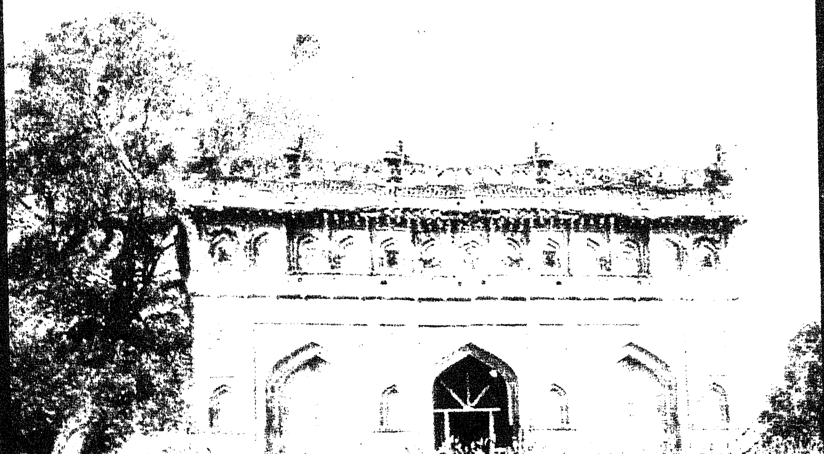
महाराष्ट्राचा इतिहास:

साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
महाराष्ट्र राज्य

मध्ययुगीन
महाराष्ट्राचा इतिहास
(इ. स. १२९६ - १६३६)

लेखक

कै. प्रा. गणेश हरी खरे

संपादक

गो. त्र्यं. कुलकर्णी

एम. ए., पीएच्. डी.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ. मुंबई.

प्रथम आवृत्ती : २००१

प्रकाशक : सचिव,
मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, तिसरा मजला,
१७२, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय मार्ग,
दादर, मुंबई ४०० ०१४

मुद्रक : शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे ४११ ००१

किंमत : रू. १४५/-

अनुक्रमणिका

निवेदन

महाराष्ट्राचा इतिहास नव्याने उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक संदर्भासह लिहून घेण्याची योजना मंडळाने मार्च १९६३ मध्ये हाती घेतली. सुरूवातीस या इतिहासाचे दोन खंडात प्रकाशन करण्याचे ठरले होते. तसेच ही योजना नागपूर विद्यापीठाच्या देखरेखीखाली कै. म. म. डॉ. वा. वि. मिराशी यांनी कार्यान्वित करावी व त्यासाठी आवश्यक तो खर्च मंडळाने करावा, असे ठरले होते. परंतु जुलै, १९६३ मध्ये या योजनेत बदल करून महाराष्ट्राचा इतिहास पाच भागांमध्ये लिहून / संपादित करून घेण्याचे ठरले. या नवीन योजनेनुसार प्राचीन, मध्ययुगीन, मराठा (भाग १ व २) व अर्वाचीन अशा पाच खंडात विभागणी करण्यात येऊन त्याचे काम अनुक्रमे डॉ. शां. भा. देव, प्रा. ग. ह. खरे, प्रा. न. र. फाटक, डॉ. वि. गो. खोबरेकर व प्रा. गो. ध. पारीख यांच्याकडे सोपविण्यात आले होते. परंतु दरम्यानच्या काळात प्रा. खरे, प्रा. पारीख यांचे निधन झाले. प्रा. फाटक यांच्याकडे असलेल्या 'मराठा कालखंड' भाग १ चे लेखनाचे काम डॉ. खोबरेकर यांच्याकडे सोपविण्यात आले आहे.

प्रस्तुत खंडाचे लेखन कै. प्रा. गणेश हरी खरे यांनी केले असून याचे संपादन श्री. गो. त्र्यं. कुलकर्णी यांनी केले आहे. या कालखंडात इ.स. १२९६ ते १६३६ पर्यंतचा इतिहास देण्यात आला आहे.

सदर ग्रंथ इतिहासाचे अध्यापन/अध्ययन करणाऱ्या वाचकांस व विद्यार्थ्यांस उपयुक्त होईल असा मंडळास विश्वास आहे. या ग्रंथाचे संपादक श्री. गो. त्र्यं. कुलकर्णी यांनी मोठ्या आस्थेने व परिश्रमपूर्वक हे काम केले याबद्दल मंडळ त्यांचे आभारी आहे. मंडळाच्या 'महाराष्ट्राचा इतिहास' या योजनेखाली 'मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा इतिहास' प्रकाशित करताना मंडळाला आनंद होत आहे.

मुंबई
दि. ८ फेब्रुवारी, २००१.

अध्यक्ष,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.

मध्ययुगीन
महाराष्ट्राचा इतिहास

प्रस्तावना

मध्ययुगीन महाराष्ट्र

(सुलतान अलाउद्दीन खलजी ते छ. शिवाजी महाराज)

इ.स. १२९६ मध्ये दिल्लीचा सुलतान जलालउद्दीन खलजी याचा पुतण्या आणि कडा प्रांताचा सुभेदार अलाउद्दीन याने रामदेव यादव या देवगिरीच्या हिंदू राजाचा पराभव केला. यादवांनी विशेषतः रामदेवाचा मुलगा सिंघण आणि जावई हरपाल देव यांनी काही काळ विरोध केला; परंतु अलाउद्दीनाच्या पुढे त्यांचा टिकाव लागला नाही. पराजयानंतर यादव साम्रज्याधिपतींनी दिल्लीच्या सुलतानाचे स्वामित्व मान्य केले. भारताच्या इतिहासात व विशेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासात ही घटना अत्यंत महत्त्वपूर्ण समजली जाते. या घटनेचे वैशिष्ट्य अनेक तऱ्हेने मांडता येण्यासारखे आहे. इ.स.१२९६ पासून पुढील साडेतीनशे वर्षांचा काळ म्हणजे जवळजवळ शिवाजी महाराजांच्या उदयापर्यंत, महाराष्ट्र आणि दक्षिणेतील तुंगभद्रेच्या उत्तरेकडील महाराष्ट्राचा भाग हा निरनिराळया मुस्लिम राजघराण्यांच्या अधिपत्याखाली राहिला. दक्षिणेतील मुस्लिमांच्या राजघराण्यांच्या या काळातील राजकीय वर्चस्वामुळे त्याचे महाराष्ट्रातील तसेच दक्षिणेतील जनसामान्यांवरती राजकीय, धार्मिक, सामाजिक तसेच आर्थिक परिणाम दिसून येतात. मुस्लिम राजसत्तेच्या या काळातील गमतीची गोष्ट म्हणजे बहूसंख्य असलेल्या हिंदू प्रजेवरती अल्पशा मुसलमानी राज्यकर्त्यांनी सत्ता गाजविली. काही इतिहासकारांच्या मते हा येथील हिंदू प्रजाजनांच्यावर झालेला मोठा अन्याय होता. ती एक सामाजिक गुलामगिरी होती. त्यांचे आर्थिक शोषण करण्यात येत होते आणि त्याचप्रमाणे मुस्लिम राज्यकर्ते येथील प्रजाजनांचा धार्मिक छळ करीत होते.

तेव्हा हे सर्व खरे असेल का? सततच्या होणाऱ्या धार्मिक छळांमुळे आर्थिक शोषणामुळे, सामाजिक असमतेमुळे आणि राजकीय पिळवणुकीमुळे तत्कालीन हिंदू समाजातील मातब्बर असामींनी या विरूध्द कधी शस्त्र उपसले का? कधी विरोध प्रदर्शित केला का? सत्ता काबीज करण्याचा प्रयत्न केला का? आणि धार्मिक छळाला प्रखर विरोध केला का? असे अनेक प्रश्न इतिहासकारांच्या मनात येतात. या सर्व

प्रश्नांची उत्तरे इतिहासकारांनी सर्व घटनांचा तटस्थपणे विचार केल्यास मिळू शकतील.

परंतु दुर्दैवाने अडचण एवढीच आहे की, या कालखंडावर प्रकाश टाकणारी ऐतिहासिक साधने विशेषतः तत्कालीन हिंदू समाजातील पंडितांनी फारशी लिहून ठेवलेली आढळत नाहीत. कदाचित लिहिली असतीलही परंतु ती काळाच्या उदरात गडप झाली असावीत. जे साहित्य, जे लिखाण या कालखंडाविषयी आज उपलब्ध आहे त्यावरून तत्कालीन हिंदू समाजाची राजकीय गुलामगिरी अथवा त्यांच्या धर्मावर होणाऱ्या अनन्वित अत्याचाराची माहिती देण्याविषयी ती फारशी उपयुक्त नाहीत. यादव काळातील हेमाद्रीच्या चर्तुवर्गचिंतामणी या ग्रंथामध्ये जी माहिती मिळते ती म्हणजे कुठल्या प्रकारचे व्रतवैकल्य समाजातील लोकांनी केव्हा व कसे करावे एवढेच. हेमाद्री हा देवगिरीच्या यादवांच्या राज्याचा आधारस्तंभ, तसाच प्रमुख मंत्रीही. परंतु त्याने आपल्या लिखाणाव्दारे कुठल्याही प्रकारचे राजकीय वक्तव्य केल्याचे आढळत नाही. पुढील काळातील लेखकांनी सुध्दा धर्मग्रंथाविषयी आणि धर्माविषयीच माहिती देण्याचे सूत्र स्विकारलेले दिसते. याला अपवाद संत नामदेवांचा. संत नामदेवांनी मात्र आपल्या लिखाणातून तुर्कांच्या अत्याचारांचा उल्लेख केलेला आहे. ते लिहितात :

"दैत्याचे नि भारे दाटली अवनी ।।
असे देव देही फोडीले तुरकी ।
घातले उदकी बोभातीना" ।।[१]

तसेच महानुभावांच्या स्मृतिस्थळासारख्या ग्रंथातूनही अशा प्रकारची वर्णने आढळतात. तथापि हे सर्व अत्यंत त्रोटक आहे. देवगिरीचे साम्राज्य १३व्या शतकात अत्यंत भरभराटीस आले होते, असे इतिहासकार व लेखक सांगतात. लक्ष्मी आणि सरस्वतीचे ते माहेरघर होते. यादवांच्या राज्याच्या सीमा दूरवर पसरलेल्या होत्या. यादवांच्या सैन्यबळापुढे उलटपक्षी सर्वत्र राज्यात शांतता आणि सौख्यच नांदत होते. व्यापार उदिमाची राज्यांत भरभराट होती. गोवा, दाभोळ, चौल आणि कोकणातील इतर छोट्या बंदरातून साम्राज्याचा परदेशाशी व्यापार चालू होता. प्रामुख्याने पैठण, देवगिरी आणि दक्षिणेतील इतर भागातून कापड परदेशी पाठविले जात होते, आणि

त्या बदल्यात सोने आयात होत होते. छोट्या राजांकडून खंडणी वसूल केली जात होती.

" १३ व्या शतकातील त्या शेवटच्या दुर्दैवी दशकात देवगिरीचे राज्य हे प्रगती आणि वैभवाच्या अत्युच्य शिखरी पोहोचले होते. "[२]

परंतु समकालीन आणि नंतरच्या काळात घडलेल्या घटनांचे अत्यंत त्रयस्थपणे निरीक्षण केल्यानंतर या विधाना संबंधी निराळे निष्कर्ष निघतात. रामदेव यादवानंतर त्याचा मुलगा सिंघण व जावई हरपालदेव यांनी दिल्लीच्या सुलतानाचे अधिपत्य मान्य केले नाही. रामदेवाने घालून दिलेला राजनीती दंड बाजूस ठेवून बंडाचा झेंडा उभारला. त्यात त्यांना यश आले नाही. त्यात त्यांचा समूळ नाश झाला, आणि सरते शेवटी इ.स.१३१८ मध्ये यादवांचे राज्य पूर्णतः दिल्लीच्या मुस्लिम सलतनतीचा एक विभाग म्हणून जाहीर करण्यात आले. अशा तऱ्हेने मुस्लिम सत्तेचा दक्षिणेत जो उगम झाला याची सुरूवात यादवांच्या देवगिरीपासून झाली, आणि मोठी किर्ती प्राप्त झालेले यादवांचे दक्षिणेतील हिंदू साम्राज्य आणि हिंदू घराणे समूळ नष्ट झाले. यादवांचे राज्य संपुष्टात आले हे जरी खरे असले तरी हिंदू समाज नष्ट झाला नाही. हिंदू समाजाची मूळ रचना कायम राहिली, परंतु दैनंदिन जीवनात आचारविचारात, भाषेत मोठमोठे बदल घडून आले.

मग प्रश्न असा पडतो की, हे कसे घडले ? इतिहासकारांच्या मते यादवांचे राज्य हे अत्यंत शक्तिशाली व समृध्द होते तर मग त्यांचा पराभव उत्तरेतून आलेल्या अल्पशा सैन्याने कसा केला ? ह्या सैन्याला तसा दक्षिणेचा फारसा परिचय नव्हता. तरीही प्रस्थापित आणि मोठे सैन्यबळ असलेल्या यादव राजाचा त्याने पराभव केला, देवगिरीचें वैभव लुटले. या राजाच्या मुलाला आणि जावयाला देखील ही आक्रमणाची लाट थोपविता आली नाही. पराभवाच्या ओझ्याखाली त्यांचा देखील समूळ नाश झाला.

थोड्याफार फरकाने दक्षिणेतील इतर हिंदू राजसत्तांची हीच अवस्था दिसते. वरंगळचे काकतीय आणि व्दारसमुद्राचे होयसळ यांनाही दिल्लीच्या आक्रमणासमोर टिकाव धरता आला नाही. तीही राज्ये यादवांसारखी वैभवशाली व संपन्न होती. तरीही दिल्लीच्या विजीगीषु सैन्यापुढे त्यांचे काही चालले नाही. तेव्हा हा मध्ययुगीन भारताच्या केवळ यादवांच्याच नव्हे प्रकृतीतीलच दोष दिसतो.

प्रतिकार नाही

यादवांचे राज्य खलजींच्या स्वारीच्या कितीतरी आधी खिळखिळे झाले असावे. खलजीबरोबर झालेल्या युध्दात यादवांच्या सैन्याचे अधिकारी, यादवांच्या साम्राज्याचे आधार व मांडलिक राजे तसेच राज्य व्यवस्था पाहणारे देवगिरीचे अधिकारी व स्थानिक नेते आणि त्यांची सैन्ये यांनी रामदेवोस मनापासून सहाय्य केल्याचे जाणवत नाही. मुस्लिमांच्या या सैन्याबरोबर यादव राजांनी जे दोन तीन युध्दाचे प्रयत्न केले त्या प्रतिकारात्मक युध्दात या मंडळींचे कुठे अस्तित्वही जाणवत नाही. लासूरपाशी वीरश्रीने लढणारा कान्हा व त्या मराठा वीरांगना यांच्या जोडीने नाव घेण्यासारखे दुसरे मराठा वीर अथवा वीरांगना दिसत नाहीत. अलाउद्दीन खलजीचा पहिला हल्ला इ.स. १२९६ मध्ये झाला, आणि इ.स. १३१८ मध्ये देवगिरीच्या राज्याची इतिश्री झाली. या बावीस बर्षाच्या काळात आम्हाला एखादा कान्हा अथवा मराठा वीरबाला पुनश्चः दिसली नाही. लासूरच्या संग्रामानंतर ते सर्व संपले, आणि कायमचे संपले. निदान पुढची काही शतके म्हणजे जवळ जवळ शिवाजी महाराजांच्या उदयापर्यंत हे सर्व लुप्त झाल्यासारखेच दिसते. असे का व्हावे? असे का घडत गेले याची कारण मीमांसा करणे आवश्यक वाटते.[३]

काही इतिहासकारांच्या मते या सर्वांच्या पाठीमागे दक्षिणेतील प्रजाजनांना भयभीत करणारे, त्यांच्यावर अत्याचार करणारे, मुसलमानी सत्तधीश आणि मुस्लिम राजसत्ता हेच होय. त्यामुळे स्थानिक हिंदू पुढारी अथवा जे आपल्या पदरी सैन्य बाळगून होते असे सर्व यादवांच्या परंपरेतील सरदार देखील विरोध करण्याचे धाडस दाखवू शकले नाही. दक्षिणेतील मुस्लिम राजसत्तेच्या काळात येथील प्रजाजन सतत भयावह वाटणाऱ्या परिस्थितीतच जगत होते आणि अशा या भयग्रस्त परिस्थितीत लोकांना मुस्लिम राजसत्ते विरुध्द बंड करणे जमले नाही. पुढे असे ही सांगण्यात येते कीं हे मुसलमानी राजे धर्मांध होते व प्रजाजनांवरती अनेक प्रकारचे अत्याचार करून अनन्वित धार्मिक छळ करीत होते आणि शतकानुशतके येथील हिंदू प्रजाजन व त्यांचे होणारे अर्थिक शोषण, धार्मिक छळ, सामाजिक अत्याचार आणि राजकीय गुलामगिरी हे सर्व या प्रकारच्या भयावह वातावरणामुळे निमूटपणे सहन करीत होते.[४] भीतीग्रस्त आणि छळवादाच्या वातावरणामुळे येथील हिंदू प्रजाजनांना मुस्लिम सत्तेचा, त्यांच्या रानटी आणि जुलमी राजवटीचा प्रतिकार

करता आला नाही. मध्ययुगीन महाराष्ट्राची राजकीय, धार्मिक आणि सामाजिक परिस्थिती केवळ याच प्रकारची होती असे प्रतिपादन ज्यांनी केले आहे, तेव्हा त्यांच्या या विवेचनात कितपत तथ्य आहे याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील (१३०० - १६००) सर्व ऐतिहासिक घटना याच क्रमाने घडल्या की याच्या पेक्षा काही निराळ्या प्रकारे? तसेच यातील तथ्या विषयी इतिहासकारांनी भाष्य करावयाचे टाळले असावे की काय? असे प्रश्न उत्पन्न होतात. या सर्व कालखंडाचा सखोल अभ्यास करून मुस्लिम राजसत्ता आणि हिंदू प्रजाजन यांच्या संबंधातील चढउतार समजून घेतले तरच या प्रश्नांची उत्तरे मिळू शकतील.

प्रारंभी तरी प्रतिकार का झाला नाही? या विषयीचा एक मतप्रवाह असा आहे की, येथील तात्कालीन हिंदू प्रजाजनांना व राज्यकर्त्यांना असे वाटले असावे की, त्यांच्या धर्मावर,त्यांच्या समाजावर आणि त्यांच्या राज्यावर मुसलमानी आक्रमणाचा जो आघात झाला आहे तो बहुधा फार काळ टिकणार नाही. हळूहळू त्याची शक्ती कमी होऊन इस्लामचे पाईक आणि राज्यकर्ते हे पुढील काही काळात मुख्य प्रवाहात सामील होतील व त्यांच्यामधील परकेपणाचे अंतर नष्ट होईल. इतिहास काळात दक्षिणेत चालुक्य, राष्ट्रकूट आणि कलचुरी राजघराणी एकापाठोपाठ निर्माण झाली. तेव्हा त्यांच्या निर्मितीच्या सुरूवातीच्या काळात सामान्यजनांचे हाल झाले होतेच. त्यांना त्रास सहन करावा लागला पण काही काळानंतर ही घराणी येथील लोक प्रवाहात आणि समाजाच्या मुख्य धारेत सामील झाली आणि लोकजीवनाचा ते मानबिंदू ठरले.

याचप्रमाणे तात्कालीन लोकांची अशी अपेक्षा होती की मुसलमानी राजसत्ता देखील इतर राजघराण्यांच्या प्रमाणे त्याच मार्गाने वाटचाल करेल. राजकीय बदलाचा सुरुवातीचा काही काळ थोडासा अशांततेचा आणि त्रासाचा ठरणारा असतो, परंतु नंतर सुव्यवस्था आणि शांतता. परंतु मध्ययुगीन इतिहासकारांच्या मते हे असे घडले नाही. दक्षिणेतील हिंदूंचा धर्म, संस्कृती, भाषा व राज्यव्यवस्था याच्यापेक्षा मुस्लिम राज्यकर्त्यांची संस्कृती, धर्म, भाषा राज्यव्यवस्था अत्यंत भिन्न होती. किंबहुना ती पूर्णपणे विरोधीच होती. येथील प्रजाजन बहुसंख्य हिंदू तर राज्यकर्ते अल्पसंख्यांक मुसलमान आणि मुस्लिम राजकर्त्यांनी आपला धर्म, आपली संस्कृती, आपली भाषा हे सर्व बहुसंख्य प्रजाजनांवरती कधी सामोपचाराने तर कधी धाकधपटशा, मारपीट, जुलूम जबरदस्ती या मार्गाचा अवलंब करून सतत लादली.

हे सर्व जर खरे असेल आणि ते सर्व खरेच असले पाहिजे, कारण मध्ययुगीन इतिहासाच्या जाणकारांनी व इतिहासकारांनी अशा प्रकारची विधाने केली आहेत. तेव्हा प्रश्न उरतो तो एवढाच की येथील बहुसंख्य हिंदूंनी धार्मिक व राजकीय अथवा अशाच प्रकारचे अत्याचार हे जवळजवळ ३५० वर्षे निमुटपणे सहन का केले? मुस्लिम राजकर्त्यांच्या विरोधात रामदेवाचा मुलगा आणि जावई यांची आहुती पडल्याचे आपण यापूर्वीच पाहिले आहे परंतु त्या नंतर मात्र कुठल्याही हिंदू अधिकाऱ्याने पुढील काळात म्हणजे बहमनी अथवा त्यांच्यानंतर निर्माण झालेल्या पाच शाह्यांच्या काळात केव्हाही विरोध केल्याचे महाराष्ट्रापुरते तरी दिसून येत नाही. जसजसा काळ उलटत गेला तसतसा हिंदूंचा विरोध बोथट व विरळ होत गेला. मुसलमानांच्या तवारिखा घ्या किंवा थोडे बहुत या काळातील स्थानिक लोकांनी लिहून ठेवलेली ऐतिहासिक साधने, ग्रंथ इ.मध्ये या प्रकारच्या घटना अथवा घडामोडी यासंबंधी फारसे ठळक उल्लेख आढळत नाहीत आणि जे कदाचित घडलेच नसेल ते लिखाणातून तरी येणार कसे?

तेव्हा प्रश्न पडतो कीं असे काय घडले की ज्याच्या प्रभावामुळे या सबंध सांडेतीनशे वर्षाचा काळात मुस्लीम राज्यकर्त्यांना हिंदू प्रजाजनांकडून संघटितरित्या विरोध होऊ शकला नाही. हे सर्व भारतभर घडले आहे. राजस्थान, गुजराथ, कर्नाटक सगळीकडे हेच घडले. फक्त तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस इस्लामी राजवटीस प्रखर विरोध दिसून येतो. डॉ. पु. म. जोशी यांच्या मते "अलाउद्दीन खलजीच्या अधिपत्याखाली मुस्लिम आक्रमण झाल्यानंतर केवळ तीस वर्षाच्या अवधीत काकतीयांचे स्वतंत्र होण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. इ.स. १३२५ मध्ये तटवर्ती आंध्र तुघलकांच्या जोखडातून स्वतंत्र झाले. इ.स. १३२७-२९ मध्ये पश्चिम आंध्र स्वतंत्र झाला. इ.स. १३३३-३४ मध्ये मदुराई राज्य तुघलक साम्राज्यापासून स्वतंत्र झाले आणि इ.स.१३३६ मध्ये धर्मांतरीत हरिहर आणि बुक्क पुनश्च हिंदू झाले आणि त्यांनी एका स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली आणि हेच राज्य इतिहासात विजयनगरचे साम्राज्य म्हणून प्रसिध्दीस आले. दक्षिणेतील अधिकारी देखील याप्रमाणेच प्रयत्न करीत होते."[५] परंतु महाराष्ट्रतील हा पुनरूज्जीवनाचा लढा मात्र यशस्वी झाल्याचा बोध होत नाही. काळाच्या ओघात हा लढा अथवा विरोध अत्यंत मवाळ झाल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्र आणि आसपासच्या प्रदेशावर मुसलमानांची सत्ता कमी अधिक चार शतके इतक्या प्रदीर्घ काळापर्यंत होती. त्यात काही बदल घडला असेल तर तो एवढाच की एक मुस्लीम राजघराणे जावून त्या ऐवजी दुसऱ्या घराणयाची सत्ता प्रस्थापीत झाली. या राजकर्त्यांनी आपली सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी राज्यातील परंपरेने चालत आलेले हिंदू अधिकारी, (विशेषतः खेड्यातील) यांना कधीही हात लावला नाही. त्यांची स्थानिक सत्ता आणि महत्त्व हे अबाधित ठेवले. त्यामुळे परंपरागत देशमुख आणि देशक यांना महत्त्व आले. या प्रक्रियेतून जे लहानमोठे हिंदू सरदार, मन्सबदार निर्माण झाले, त्यांनी मुस्लिम सत्ताधिशांची मनोभावे सेवा केली. परंतु ही सर्व मंडळी राजसत्तेत महत्त्वाचे व सामर्थ्यशाली भागीदार झाल्याचे दिसून येत नाही. त्यांच्या ताकदीचा वापर मुस्लिम सुलतानानी आपली सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी, ती मजबूत करण्यासाठीच करून घेतला. या काळात जी मराठा घराणी मोठी झाली, आणि त्यांच्या पैकी जे मातब्बर सरदार होते त्यांनी सुलतानाच्या यादवी युध्दात भाग घेतल्याचे दिसून येत नाही. प्रस्थापित सुलतानी सत्तेला उखडून टाकण्याचे आव्हान स्विकारले नाही अथवा इतरांच्या मदतीने तसा प्रयत्नही केल्याचे दिसून येत नाही. खलजी आणि तुघलकांच्या काळात जो काही थोडा फार विरोध झाला होता तो पुढील काळात अत्यंत नगण्य झाला. या उलट सुलतानी सत्तेला म्हणजे परकीय सत्तेला आणि सुलतानाला आपलाच राजा समजण्यापर्यंत हा समज दृढ झाला आणि सतराव्या शतकात शहाजी महाराज हे निजामशाही टिकविण्यासाठी जिवापाड मेहनत घेत होते. यासाठी त्यांनी आपली शक्ती आणि सामर्थ्य पणास लावले. सुलतानाचे राज्य टिकविण्यासाठी शर्थीची झुंज दिली. तेव्हा प्रश्न पडतो की हे असे कसे घडले. सुलतानी सत्तेस सुरुवातीस असणारा विरोध पुढे बोथट होतो आणि त्यानंतर हिंदू सरदार आणि मुस्लिम सत्ताधीश एकत्र पणे खांद्याला खांदा लावून एकाच ध्येयासाठी लढतात. हिंदूचा इस्लामी सत्तेस असलेला विरोध बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात कोसळतो. तेव्हा हे सर्व तपासून पाहिले पाहिजे. ऐतिहासिक घटनांची मांडणी व त्या त्या काळातील प्रमुखपात्रांनी ज्या हेतुने केलेली होती ते सर्व समजावून घेवून त्याचा पुनर्विचार केला पाहिजे. हे सर्व करण्यासाठी काही प्रसंगाच्या तपशीलात जावे लागेल.

यादवांच्या पराभवानंतर काही काळ खलजी आणि तुघलक या दिल्ली सुलतानानी दक्षिणेवर आणि महाराष्ट्रावर राज्य केले. सुलतान मुहम्मद तुघलक याने देवगिरीस राजधानी बनवून टाकले. परंतु ते फारच अल्पकाळ टिकले. या बाबतीत त्याची निराशाच झाली. पुढे अलाउद्दीन हसन आणि इस्माईलखान मुख याने तुघलकांच्या सैन्याविरूध्द मोठे बंड करून त्यांचा पराभव केला. ३ ऑगस्ट सन १३४७ इ. स. या दिवशी स्वतःला राजा म्हणून घोषित केले आणि एका स्वतंत्र मुस्लिम राज्याची दक्षिणेत प्रथमच स्थापना केली. हेच राज्य पुढे बहमनी राज्य म्हणून प्रसिध्दीस आले.

बहमनी राज्य दक्षिणेमध्ये १९१ वर्षाइतक्या प्रदीर्घ काळापर्यंत टिकले. या घराण्यात एकूण अठरा राजे झाले. यापैकी तिघांचा खून झाला. दोघांना आंधळे करण्यात आले तर एकजण अल्पवयातच मृत्युमुखी पडला, तर शेवटचे चार राजे नामधारीच राहीले. शेवटच्या २५ वर्षात या राज्याचे पाच तुकडे झाले. त्यातूनच बरीदशाही, निजामशाही, आदिलशाही, इमादशाही आणि कुत्बशाही ही राज्ये उदयास आली. प्रस्तुत ग्रंथाचा संबंध मुख्यतः बरीदशाही, निजामशाही आणि आदिलशाही या तीन शाह्यांशी येतो.

१२६ वर्षाच्या काळात (१४९० - १६१६) निजामशाहीमध्ये अकरा सुलतान होवून गेले. त्यांची कथाही पहाण्यासारखी आहे. या अकरापैकी पहिल्या मुर्तजाने आपला मुलगा दुसरा हुसेन यास जाळून जीवे मारण्याचा प्रयत्न केला. कर्मधर्म संयोगाने तो त्यातून बचावला आणि पुढे बदला म्हणून त्याने आपल्या बापाचा गळा घोटून खून केला. परंतु पुढे काही काळानंतर त्याचाही खून झाला. सुलतान इस्माइल यास दोन वर्षाच्या अवधीतच पदभ्रष्ट करण्यात आले. तर इब्राहिमचा मुलगा बहादुर आणि तिसरा हुसेन यांना कैदेत टाकण्यात आले.

थोड्याबहुत प्रमाणात आदिलशाही राज्याची कथा ही अशीच आहे. मल्लू हा आदिलशाही सलतनीतील तिसरा सुलतान यास राज्यारोहणानंतर एक वर्षातच सिंहासन सोडावे लागले. तर ५वा सुलतान आली पहिला याचा खून झाला आणि शेवटचा सुलतान सिकंदर हा औरंगजेबाच्या कैदेत मरण पावला.

याशिवाय आणखी एक लक्षणीय गोष्ट अशी की पाचही शाह्यांचे सुलतान मुसलमान असले तरी त्यांनी त्या धार्मिक ऐक्याच्या मुद्यावर परस्पर सलोखा किंवा सामंजस्य दाखविले नाही. दक्षिणेतील निरनिराळया शाह्यांच्या मध्ये असलेली बेबंदशाही आणि अंदाधुंद असलेली परिस्थिती याच्याच जोडीला हे मुस्लिम राज्यकर्ते अथवा सुलतान दुसऱ्या सुलतानाशी भांडण काढून आक्रमणाच्या पवित्र्यात असत. राज्यांच्या सीमासंबंधी दोन शाह्यांच्यामध्ये कायमचे तंटे चाललेले असत आणि एकमेकांवर आक्रमण करण्यासाठी त्यांना एवढे कारण पुरेसे होते. या आपसातील द्वंद्वात अनेक वेळा कुठला तरी एक पक्ष शेजारच्या विजयनगरच्या हिंदू राजाकडे मदतीची याचना करी आणि विजयनगरकरही त्यात रस घेऊन "दोघांचे भांडण तिसऱ्याचा लाभ" या न्यायाने वेळोवेळी सैनिकी सहाय्य करीत. फक्त एकदाच म्हणजे इ. स. १५६५ मध्ये विजयनगरच्या साम्राज्या विरूध्द या पाचही शाह्या एकत्र आल्या व विजयनगरकरांच्या विरूध्द लढल्या. हा अपवाद सोडला तर बहुतेक वेळा विजयनगरकर हे कुठल्याना कुठल्या सुलतानाच्या पाठिशी शस्त्र हातात घेऊन उभे राहिल्याचे दिसते.

दोन तीन शतके राज्य करणारे दक्षिणेतील सुलतान आणि त्यांची सलतनत या विषयीचे हे चित्र आहे. अंतर्गत आणि परकीय शेजारी राज्याशी कशा प्रकारचे संबंध होते या विषयीचे दिग्दर्शन आम्ही आतापर्यंत केले. अनेक प्रसंग असे आले होते की, जेव्हा सुलतानाला पदभ्रष्ट करता आले असते, किमानपक्षी या मुसलमान राज्यकर्त्यांना यादवांच्या उरल्यासुरल्या वंशजापैकी कुणीतरी अथवा त्या राज्यातील उत्तरकालीन अधिकारी, हिंदू मन्सबदार, वतनदार, यांनाही अशा सत्तेला आव्हान देणे शक्य झाले असते. इतके करण्याइतपत हे खासच बलवान होते परंतु त्यांच्यापैकी कोणीही अशा पैकी ऐतिहासिक कामगिरी बजावली नाही. उलट पक्षी दखनी मुसलमान अधिकारी व मनसबदार जे खरे पाहिले तर या कलेत फारसे वाकबगार नव्हते. त्यांनी मात्र असे प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. सत्ता काबीज करणे अथवा सत्तेचा समतोल राखणे त्याचप्रमाणे त्या त्या घराण्यातील राजकीय वारसांची निवड करणे यात देखील ते प्रभावी ठरले. इराणमधून आलेल्या लोकांना त्याकाळी 'अफाकी' असे म्हणत. या अफाकी अथवा इराणी मनसबदारांच्या हातात सदैव सत्ता एकवटलेली असे. त्यांच्या प्रतिष्ठेला आणि सत्तेला दखनी मुसलमानांची

शक्ती म्हणजे एक आव्हान होते आणि यातूनच दखनी - आफाकी असा वाद एक-दोन शतके चालला. तसे पाहिले तर राज्यकारभारात हे अल्पसंख्य होते तरी महत्वाच्या राजकीय घटनेवर त्यांचा ठसा उमटलेला दिसतो. त्यांना कुणीही दुर्लक्षित करू शकत नव्हते.

परंतु हिंदू सरदारांची कथा मात्र निराळी दिसते. त्याच्या अस्तित्वाचा कुठेही आणि कसलाही ठळक परिणाम झालेला दिसत नाही. सत्तेच्या राजकारणापासून ते दूरच राहिलेले दिसतात. किंबहुना त्यांना तसे सत्ताधाऱ्यांनी यशस्वीरित्या लांबच ठेवलेले दिसते. हळूहळू त्याद्दल कुठेही बंडखोरीचा अथवा तक्रारीचा सूर देखील या हिंदू प्रजाजनांनी काढलेला दिसत नाही. या काळातील परिस्थितीचे वर्णन करताना असे लिहिले गेले आहे की, बहमनी कालात राज्यकर्ते मुसलमान आणि त्यांचे राज्यकारभार पाहणारे मंत्रीही मुसलमान होते. तरीही अलाउद्दीन बहमन हसन शाह या पहिल्या बहमनी राज्यकर्त्याच्या काळात मुधोळचे घोरपडे, फलटणचे निंबाळकर, म्हसवडचे माने, माळवाडीचे घाटगे अशी काही घराणी उदयास आली. त्याचे कारण बहुधा त्यांनी तुघलकांच्या विरूध्द अलाउद्दीन बहमन हसन यास सहाय्य केले असावे, परंतु पुढील काळात मात्र त्यांना फारसे महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले असावे असे दिसत नाही.

या पुढच्या काळात आणखीही काही हिंदू घराणी उदयास आली आणि या सर्वांचीच परिस्थिती बहमनींच्या काळात जशी होती तशीच राहिली. त्यात काही फारसे बदल दिसून येत नाहीत. निजामशाहीच्या उत्तर काळातील भोसले अथवा जाधव ही उदाहरणे मर्यादीत अर्थाने अपवादात्मक.

त्यामुळे प्रश्न असा पडतो की, येथील सुलतानानी जे धर्माने मुसलमान होते त्यांनी इस्लामी राज्य निर्माण करूनही त्यास एतुद्देशीय यांचा फार मोठा विरोध होऊ दिला नाही बहुसंख्य हिंदू प्रजेवरती आत्मविश्वासाने नियंत्रण ठेवले व एक प्रकारे समोतल राखला तो कसा आणि कुठल्या प्रकारे? हे येथे थोडे तपासून पहाणे लाभदायक ठरेल.

इस्लाम धर्माचा उगम व विकास पश्चिम आशियात झाला. या धर्माच्या उगमाबरोबरच, त्याचे आचरण आणि पालन करण्यासाठी काही नियम,

कायदे-कानून तयार करण्यात आले याला शरियत (अनेकवचन शराअ) असे म्हणतात. धर्मपालनासाठी केलेले हे नियम अत्यंत कठोर होते व त्यात कुठल्याही प्रकारचा बदल प्रायः असंभव मानला जातो. तेथील राजकीय व सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात ते बरोबरही असू शकेल परंतु इस्लामी धर्माच्या लोकांचे आगमन जेव्हा भारतात झाले आणि त्यांनी सत्ता काबीज करावयास सुरूवात केली तेव्हा त्यांच्या हे लक्षात आले की, मध्ययुगीन काळातील भारतातील राजकीय, सामाजिक तसेच धार्मिक परिस्थिती ही पश्चिम आशियाई देशात असलेल्या परिस्थितीपेक्षा खूपच भिन्न होती. त्यांच्या धर्माचे कायदे कानून अथवा प्रथा तेथे होत्या त्याप्रमाणेच इथे तंतोतंत अंमलात आणणे शक्य नव्हते. मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी शरियतच्या आखीव चौकटीत राहून येथील हिंदू प्रजेवर राज्य करणे हे प्रयत्नपूर्वक देखील जमणारे काम नव्हते. ही एक अत्यंत अवघड बाब होती.

येथे राज्य करावयाचे तर त्यांना शरिय[illegible] कायद्यापासून काही प्रमाणात का होईना फारकत घेणे आवश्यक होते. खरे [illegible] येथील तात्कालीन राजकीय परिस्थितीचा रेटाच असा होता की, या धर्म [illegible]मध्ये वेळोवेळी बदल करणे आवश्यक होते आणि असे केले तरच त्यांचा [illegible]त टिकाव लागणार होता व प्राप्त परिस्थितीवर मात करणे शक्य झाले अस[illegible]. [illegible]प्रमाणे समयोचित राजकीय परिस्थितीस अनुसरून या धर्म कायद्यापासून थो[illegible] [illegible] फारकत घेतल्याचेही दिसून येते. त्याचा बरा वाईट परिणाम येथील प्रस्थापि[illegible] [illegible]मानी राज्याच्या गुणधर्मावर दिसून येतो. या फारकतीचा परिणाम असा [illegible] की, मध्ययुगीन दक्षिणेतील मुसलमानी राज्ये खऱ्या अर्थाने सनातनवादी मु[illegible] राज्ये म्हणून राहिली नाहीत. मूळ पश्चिम आशियामध्ये ज्या अर्थाने इस्लामी [illegible]ये म्हणून समजले जात होते त्यापेक्षा येथील सुलतानांची राज्ये खूपच भिन्न ह[illegible]. येथे जे बदल घडून आले ते सनातनवादी इस्लामी कायद्याला जरी मान्य नव[illegible] तरीही ते घडून आले. सय्यद नुरूद्दीन मुबारक व काझी मुघीस यासारख्या [illegible]नी आणि काझींनी येथील सुलतानांच्यावर शरियतच्या कायद्याप्रमाणे राज्[illegible]भार करण्याचा दबाव सतत टाकला. परंतु या दबावाला कोणताही सुलतान [illegible] पडल्याचे फारसे दिसत नाही कारण सुलतानांचे उद्दीष्ट राज्य करण्याचे होते [illegible]ी त्यासाठी काही तडजोडी स्विकारणे हे व्यवहारीपणाचे होते. त्यांनी मार्ग [illegible]ला तो तडजोडीचा मग तो

मार्ग शरियत या धर्म कायद्याच्या चौकटीत बसत होता किंवा नाही याचा फारसा विचार केलेला दिसत नाही. मानसिक दृष्ट्या सुलतानानी शरियत कायद्याचे उल्लंघन करण्याची तयारी केली होती आणि त्यानंतर हळूहळू अनेक बाबतीत सुलतान शरियतपेक्षा निराळे वागावयास लागले, निर्णय घेऊ लागले आणि त्यामुळे राज्यकारभारात त्यांना समतोल साधता आला. याची सुरूवात अलाउद्दीन खलजीपासून झाली. सुलतानाच्या अशा कृतीचे समर्थन करताना झियाउद्दीन बरनी या चौदाव्या शतकातील ग्रंथकाराने आपल्या फतवा-इ-जहाँदारी या ग्रंथात असे प्रतिपादन केले आहे की, "सुलतानास शरियतच्या कायद्यास अनुसरून राज्यकारभार करणे शक्य नव्हते, कारण राज्यकारभारा विषयक जे कायदे आहेत त्याविषयी शरियत गप्पच आहे आणि जेव्हा राज्याचा कायदा हा शरियतच्या विरूध्द असतो तेव्हा शरियत ऐवजी राज्याचा कायदा हाच वरचढ अथवा श्रेष्ठ ठरवला जाईल.[७]"

हे जे बदल घडून आले ते सर्व भारतभर घडून आले. ते अनेक प्रकारचे होते. ढोबळमानाने येथील सुलतानांनी इस्लाम बाह्य अशा काही घटकांना स्थान दिले, राज्यमान्यता दिली. उदा. शाही वैभवाचे प्रदर्शन, तसेच "बैतुलमाल" यामध्ये जमा होणारा पैसाअडका हा स्वतःच्या उपभोगासाठी वापरणे इ. पण या सर्वापेक्षाही एक आणखीन ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे सनातनी मुस्लीम धर्माच्या शरियत अथवा धर्म कायद्याप्रमाणे मुसलमानांनी स्वजनांचा रक्तपात करूनये असे सांगितले आहे परंतु येथील सुलतानांनी हे त्याज्य ठरविले आणि त्याउलट स्वजनांच्या रक्तपातास राज्यमान्यता दिली. या शिवाय या सुलतानांनी खलीफाचा अधिकार व त्यांच्याकडून मिळावयाच्या मान्यतेस केव्हाच तिलांजली दिली. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे येथील इस्लामी राज्य हे त्या त्या व्यक्तींची बाब झाली. जोपर्यंत त्या सुलतानाच्या अंगात ताकद होती तोपर्यंत त्यास कुणी हात लावू शकत नव्हते. खलिफा, उलेमा, काझी, मुल्ला, मौलवी कोणीही त्यास अडसर निर्माण करू शकत नव्हते. अशा प्रकारचे असामान्य अथवा विलक्षण बदल घडून आले. सुलतानांचे असलेले प्रजाजन हे मोठ्या प्रमाणात बिगर मुस्लिम अथवा हिंदू होते. त्यामुळे सर्व सुलतान या हिंदू प्रजेशी एका बाजूने असे वागत होते की, त्यांचे आसन टिकून राहण्यासाठी या लोकांचे सतत सहाय्य मिळेल, तर दुसऱ्या बाजूने उलेमा व काझींचा

रोष ओढवू नये याबद्दल दक्ष होते. परंतु हे इथपर्यंतच मर्यादित होते. त्यांनी आपला मतलब कधीही दृष्टीआड होऊ दिला नाही. मुल्ला, मौलवी, उलेमा यांनी घालून दिलेली सनातन तत्वे त्यांनी कधीच तंतोतंत आचरणात आणली नाहीत. हे करणे म्हणजे आत्मघातच होता. तेव्हा ती सावधगीरी त्यांनी सतत बाळगली. सर्वच हिंदू अधिकारी आणि प्रजेशी वैराची भावना निर्माण होईल, असे संघर्षात्मक पवित्रे घेण्याचे टाळले. उलटपक्षी हिंदूंना राज्यकारभारात समाविष्ट करून घेण्याचे धोरण स्विकारले. राज्य आणि तख्त टिकविण्यासाठी ही व्यवहारी भूमिका त्यांनी स्विकारली. बहुसंख्य हिंदू प्रजेला त्यांनी त्यांच्या धर्माप्रमाणे आचरण करण्यात बाधा आणली नाही. शरियतचे कायदे त्यांना लागू केले नाहीत. हिंदू प्रजा आपल्या परंपरेने चालत आलेल्या पध्दतीने न्यायनिवाडे करीत असे. पंचायतीने दिलेल्या निवाड्या-मध्ये मुल्ला, मौलवी व काझींना हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार नव्हता. या सर्व बावी इस्लामी धर्माच्या विरूध्द म्हणून गैरसोईच्या होत्या तरीही राज्यात समतोल व शांतता नांदण्यासाठी त्यासर्व आवश्यक होत्या म्हणून सुलतानांनी त्यास राजमान्यता दिली, राजाश्रय दिला. सहिष्णुता (tolerance) हाच सर्वात शहाणपणाचा मार्ग आणि सुलतानानी त्यांचा स्विकार केला. दक्षिणेतील आणि विशेषतः महाराष्ट्रतील अल्प-संख्यांक सुलतान अनेक शतके येथील हिंदू प्रजेवर राज्य करू शकले, त्याचे हे मुख्य कारण होय. मौलवी आणि उलेमांच्या सल्ल्यानुसार ते वागले तर ते या देशात त्यांचा कदापि टिकाव लागला नसता, याची त्यांना पूर्ण जाणिव होती. त्यांच्या या धोरणामुळेच मध्ययुगीन महाराष्ट्रात हिंदूचा कडवा विरोध अथवा रक्तपात घडवणारे फारसे प्रसंग निर्माण झाले नसावेत. सहिष्णुता आणि शरियत या धर्म कायद्या बाहेरच्या काही गिर इस्लामी (Non-Islamic) गोष्टींचा स्विकार याच बरोबर सुलतानानी येथील भारतीय संस्कृती, येथे चालत आलेल्या काही सामाजिक, धार्मिक रूढी आणि परंपरा यांचा देखील स्विकार केला आणि त्यातच भारतीय समाजाची भिन्न प्रवाह समावून घेण्याची आणि तरीही भारतीयत्व टिकवण्याची क्षमता अथवा ताकद दिसून येते.

मध्ययुगीन राज्यकारभाराचा अभ्यास करीत असताना हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, " सलतनत " या राज्यकारभाराच्या प्रकाराला इस्लामची मान्यता नव्हती. याकडे इतिहासकारांचे दुर्लक्ष झालेले आहे. या विषयीचे गाढे अभ्यासक आणि

विद्वान प्रा. खलीक अहमद निजामी यांच्या मते, " राजकीय दृष्ट्या राजा ही संज्ञा (Kingship) व त्याचा जो प्रयोग झाला तो शरियतच्या अगदी विरूध्द असा म्हणता येणार नाही. पण तो शरियतच्या मर्यादेबाहेर असाच होता. बदलत्या राजकीय परिस्थितीनुसार सलतनत ही संकल्पना निर्माण झाली. धर्मगुरू आणि राजाश्रया-मुळे ती टिकून राहिली.[९]" अलाउद्दीन खलजीने राज्य करण्यासाठी खलीफाची मान्यता घेण्याची प्रथा तर मोडलीच, परंतु त्याला असे वाटत होते की, शरियतच्या कायद्यानुसार हिंदुस्थानातील बहुसंख्य हिंदू प्रजेवर राज्य करणे देखील शक्य नाही. तेव्हा त्याने या कायद्यास संमत नसलेल्या अनेक नविन प्रथांची सुरूवात केली.[१०] याही पुढे जाऊन एका नविन धर्माची स्थापना करावी असे त्यास वाटे. त्याचे मुख्य कारण शरियतचा कायदा हा अत्यंत अपुरा (inadequate) असून त्यात बऱ्याच सुधारणा झाल्या पाहिजेत. परंतु त्याचा मंत्री अलाउलमुल्क याने त्याला तसे न करण्याबद्दल सावध केले. त्याचे मुख्य कारण सनातनी मुसलमानांमध्ये पसरत जाणारा असंतोष आणि त्याचा होणारा संभाव्य स्फोट. पुढे दोन शतकानंतर मुघल सम्राट अकबर याच्याही मनात असाच विचार आला होता. किंबहूना तो कृतीत आणण्याच्या मार्गावर अकबर खूपच पुढे गेला होता. तेव्हाही असे दिसून आले की, राजसत्ता आणि धर्मसत्ता एकत्र केल्यामुळे खुद्द त्याच्या आसनाला आणि स्थैर्याला या धर्मगुरूंच्याकडून कडवट प्रतिकार झाला, धोका निर्माण झाला.

मध्ययुगीन लेखकांनी याबद्दल दोन सूत्रे घालून दिली होती. प्रथम लोक सुलतानाच्या धर्माचे अथवा चालीरितींचे सर्वसाधारणपणे अनुकरण करतात. (अलनास अली दीन मलू कहम[११]) दुसरे असे की, धर्म आणि राज्य हे जोडीनेच असतात. (उद्दीन व उल-मुल्क तू अमान[१२]) पहिल्या उक्तीचा अर्थ असा की लोक सामान्यपणे अनुकरणशील असले तरी राजाच्या धर्माचे अंधानुकरण कधीच करीत नाहीत, किंवा राजाच्या धार्मिक लहरी (Vagaries) लोक मान्य करतीलच असे नाही. दुसऱ्या उक्तीचा अर्थ असा होतो की, राजाने धार्मिक पुढारपण करण्याचे कारण नाही आणि या दोन गोष्टींचा समतोल राखून एक प्रकारची कसरत करीत म्हणजे या एका विशिष्ट मर्यादेत राहूनच सुलतानाला आपले राज्य करावे लागत होते. म्हणून सुधारणावादी सुलतानाना देखील शरियतच्या कायद्यात सरसहा बदल करणे अथवा पूर्णतः तो कायदा मोडून नवीन धर्म, नवीन कायदा, नवीन

प्रथा निर्माण करणे शक्य झाले नाही, परंतु या मर्यादांची जाणीव त्यांना होती एवढे निश्चित दिसून येते.

या प्रगतीशील विचाराच्या आड येणारा मुसलमानातील " उलेमा - उलमा " हा वर्ग होय. यांनी प्रत्येक मुस्लिम सुलतानावर फतवे काढून अंकूश ठेवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यामध्ये इज्तिहादचा[१३] आत्मा कधीच नव्हता. फक्त परंपरेचे अंधानुकरण होते आणि त्यामुळेच त्यांनी इस्लाम धर्माला भारतीय परंपरा आणि संस्कृतीच्या मुख्य प्रवाहात येण्यामध्ये अडथळे निर्माण केले. यांनी जर इज्तिहादचे खऱ्या अर्थाने स्वरूप स्विकारले असते तर या देशातील धार्मिक सामाजिक आणि राजकीय वातावरण खूपच निराळया प्रकारे जोपासले गेले असते. सुलतानाला आपले राजकीय धोरण अंमलात आणत असताना जर कुणाचा जबरदस्तपणे मुकाबला करावा लागला असे असेल तर तो या उलेमाचा, त्यांच्यातील अंध प्रवृत्तीचा. या उलेमानी कधीही येथील हिंदूंचे स्थान आणि धर्मकायदा, या विषयी परिस्थितीचे भान ठेवून कुठलेही तत्व घालून दिले नाही. या संबंधांना धार्मिक कायद्याची मान्यता दिली नाही किंवा मार्गदर्शन केले नाही आणि त्याच बरोबर, " सलतनत " या प्रकारच्या राज्याचे धर्म कायद्यामध्ये काय स्थान आहे, हे ही कुठे दिग्दर्शित केले नाही. या दोन गोष्टी विषयी निर्णयात्मक भूमिका घेण्याची त्यांचीच जबाबदारी होती. परंतु त्यात ते अयशस्वी झाले आणि म्हणूनच पुन्हा एकदा हे प्रतिपादन केले पाहिजे की, ' Muslim ulama class singularly lacked in the spirit of Ijthad.' या उलेमाना प्रत्येक वेळेस आणि प्रत्येक प्रकरणात पश्चिम आशियातील इमाम अबू हनिफा यांच्याकडून निर्णय हवे होते. एतद्देशीय समाज, व तेथील राजकीय परिस्थितीच्या संदर्भात त्यांना कुराण अथवा सुन्नाह यात बदल करावे अथवा तदनुषांगिक नविन धार्मिक कायदे करावे असे वाटले नाही किंबहूना केले नाहीत हेच सत्य आहे. सिंध येथील अरबांनी हिंदूना संपूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य द्यावे, त्यांच्या धर्माप्रमाणे मुर्तीपूजा करण्याची त्यांना मुभा असावी असे आर्वजून सांगितले[१४] उलेमानी या निर्णयाचे स्वागत तर केलेच नाही, परंतु तो निर्णय अमलात येऊ नये याबद्दलच प्रयत्नशील राहिले.

उलेमानी जरी सहकार्य दिले नाही आणि वेळोवेळी त्यांनी सुलतानावर धार्मिक दवाव आणण्याचे राजकारण केले असले तरीही, अलाउद्दीन खलजी, मुहम्मद

तुघलक, फिरुज तुघलक, अहमदशाह बहमनी पहिला आणि इतर सुलतानानी मात्र राज्य टिकविण्यासाठी हिंदूचा सहभाग आवश्यक आहे हे तत्त्व ओळखले होते आणि त्यानुसार त्यांनी आपले धोरण आखले. त्यामुळे भारतीय संस्कृती आणि परंपरांचा मुख्य प्रवाहाकडे मुस्लीम सुलतानांची वाटचाल सुरू झाली. अर्थात असे करीत असताना सुध्दा त्यांनी राज्याचा चेहरामोहरा इस्लामी ठेवण्याचा प्रयत्न केला. मुहम्मद तुघलकांचे या बाबतीतील प्रयत्न हे जास्त उल्लेखनीय आहेत. त्याने राज्यकारभारात बिगर मुसलमानांना उच्च स्थान देण्याची प्रथा सुरू केली. विशेषतः हिंदू समाजातील खालच्या जमातीतील लोक उदा. कलाल, न्हावी, विणकर, माळी, गाणे बजावणारे, आचारी, पाणके इत्यादींना त्यांनी राज्यकारभारात सामावून घेवून एक नवीन आदर्श निर्माण केला. त्यांच्यापैकी बऱ्याचशा लोकांची आमिरान - इ - सदहा या वर्गात गणती होऊ लागली.[१५] मुहम्मद तुघलकास जे साध्य करावयाचे होते ते असे. उलेमानी निर्माण केलेला तणाव आणि धार्मिक मागण्या यामुळे शासन आणि धर्म यात पडत चाललेले अंतर कमी करणे. त्याच बरोबर बहुसंख्य असलेल्या हिंदू प्रजेमध्ये आणि राज्यशासन यात अंतर पडू नये या बद्दलची दक्षता. असे घडले तरच मुसलमान आणि हिंदू प्रजेत समतोल राहून शांतता नांदण्याची शक्यता होती आणि अशा प्रकारचा प्रयत्न म्हणजे एक प्रकारची क्रांतीच म्हणावी लागेल. हिंदूंना जवळ करणे, त्यांना न्याय हक्क देणे, याबद्दल उलेमानी कडक विरोध दर्शविला. हिंदू सुभेदाराची नेमणूक हा कडवट विषय होता. आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी त्याने मुसलमान संतांना सरकारी नोकरीच्या माध्यमातून भाग घेण्यासाठी सांगितले, परंतु त्यांनी त्याला विरोध केला. फुतुहसलातीनचा लेखक इसामी या सर्व घडामोडींबद्दल तक्रार करताना लिहितो, संपूर्ण राज्यच आता हिंदूंच्या अधिपत्याखाली आहे.[१६] हे खरे असो वा नसो, मुहम्मद तुघलकास हा देश, इथले प्रजाजन, येथील नदी, नाले, पहाड, निसर्ग आपले आहेत असे वाटे. गंगाजला शिवाय इतर कुठलेही जलपान तो करीत नसे. मग तो दौलताबाद[१७] सारख्या दूरच्या दक्षिणेतील प्रदेशात असो अथवा इतर कोठेही, त्याचे या देशाशी, या मातीशी जडलेले नाते हे कधीही न तुटणारे होते. म्हणूनच त्याच्या विचारांना जेव्हा सर्व बाजूनी प्रखर विरोध होत गेला, त्याच्या विरूद्ध जेव्हा बंडखोरी वाढत गेली, उलेमानी त्याच्यावर आणलेले सततचे धार्मिक दबाव, हे सर्व बघून तो शेवटी

म्हणतो, " माझा देश रोगाने पछाडला आहे,[१८]" त्याची निराशा, त्याची विफलता ही एका सुलतानाचा पराजय नव्हता, तर या देशातील धर्मांध शक्तींना पायबंद घालण्याच्या प्रयत्नांचा, ध्येयाचा पराभव होता आणि या पराभवाची किंमत आज देखील भारतीय समाजाला मोजावी लागत आहे. इतके त्याचे दूरगामी परिणाम घडले. तरीही तो शेवटपर्यंत झगडत राहीला. हा झगडा पुढे त्याचा वारस फिरूजशाह तुघलकानेही चालविला. त्याच्या एका फर्मानात या सर्व उलेमांना जरब बसावी म्हणून खलीफ उमर याची एक शिकवण उधृत केलेली आढळते. त्यात असे म्हटले आहे की, " दर कौल अमीर उल मोमनीन उमर....... यानी मनाअ सुलतान बेशतर अज मनाअ कुरान अस्त."

" सुलतानाने मना केलेली गोष्ट करणे हे परिणामतः कुराणाने मना केलेली गोष्ट करण्यापेक्षा भयानक आहे." याचप्रमाणे सुऱ्हावर्दीपंथाचे प्रसिध्द संत सय्यद जलालुद्दीन बुखारी यांनी फिरूजशाह तुघलकाच्या काळात लोकांना असे सागितले की, ' प्रेषितानी (मुहम्मद) असे सांगितले की, जो कोणी सुलतानाच्या आज्ञेचे पालन करतो, तो परमेश्वराच्या आज्ञेचे पालन करतो.' यावरून असे दिसते की, सुलतानास शरियत पासून फारकत घेतल्याचा फारसा पश्चाताप झालेला दिसत नाही. उलट-पक्षी उलेमा आणि इतर धर्म मार्तडांना सुलतानापुढे माघार घ्यावी लागल्याचे दिसते. म्हणजेच सुलतानाचा कायदा हा धर्मकायद्यापेक्षा श्रेष्ठ ठरतो, आणि सुलतानानी त्याचा तसा वापरही केला. त्यात पाहिजे तसे बदलही घडवून आणले.

एक दुसरे उदाहरण पाहता येईल. झियाउद्दीन बरनी या चौदाव्या शतकातील विद्वानाने आपल्या फतावाई - जहाँदारी या ग्रंथात असे नमूद केले आहे की, ' सुलतानास राज्यशासन करण्यासाठी आपले स्वतःचे कायदे (जवाबीत) करावे लागले. वास्तवतः शरियत या धर्म कायदद्यात सांगितल्या प्रमाणे ते सर्व अग्राह्य. परंतु हे केल्या शिवाय सुलतानास राज्यशासन करताच आले नसते.' [१९]

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, सुलतानाचे वैयक्तीक विचार आणि दृष्टीकोन याचा राज्यकारभारावर बराचसा परिणाम होत असे परंतु शरियतच्या कायद्याच्या आखीव चौकटीत राज्य कारभार बसविणे हे कदापि शक्य नव्हते. असे केले असते तर अलाउद्दीन पासून राज्यकारभाराविषयक विशेषतः प्रजेचे हित आणि सौख्य हा जो गुणात्मक दृष्टीकोन आत्मसात करण्यात आला होता, त्याच्या पासून

फारकत घेतल्यासारखे झाले असते. कालचक्र उलट फिरविण्याचा तो एक उपक्रम ठरला असता. शरियतचा कायदा आणि व्यवहारवादी जनहिताचे धोरण यात जे अंतर पडत गेले ते योग्यच होते असे म्हणावे लागेल, आणि त्यामुळेच सुलतानांची सत्ता येथे अनेक शतके टिकाव धरू शकली, आणि ऐतिहासिक दृष्ट्या हे किती बरोबर आहे, याचे हे उदाहरण पहा. अलाउद्दीन खलजीने एकदा बयानाचा काजी मुघीस यास असे सांगितले की, '(शरियतप्रमाणे) कायदेशीर काय आहे व बेकायदेशीर काय आहे हे मला समजत नाही. मला एवढेच समजते की, जनकल्याणासाठी जे करणे आवश्यक आहे त्याचा मी कायदा करतो.'[२०]

इस्लामी धर्मातील शरियत या धर्म कायद्याचे मध्ययुगीन भारतात कसे पालन झाले तसेच सुलतानानी त्या कायद्यापासून किती फारकत घेतली व त्यांना उलेमांच्याकडून कसा त्रास झाला, परंतु, बहुसंख्य प्रजा हिंदू असलेल्या देशावर राज्य करण्यासाठी त्यांनी या सर्वांवर कशी मात केली, याविषयी पूर्व सुरींनी लिहून ठेवलेले विचार याचे येथ पावेतो सोदाहरण दिग्दर्शन केले. आता पहावयाचे आहे की, या मुस्लिम सत्तेविषयी तत्कालीन हिंदू समाजाची काय प्रतिक्रिया होती, विशेषतः दक्षिणेतील आणि महाराष्ट्रातील सुलताना विषयी त्यांना नेमके काय वाटले असावे की, सव्वातीनशे वर्षे पावेतो त्यांनी सुलतानी सत्तेला कुठलाही म्हणावा तसा विरोध केला नाही. बंडाचा झेंडा उभारला नाही, प्रतिकार केला नाही. हे असे का घडले याची कारण मीमांसा करणे उचित ठरेल. या विषयावर प्रा. ग. ह. खरे यांनी जी माहिती आणि विचार मराठ्यांचा इतिहास,'महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्वरंग' या प्रकरणात व्यक्त केले आहेत, तेच येथे विस्ताराने उधृत करीत आहे.

"उत्तर भारतात मुसलमानी राज्य स्थापन झाल्यापासून ते औरंगजेबाच्या अखेरीपर्यंतच्या काळात हजारो मुसलमान मध्य आशिया, तुर्कस्तान, अरबस्तान, इराण, अफगाणिस्तान इत्यादी देशांतून उत्तर भारतात आले. त्यापैकी कितीतरी लोक अत्यंत गरीब अवस्थेत असतानाही केवळ बळकट शरीरयष्टीच्या जोरावर, म्हणजे कधी पायी तर कधी गाढव, खेचर किंवा घोडे यांसह व बहिणी, मुली, भाऊ, मुलगे यांना घेऊन आणि इस्लामी बंधुभावाचा पाहुणचार घेत खैबर, बोलन इत्यादी खिंडीतून उत्तर भारतात आले. त्यापैकी बहुतेकांनी लग्नाची नाती जोडल्यामुळे त्यांचा तेथील मुलकी व लष्करी कामात समावेश झाला. त्यातील अगदी थोड्याच लोकांना नशीब काढण्यासाठी दक्षिणेत येण्याचा प्रसंग आला.

उलट हबसाण व अफ्रिकेतील इतर देश, यातील लोकांना हिंदुस्थानात यावयाचे म्हणजे समुद्र ओलांडून यावे लागे. भूमार्गे भारतात येणे जितके सोपे तितकेच अवघड समुद्रमार्गे येणे होते. यामुळे परदेशातून स्थलमार्गे व जलमार्गे आलेल्या या दोन लोकसमूहांच्या मनोरचनेत फरक पडला. पहिल्या प्रकारचे लोक स्वतःच्या वंशशुध्दीचा व धर्माचरणाचा मोठा अभिमान बाळगीत आणि त्यांचे लक्ष सतत त्यांच्या मूळ वतनी देशाकडे असे. त्यांना भारत हा स्वतःचा देश कधी वाटला असे दिसत नाही. यामुळे दक्षिणेत तरी पहिल्या प्रकारच्या लोकांना परकी हे नाव मिळाले. उलट समुद्र ओलांडून आलेल्या लोकांना जलमार्गाच्या खडतर प्रवासामुळे आपण पुन्हा मायदेशी जावे असे कधीच वाटले नाही. ते दक्षिण हाच आपला देश असे प्रायः समजत. दोघेही मुसलमानी धर्माचे आचरण करणारे होते. तथापि, मनोधारणा भेदामुळे पहिल्या प्रकारचे लोक अहंभावी, दुसऱ्यास तुच्छ लेखणारे व सर्व कर्तबगारीचा मक्ता आपणासच मिळाला आहे, अशा भावनेने दक्षिणेतील बहुजन समाजाशी एवढेच नव्हे, तर समुद्रगमन करून दक्षिणेत आलेल्या मुसलमानांशीही तुच्छतेने वागत. उलट समुद्राकडून आलेले लोक दक्षिण हीच आपली मातृभूमी मानून येथेच कायमची वस्ती करावयाची आहे, अशा भावनेमुळे दक्षिणेतील बहुजन समाजाशी अधिक सलोख्याने वागत. त्यामुळे या दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांना दक्षिणी हे नाव पडले. या दोन प्रकारच्या लोकांत आणखी एक फरक होता. उत्तरेकडून आलेले लोक गौरवर्णी, उंचेपुरे, अधिक प्रगत संस्कृतीचा अविष्कार करणारे होते. तर दुसऱ्या प्रकारचे लोक काळे, मध्यम उंचीचे व मागासलेल्या संस्कृतीचे होते. यामुळे या दोन प्रकारच्या लोकांमध्ये दोघे इस्लामधर्मी असतानाही विवाहादी किंवा भाषा विषयक देवघेव अतिशय कमी प्रमाणात होई. एवढेच नव्हे, तर मुलकी व लष्करी कारभारात एका समुहातले लोक दुसऱ्या समुहातील लोकांना मागे ओढण्याचा किंवा खाली पाडण्याचा प्रयत्न करीत. यामुळे यामध्ये सुरू असलेली भांडणे पुष्कळवेळा एवढ्या विकोपाला जात की, यामध्ये चकमकी झडत. चाकणची कत्तल हे त्यांचे उत्तम उदाहरण होय. तीमध्ये दक्षिणी लोकांनी परकी लोकांची मोठी कत्तल घडवून आणली. महमूद गावाना सारख्या कर्तबगार मुख्य प्रधानाचा सुलतानाकडून खून होणे हे त्याचेच गमक होते. प्रत्यक्ष सुलतान देखील कधी एका पक्षाचा तर कधी दुसऱ्या पक्षाचा पाठपुरावा करी.

महाराष्ट्रात मुसलमानी राज्य स्थापन होण्यापूर्वी मुसलमानांनी दक्षिणेत केलेल्या स्वाऱ्या व त्यातील अत्याचार यामुळे येथील सामान्य लोक एवढे भयभीत झाले की, त्यांना विरोध करायची धमक फारशी कोणी दाखविली नाही. शिवाय मुस्लिम राज्य स्थापन झाल्यानंतर येथील बहुजन समाजाला आरंभी आरंभी जे व्यर्थच वाटले ते असे - सध्या तात्पुरता अनन्वित जुलूम झाला, तरी प्राचीन काळी चालुक्य, राष्ट्रकूट, कलचुरी, यादव इत्यादी सम्राट घराणी एकामागून एक उदयास आली व अस्त पावली. नवे राज्य स्थापन होत असता काही त्रास झाला तरी राज्य स्थिर झाल्यानंतर त्या घराण्यांनी बहुजन समाजाच्या भाषा, धर्म, संस्कृती यांच्या प्रगतीत अडथळे तर आणले नाहीतच, उलट या कुळातील सर्व सम्राट वरील बाबतीत बहुजन समाजाशी एकत्र असल्यामुळे त्या समाजाच्या आशा आकांक्षांना या सम्राटांनी पल्लवीत केले, असेच हे मुसलमानी राज्यकर्तेही वागतील. पण त्यांचा हा समज दूर झाला. नविन राज्यकर्ते आपल्या इहपारलौकीक आशा आकांक्षांना प्रोत्साहन तर देणार नाहीतच, पण त्यांना सर्व तऱ्हेने मारण्याचा प्रयत्न मात्र करतील, अशी त्यांची खात्री झाली. याची कारणे दिसून आली ती अशी - मुसलमानी राज्यकर्त्यांच्या धर्म, संस्कृती, भाषा व राज्यपद्धती इत्यादींच्या कल्पना व त्यांना आधारभूत तत्वे ही येथील हिंदू तत्वाहून अगदी निराळी होती. येथील बहुजन समाज सामान्यतः ईश्वरवादी असला, तरी त्यांच्या ईश्वरविषयक तत्व ज्ञानात पुष्कळ पंथोप-पंथ होते, एवढेच नव्हे, तर पाखंडी किंवा नास्तिक लोकही त्या समाजात विशेष त्रास न होता राहू शकत. येथे नव्याने आलेले मुसलमान राज्यकर्ते हेही ईश्वरवादी होते, पण त्यांच्या ईश्वर व धर्मविषयक कल्पनांच्या विरूध्द जे असेल ते सर्व नास्तिकता व तिचा आचार करणारे ते सर्व काफीर, एवढेच नव्हे तर अशा नास्तिकांना सर्व तऱ्हेने चोपून काढून त्यांचा नाश करणे किंवा त्यांना आपल्या धर्मात आणणे, हे त्यांस पुण्यकर्म वाटे. ते पुण्य आपणास मिळावे म्हणून हे राज्यकर्ते बहुजन समाजावर नाना प्रकारचे निर्बंध घालून त्यांना मेटाकूटीस आणण्याचा किंवा अजिबात नष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत. त्यांच्या प्रयत्नांचे स्वरूप असे :-

१. जो प्रदेश त्यांच्या ताब्यात येत गेला त्यातील महत्त्वाच्या गावांची नावे बदलून त्याना मुस्लीम नावे देणे.

२. ते मूर्तिपूजेचे कडवे विरोधक असल्यामुळे जमेल तसे व तेव्हा व त्या

प्रकारे मूर्ती फोडीत व त्या मूर्ती ज्या मंदिरात बसविलेल्या असत ती मंदिरेही उध्वस्त करीत. मठ, समाधिस्थाने, पाठशाळा यांचीही मूर्ति मंदिराप्रमाणेच वासालात लावीत. कधी कधी या मंदिरांना मशिदींचे स्वरूप देत. समाधिस्थानांचे दर्गे व पाठशाळांच्या मद्रसा करीत.

३. तलवारीच्या जोरावर काफीरांना एक तर ठार मारीत किंवा बाटवून मुसलमान करीत. ठार मारलेल्या लोकांच्या बायका-मुली आपल्या किंवा नातलगांच्या जनानखान्यात घालीत. त्यांच्या मुलांना गुलाम करीत. येथील बहुजन (हिंदू) समाजावर जिझिया, जकाती, हिंदुवानी, पूजाकर, व्यापारी मालावर त्यांच्यापेक्षा अधिक कर बसवित. पहिले दोन कर तर दर डोई होते.

इस्लामेतर धर्मियांशी कोणत्या वेळी कसे वागावे याविषयी कुराणात नेमके काय सांगितले आहे हे अगदी मुळात जाऊन कोणी क्वचित पाहिले असेल.

पण भारतामध्ये जे मुसलमान राज्यकर्ते होऊन गेले त्यापैकी बहुसंख्य राज्यकर्ते येथे ज्या धोरणाने वागले ते धोरण लक्षात घेता मी वर वर्णन केले आहे त्याप्रमाणे त्यांची दृढ समजूत होती या विषयी शंकाच नाही.

राज्यकर्ते प्रजेची सर्व संपत्ती हरण करून तिच्या जिवावर नानातऱ्हेने विलास उपभोगीत. हे सर्व करीत असता मिळालेल्या संपत्तीचा १/५ अंश धर्म केला म्हणजे आपण केलेल्या सर्व पाशवी कृत्यांची भरपाई झाली असे समजत, पण तसा धर्म ते करीत होते किंवा नव्हते याचा पुरावा आपल्याजवळ नाही. तो ते करीत असे समजले, तरी तो स्वधर्मीयांच्या पुरता मर्यादित राही. काफीरांशी वर्तन करताना आपण दिलेली वचने मोडली, केलेले तह तोडले, तरी ते समर्थनीयच आहे असे त्यांस मनःपूर्वक वाटे. या सर्वास मुसलमान इतिहासकारांनी जिहाद म्हणून संबोधीले आहे. जिहादचा धात्वर्थ ' प्रयत्न ' हा असून लौकीक अर्थ धर्मप्रसारासाठी केलेले युध्द, असा आहे. या विसाव्या शतकात जसा मधून मधून पुकारा होतो तसा मुसलमानी काळात मुस्लिम इतिहासकारांनी आपल्या ग्रंथातून शेकडो वेळा ज़िहादचा निर्देश केला आहे. त्यात काही अतिशयोक्तीचा भाग आहे असे मानले, तरी काही भाग शिल्लक राहतोच हे विसरता कामा नये.

मुहम्मदी धर्म स्थापना झाल्यानंतर एक दोन शतकांतच त्या धर्मातील तत्वज्ञान

व आचार यांच्या सत्यतेविषयी कित्येक विचारी मुसलमानांच्या मनात शंका येवू लागल्या. या शंकेखोरांचा तात्विक विचारांवर व त्यातून प्रसवणाऱ्या आचारांवर भर होता. अशा लोकांचा एक पंथ तयार झाला. ते आपणास सूफी म्हणवू लागले. मुस्लिमधर्मी प्रदेशात या लोकांना सामान्य मुस्लिम जनतेपासून कधी कधी त्रास सोसावा लागला, तरी तो सहज सहन करता येईल इतपतच प्रखार होता. या पंथाचे म्हणून म्हणविणारे जे लोक भारतामध्ये उत्तरेत व दक्षिणेत आले, ते सर्व सामान्य मुस्लिमांएवढेच कडवे होते. तरीही त्यांच्या भोवती साधुत्वाचे वलय असल्यामुळे त्यांनी चालविलेला धर्मप्रसार विशेष परिणामकारक होई. हे सूफी पंथी साधू उत्तरेत व दक्षिणेत मुसलमानी राज्ये अस्तित्वात येण्यापूर्वीही वस्ती करून राहिले होते. त्यांच्या भोवती चमत्कारांचे आणखी एक नेत्रदिपक वलय असल्यामुळे सर्वसामान्य अज्ञ जनता त्यांच्या चमत्कारांनी दिपून जाई. या सूफी पंथात चिश्ती, नक्शबंदी, सुरावर्दी आणि कादिरी असे चार मुख्य उपपंथ उत्पन्न झाले. उपपंथ कोणता का असेना सूफी साधू धर्मप्रसाराच्या बाबतीत सारखेच कडवे होते. शिवाय या साधूंना सामान्यतः राजाश्रय मिळे. एवढेच नव्हे तर, काही सुलतानांनी आपल्या बहिणी व मुली यांची अशा साधूंशी लग्ने लावून दिली. कित्येक सुलतानांनी अशा साधूंना मुद्दाम बोलावून आणून व त्यांना मोठमोठी इनामे देवून त्यांजकडून धर्मप्रसाराची प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष व्यवस्थाही केली होती. यामुळे या साधूंचे धर्मप्रसाराचे काम अव्याहत चालत राहिले. शिवाय परदेशातील इस्लामी साधू, संत, महंत, विद्वान, यांजकडे येथून नित्यनैमित्तिक देणग्या जात त्या निराळ्याच.

महाराष्ट्रावर मुसलमानी सत्ता स्थापन झाल्यावर ती धर्माने, संस्कृतीने, भाषेने, तत्वज्ञानाने व इतर अनेक प्रकारे भिन्न असल्यामुळे त्या सत्तेचा येथील समाजावर विविध प्रकारचा परिणाम होणे अपरिहार्य होते. ते परिणाम कोणते हे पहाणे अतिशय उद्‌बोधक होईल. मात्र ते पहाण्यासाठी उपयुक्त ठरणारी साधने अतिशय अल्प असल्यामुळे सूक्ष्म व विस्तृत निरीक्षण आणि त्यावरून काढलेली अनुमाने यावर अवलंबून राहिले पाहिजे. सूक्ष्म व विस्तृत निरीक्षणासाठी अख्या महाराष्ट्रामध्ये गावोगावी हिंडून मूक व बोलके अवशेष तपासून ते दाखवीत व सांगत असलेल्या माहितीची झडती घेऊन व कडसणी करून आपली अनुमाने तयार केली पाहिजेत. मी महाराष्ट्रतील खेडी व शहरे यात फार भ्रमण केले असल्यामुळे माझे निरीक्षण

अधिक व्यापक आहे एवढे सांगण्यात हरकत नाही.

मुसलमान सत्ताधारी धर्माने इस्लामी होते, तर शासित प्रजा धर्माने हिंदू होती." सर्व धर्माची मूलतत्वे एकच आहेत," हे विधान सांगण्यास व ऐकण्यास फार गोड असले व त्याचा सद्यःस्थितीत उपयोग असला, तरी ते अतिशय भोंगळ व सत्याचा अपलाप करणारे आहे. एका पद्यात म्हटल्याप्रमाणे " धरम धरम मे भेद रहत है, " हे विधान अधिक सत्याधिष्ठीत आहे. धर्मामध्ये मुख्य भाग ईश्वर व त्याचे स्वरूप, चराचरांचे स्वरूप, ईश्वर व चराचरांचे संबंध आणि मानवाचे सर्व श्रेष्ठ ध्येय याबाबत सर्व धर्मांचे एकमत नाही. इस्लामी व ख्रिस्ती धर्मात एकेश्वरी मताचा मोठा प्रभाव आहे. शासितांच्या हिंदू धर्मात एकेश्वरी मतापासून ते अनीश्वर वादापर्यंत सर्व मतांचा अविष्कार आलेला आहे. हे जसे खरे, तसे ईश्वराची शक्ती व तिचा उपयोग कसा होतो याविषयी पुष्कळच मतभेद आहेत. मानव मेल्यानंतर काय होते या विषयी तर एवढा मोठा फरक आहे की, त्यांची तुलना करणेच अशक्य आहे. यामुळे मानवाच्या ऐहिक व पारलौकीक ध्येयांमध्येही विलक्षण फरक पडलेला आहे. मुसलमानपूर्व कालात महाराष्ट्रात अद्वैत, द्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुध्दद्वैत पुष्टी, जैन, लिंगायत इत्यादी धर्मपंथांचा कितपत प्रभाव होता हे स्पष्ट व तपशीलवार समजत नसले तरी महाराष्ट्रातील मुसलमानपूर्वकालीन बहुतेक लोक अद्वैतवादी किंवा एकेश्वरी मताचे पुरस्कर्ते असावेत असे वाटते. इस्लामी व त्यानंतरच्या मराठी कालात होऊन गेलेल्या झाडून साऱ्या मराठी साधू संत महंतांनी एकेश्वरी मताचा पुरस्कार केलेला दिसतो. एवढेच नव्हे, तर कालक्रमाने अस्तित्वात आलेल्या शेकडो देवदेवता एकच परमेश्वर दाखवितात, अशी येथील बहुजन समाजाची पक्की भावना होती. यामुळे येथील समाजात शैव, वैष्णव, गाणपत्य, शाक्त इ. पंथभेद असले तरी ते अत्यंत नेमस्त प्रमाणात चालू होते. म्हणजे येथील बहुजन समाज सर्व देवतांची एक परमेश्वर म्हणून पूजा व उपासन करणारा होता. अर्थात तो जसा एकादशीचा तसाच शिवरात्रीचा उपास करी, आणि देवीचे आणि खंडोबाचे नवरात्र किंवा षड्रात्रही पाळी. आपण अनेक ईश्वर मानतो असे त्याच्या कधीही मनात येत नसे.

या दृष्टीने शास्ते व शासित हे एकमेकांपासून फार दूर होते असे नाही.

तथापि,शास्त्यांमध्ये प्रतीकोपसना प्रायः नव्हती. तरीही प्रर्थना करताना भारताच्या पश्चिमेस असल्यामुळे पश्चिमेकडे तोंड करून प्रार्थना करीत आणि मशिद किंवा ईदगाह यांची बांधणी भारतात गावाच्या पश्चिमेस गावाबाहेर सामान्यतः दक्षिणोत्तर असून पश्चिमेच्या बाजूस कमान काढीत व या ठिकाणी पश्चिमेकडे तोंड करून प्रार्थना करीत. एका तऱ्हेने ही प्रतिकोपासनाच आहे. पण शास्त्यांची ही प्रतीकोपासना व शासितांची प्रतीकोपासना यांमध्ये मंहदंतर होते. शासित एकाच परमेश्वराची अनेक मानव, प्राणी अथवा अमानव रूपे कल्पून त्यांची परमेश्वर म्हणून उपासना करीत. शास्त्यांना त्यांच्या सामान्यतः कडव्या धर्मवेडामुळे शासितांची अशी प्रतीकोपासना मुळीच पसंत नसे. एवढेच नव्हेतर अशा प्रतीकांचा नाश करणे हे इस्लामी व ख्रिस्ती शास्त्यांना आपले परमश्रेष्ठ कर्तव्य वाटे.

म्हणून, इस्लामी व ख्रिस्ती-शास्त्यांची शासितांची ही प्रतिके म्हणजे मूर्ती आणि ही प्रतिके ज्या स्थानी प्रतिष्ठित असत ती मंदिरे तोडण्याचा सर्व शक्ती खर्चून प्रयत्न केलेला दिसतो. या दोन शास्त्यांपैकी ख्रिस्ती शास्ते अधिक सुधारलेले, अधिक पध्दतशीर लेखकार्य करणारे, तसेच झालेले कार्य लिहून ठेवणारे असल्यामुळे त्यांनी या बाबतीत काय केले याचा लिखीत पुरावा मिळू शकतो.

ऐहिक सुधारणांमध्ये ख्रिस्ती शास्त्यांच्या मानाने इस्लामी शास्ते मागासलेले होते. यामुळे ख्रिस्ती शास्त्यांप्रमाणे इस्लामी शास्त्यांनी आपण आपल्या धर्माचा व मतांचा प्रसार करण्यासाठी कोणकोणते प्रयत्न केले याविषयी संगतवार व तपशीलवार लिहून ठेवलेले आढळत नाही. मुसलमानी इतिहास ग्रंथांत, शास्त्यांनी अनेक वेळा जिहाद म्हणजे धर्मयुध्दे केली, त्यात बहुतेक वेळा त्यांना विजय मिळाले आणि विजय मिळाल्यावर त्यांनी शासितांच्या अनेक मूर्ती फोडल्या, देवळे तोडली, समाध्या उध्वस्त करून टाकल्या, पाठशाळा जमिनदोस्त केल्या, शत्रूची लूटालूट केली, त्यांच्या मुलांना गुलाम केले, त्यांच्या बायकांना आपल्या जनानखान्यात घातले इ. वर्णने येतात. यात जसा काही अतिशयोक्तीचा भाग असावा असे वाटते, तसाच नावनिशीवार तपशील नसल्यामुळे त्यातून सर्वसामान्य समजुतीपेक्षा अधिक काही हाती लागत नाही.

तथापि, काही मशिदीतून असे काही लेख आहेत की, ज्यावरून भारतातील

इस्लामी राज्यकर्त्यांची ध्येय धोरणे कशी होती हे समजून येते. उदा. दिल्लीमध्ये कुत्बमिनारच्या जवळ कुव्वतुल-इस्लाम नावाची जी एक इस्लामी सत्तेच्या आरंभीच्या काळातील मशीद आहे तिच्या बांधणीत देवळातील खांब वगैरे सामग्रीचा पुष्कळच उपयोग कलेला आहे. शिवाय त्या मशिदीमधील शिलालेखातही ती मशिद बांधण्यासाठी ज्यांचे मूल्य सत्तावीस लाख देहलीवाल (एक सोन्याचे नाणे) होईल अशा उध्वस्त केलेल्या देवळांची सामग्री वापरली आहे, असे नमूद आहे. काशीमध्ये कृत्तिवासेश्वर या नावाने एक जुनें देवालय होते. ते मोडून त्या ठिकाणी सध्या लहानशी मशिद उभारली आहे. त्या मशिदीत पूर्वी एक शिलालेख होता. आता तो तेथे नाही. तथापि, त्या शिलालेखात वरील देवालय मोडून तेथे मशिद बांधल्याचा लेख असल्याचे हिंदीचे प्रसिध्द पूर्वसूरी श्री. भरतेंदु हरिश्चंद्र यांनी आपल्या एका लेखात सांगितले आहे. काशीतच विश्वेश्वर व बिंदूमाधव यांच्या मंदिराचे मशिदीत रूपांतर केले हे सर्वत्र ज्ञात आहे. अजमीरची लढाई, दिनका झोपडा किंवा मथुरेतील केशवदेव मशिद ही आणखी उदाहरणे आहेत.

भारताच्या इतिहासात अशी शेकडो उदाहरणे आहेत, पण ही उदाहरणे महाराष्ट्राच्या बाहेरची आहेत. महाराष्ट्रात पुणे जिल्ह्यातील घोडे या गावातील मशिदीत एक फार्सी शिलालेख आहे. त्यात खोदविणारा म्हणतो की, देवाच्या प्रसादासाठी मी तीस आणि तीन देवळे तोडली आणि मग या खराबावादेत मशिदीचा पाया घातला. या गावाचे जुने नाव घोडे. त्या गावी असणारी जी नदी ती घोडनदी, पण लेख खोदविणारास घोडनदी हे नाव न आवडून त्याने तीस खराब असे नाव दिले. खर या शब्दाचा फार्सीतील अर्थ गाढव आणि खराव म्हणजे गाढवाचे मूत. तेव्हा हा लेख खोदविणारचे मताने घोडनदी ऐवजी त्या नदीस गाढवाच्या मुताची नदी म्हणणे उचित आहे असे वाटून तेथे असलेल्या गावास त्याने खराबाबाद असे नाव दिले. प्रस्तुत लेख प्रथम मी प्रसिध्द केला असून नंतर तो लेख इन्स्क्रिप्शन्स फ्रॉम दी बॉम्बे प्रेसिडेन्सी या भारत सरकारने प्रसिध्द केलेल्या प्रकाशनात प्रसिध्द झाला आहे. त्यांनी माझ्या लेखावरून सदरहू लेख घेतला असे नाही. त्यांनी तो स्वतंत्रतेने मिळवून प्रकाशित केला आहे.

हा एकाच मनुष्याने तेहतीस देवळे तोडल्याचा लिखित पुरावा झाला पण

अलिखित पुरावे शेकडो आहेत. मुसलमानी कालात सामान्यतः प्रत्येक परगण्याच्या (तालुक्याच्या) तसेच सरकार मामल्याच्या (जिल्ह्याच्या) मुख्य गावाच्या, तसेच प्रत्येक हिंदू तीर्थक्षेत्रात तोडलेल्या देवळांचे अवशेष किंवा देवळे तोडून बनविलेल्या मशिदी कितीतरी आहेत या सर्वांचे परिगणन करणे शक्य नाही, पण उदाहरणादाखल पाचपंचवीस नावे येथे देतो. पंढरपूर, कोल्हापूर, सोलापूर, परिंडे, मंगळवेढे, वाई, कऱ्हाड, मिरज, अंबेजोगाई, परळी - वैजनाथ, नळदुर्ग, तुळजापूर, चाफळ, बीड, प्रतापगड, एलिचपूर, लोणार, मार्डी, त्र्यंबकेश्वर, नाशिक, पुणे, टाहाकारी, बेदर, घोडे, परळी - सज्ञनगड, जेजुरी सहज स्मरली तेवढी येथे दिली आहेत, पण पध्दतशीर प्रयत्न केला तर सध्याच्या महाराष्ट्रात वर सांगितल्याप्रमाणे अशी दोनशे स्थळे सहज सापडतील की, ज्या ठिकाणचे मुसलमान पूर्वकालीन हिंदू अवशेष तोडलेले आहेत. यात निसर्गाचा हात नव्हता असे म्हणतात येणार नसले तरी त्याची करामत मनुष्याच्या मानाने नगण्य होती.'' [२१]

या शिवाय सलतनीतीच्या काळाविषयी आणखीही अक्षेप घेतले जातात ते म्हणजे, मुसलमान राज्यकर्त्यांनी इस्लामी पध्दतीनुसार, गावांची, ठिकाणांची नावे बदलली, पाठशाळांचे रूपांतर, 'मदरसे' यात करण्यात आले. जबरदस्तीने बाटविलल्या हिंदूंच्या बायकांना व मुलींना मुस्लीमांच्या जनानखान्यात पाठविण्यात आले. हिंदू मुस्लिम विवाहास बंदी घालण्यात आली. अशा तऱ्हेने एकूण वातावरण या काळात होते असे सांगण्यात येते.

याच विषयावर इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी व्यक्त केलेले विचार आहेत. ते त्यांच्याच शब्दात येथे देत आहे. राजवाडे म्हणतात,

"शके १२४० त दक्षिणेत मुसलमानांचे म्हणजे पूर्वीच्या शकयवनादींच्या वंशजांचे पुन्हा एकदा राज्य झाले. ते शके १५७० पर्यंत म्हणजे ३३० वर्षे चालले. ह्या काळात ब्राम्हण क्षत्रियांची जी दैना झाली ती सांगता पुरवत नाही. शके १३५० च्या सुमाराला एकही क्षत्रिय संस्थानिक राहिला नाही. सर्व खालसा झाले. हिंदुमात्राला नेऊन मुसलमान सुंतेची दिक्षा बलात्काराने देऊ लागले, देवळे मोडली गेली, देव फोडले गेले, बायका भ्रष्ट केल्या गेल्या, साधूसंत छळले गेले आणि लक्षावधी लोक दुष्काळाने मृत्यूमुखी पडले. ब्राम्हणाला स्वधर्म चोरून पाळणे कपाळी

आले, आणि क्षत्रियांचे शौर्य वांझ झाले. पुनः चातुर्वर्ण्य संस्थेला उतरती कळा लागली. वैश्यवर्ग नागवला गेला आणि शेट महाजन हे नाव मात्र राहिले. महाराष्ट्रात वैश्य वर्ग अजिबात नाहिसा झाला. अतिशुद्रांपैकी खाटीक, तांबोळी रंगारी, चांडाळ हे लोक स्वतः होऊन मुसलमान झाले. मराठयात एक भाऊ हिंदू व दूसरा बिरादर मुसलमान दिसू लागला. काजी न्यायासनावर बसला आणि खाटीक बलुतेदार झाला. देवळाच्या मशिदी झाल्या आणि पर्वत्यांचे परी झाले. घाटांचे दर्गे बनले आणि राऊळांचे महल झाले. अशी सर्वत्र उलटापालट झाली. धर्म केवळ लोपून गेला. अशी मुसलमानी अमंलात धर्माची हैराणगत झाली. फार काय सांगावे ब्राम्हण दावलमलकादी पीरांना भजू लागले. ही धर्म भ्रष्टतेची परीसीमा झाली, असे कोणी समजेल, तर तसे नाही. कित्येक अग्निहोत्री पीरांचे मुजावरही बनले. ब्राम्हण बहुतेक साफ बुडाले. कोठे कानाकोपऱ्यात स्वधर्माने चालणारा एखाद दुसरा ब्राम्हण राहिला.

यापमाणे शिवपूर्वकालीन महाराष्ट्रात समाजरचना होती. सर्वत्र मोडामोड ताटातूट झालेली होती. ती नीट करून ताळयावर कशी आणावयाची हा प्रश्न तात्कालीन कर्त्या व विचारी लोकांना पडला. विस्कळीत झालेली समाजरचना तशीच आणिक विस्कळीत होऊन देऊन व ती तशी होण्याला आपल्याकडून होईल तितकी मदत करून सर्वसमाज मुसलमान होऊ दिला असता, तर नीट करण्याची व पडला वासा सावरण्याची गोष्टच बोलावयाला नको होती. परंतु मुसलमान संस्कृतीहून चातुर्वर्ण्य संस्कृती श्रेष्ठ आहे, अशी तत्कालीन महाराष्ट्रातील काही थोड्या कर्त्या व विचारी लोकांची खात्री होती. तेव्हा अशी ही उत्कृष्ट संस्कृती बुडू देणे पुरुषार्थाचे नाही, असे त्यांचे मत होते. चातुर्वर्ण्यसंस्था व सनातन धर्म आज अनादि कालापासून आपल्यापर्यंत अनेक संकटातून निभावून पोहोचला आणि आपण करंट्यांनी तो नामर्दाप्रमाणे बुडालेला पाहिला, ही गावी अपकिर्ती त्यांना सहन झाली नाही. जिवापाड मेहनत करून व अतुल तपः सामर्थ्य खर्चून पुन्हाः चातुर्वर्ण्य रचावयाचे असा त्यांनी निश्चय केला.''

(संकिर्ण निबंध - राजवाडे लेख संग्रह भाग ३ रा, पृष्ठ १०० - १०२, भा. इ. सं. मंडळ, पुणे १९३५.)

या काळात सामाजीक, धार्मिक व राजकीय वातावरण कसे होते या विषयी महाराष्ट्रातील थोर विद्वानांची मते आणि विचार येथ पर्यंत दिले आहेत ते ही

त्यांच्याच शब्दात. आता थोडा अैतिहासीक घटनांचा पुराव्यानिशी आधार घेऊन, त्याचे विवेचनात्मक चित्र कसे दिसते ते पाहू.

इस्लामी राज्यशासना विरूद्धची पहिली प्रतिक्रीया संत नामदेवांच्या अभंगातून दिसून येते. संत नामदेव म्हणतात, " दैत्याचेनि भारे दाटली अवनी।। ऐसे देव देहि फोडिले तुरकी । घातले उदकी बोभातीना ।।" [२२]

याच प्रकारची तक्रार महानुभावांच्या लिखाणातून दिसून येते. त्यात मूर्तीभंग केल्या जातात, आणि देवळे पाडली जात आहेत असे उल्लेख आहेत.[२३] अर्थात याचा निर्देश इस्लामच्या प्रसारासाठी बाहेर पडलेल्या अति उत्साही मुस्लिम जनाकडे आहे. त्याच बरोबर या फाजील उत्साही मुसलमानांनी हिंदूंचा अवमान करण्यासाठी गोवध सुरू केला. ही सर्व कृत्ये निर्विवाद घडली ती बहमनी राज्य स्थापनेच्या आसपासच्या काळात घडली. प्रा.ग. ह. खरे यांच्या मते सलतनीच्या सव्वातीनशे वर्षाच्या काळात गावाची नावे बदलणे, मंदिरे पाडणे, मूर्ती भंजन इ. ची साधारणपणे दोनएकशे उदाहरणे सापडतात. परंतु यातील बहुअंशी उदाहरणे हे मुस्लिम सत्ता महाराष्ट्रात अथवा दक्षिणेत स्थापन होण्याच्या काळातील आहेत. अजून मुस्लिम सत्ता स्थिर झालेली नव्हती. तेव्हा अशा गोष्टी घडल्या व तशा त्या घडतच असतात. हा अस्थिरतेचा काळ होता. त्यामुळे सलतनतीच्या पुढील काळातील देखील अशाच घटना घडत होत्या असे म्हणता येणार नाही. आश्चर्याची बाब एवढीच आहे की, या संपूर्ण तीन शतकापेक्षा अधिक काळ पसरलेल्या सलतनतीच्या काळात केव्हाही हिंदू सरदारांनी अथवा हिंदूजनांनी संघटितरित्या अथवा व्यक्तीनुसार मुस्लिम सत्ताधीशांना विरोध दर्शविला नाही. बंड केले नाही, कट कारस्थाने केली नाहीत. मराठी कागदपत्रे, ग्रंथ अथवा फार्सी तवारिखा देखील याविषयी कुठलाही उल्लेख करत नाहीत.

याचा अर्थ दोन तीन प्रकारे लावता येतो, पहिला असा की, मुसलमानी सत्तेच्या जुलुमामुळे संपूर्ण हिंदू समाज पूर्णपणे हतबल झाला होता. दुसरा असा की, शास्ते आणि शासित यांचे हितसंबध काही अंशी तरी परस्परांना पूरक होते. तिसरा असा की, मुसलमानी धर्मसत्ता, नंतरचे इतिहासकार समजतात तितकी कडवी नव्हती, आणि हे सर्व समजून घेण्याआधी चौदाव्या, पंधराव्या आणि सोळाव्या शतकातील

मुस्लिम विचारवंतांनी हिंदूंची मूर्तीपूजा, हिंदूंची मंदिरे पाडणे व इतर प्रकारच्या हिंदूंच्या धर्म स्वातंत्र्याविषयी काय विचार व्यक्त केले आहेत ते पाहू.

सुलतान सिकंदर लोदीने जेव्हा हिंदूंची जुनी मंदिरे पाडली तेव्हा तत्कालीन उलेमांच्या पैकी एक विद्वान मियाँ अब्दुल्ला याने सुलतानस जाहिरपणे सांगितले की," जुने मंदिर पाडणे हे शरियतच्या कायद्याविरूध्द आहे." [२४] सुलतानांना बहुसंख्य हिंदू असलेल्या आपल्या प्रजाजनाबद्दल दुर्लक्ष करून चालण्यासारखे नव्हते, तर मुसनमानांना वाटत होते की सुलतानाने त्यांच्या धर्माबद्दल अधिक आस्था दाखवावी. त्यामुळे सुलतानांच्या दृष्टीने राज्यकारभार चालविणे ही तारेवरची कसरतच होती. सिंध प्रांत जिंकणाऱ्या अरबांनी या विषयी काही मुलभूत तत्व घालून दिले होते आणि हिंदू प्रजाजनाबद्दलचे विचार स्पष्टपणे निर्देशित केले होते," हिंदूंना त्यांनी " शाम- इ- अहले किताब " [२५] असा दर्जा दिला होता. त्यांना संपूर्ण धर्म स्वातंत्र्य दिले होते. तसेच त्यांनी आपल्या पध्दतीने पूजा करावी, नवीन मंदिरे बांधावीत अथवा जुन्या मंदिरांची डागडुजी करावी इ. अधिकाराबद्दल "ब्राम्हणाबादचा जाहिरनामा " या सदराखाली चचनामा या मध्ययुगीन ग्रंथात विस्ताराने माहिती दिली आहे. अभ्यासकांनी ती जरूर पहावी.

हिंदूंच्या मूर्तीपूजेबद्दल मत व्यक्त करताना शेख निजामुद्दीन अवलिया असे सांगतो की, " प्रत्येक धर्मातील लोकांची पूजेची अथवा प्रार्थनेची अशी एक पध्दत असते व ती योग्यच आहे." [२६] मुघल काळातील विद्वान शेख अहमद सिरहिंदी याने असे लिहून ठेवले आहे की, " मुसलमानानी आपल्या धर्माचे तर हिंदूंनी आपल्या धर्माचे पालन करावे " आणि आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ कुराणातील या ओळीचा आधार घेतला आहे. " तुमच्यासाठी तुमचा धर्म आणि माझ्यासाठी माझा धर्म या तत्वाचे पालन करावे."

मध्ययुगीन दक्षिणेतील सुलतानांनी तरी या तत्वाचे बऱ्याच अंशाने पालन केल्याचे दिसून येते. राजकीय व सामाजिक दृष्ट्या हे महत्त्वाचे होते, आणि यामुळेच कदाचित हिंदू समाजाचे अस्तित्व टिकून राहण्यास मदत मिळाली असेल. या शिवाय आणखीही काही कारणे असू शकतील, परंतु यातून सामाजिक आणि धार्मिक संतुलन साध्य झाले. आता त्याची नेमकी प्रक्रिया कशी घडली ? प्रा. ग. ह. खरे यांच्या शब्दात सांगावयचे तर ते असे. "मुसलमानी काळात कोणत्याही कारणाने

का होईना हिंदू व मुसलमान हे दोन समाज एकमेकांच्या जवळ आले. दोन समाज जवळ आल्यानंतर त्यामध्ये आचारविचारांची देवघेव होणे अपरिहार्य असते. अशी देवघेव या समाजात झालेली होती व आहे. तिचा एक परिणाम म्हणजे काही मुसलमान विद्वानांनी व कवींनी मराठी भाषा व तत्वज्ञान यांचा अंशतः स्विकार केलेला अढळतो. हुसेन अंबरखान याची गीतेवरील मराठी टीका प्रसिध्दच आहे. शेख मुहम्मदाचा योगसंग्राम हाही ग्रंथ असाच प्रसिध्द झाला आहे. मुसलमानांनी हिंदू तत्वज्ञानावर केलेले इतर काही मराठी ग्रंथ आहेत. या ग्रंथात सर्वस्वी हिंदू तत्वज्ञान आहे असे नाही, पण त्यात प्रतिपादलेल्या तत्वज्ञानावर हिंदू तत्वज्ञानाचा फार मोठा प्रभाव पडलेला आहे. असे होण्याला दुसरेही एक कारण आहे. मुसलमानी कालात जे हिंदू जुलमाने, परिस्थितीने किंवा प्रलोभनाने किंवा स्वार्थी हेतूने बाटून मुसलमान झाले त्यांना आपली संस्कृती सर्वस्वी सोडता आली नाही. वाईचा एक ब्राम्हण हैबतखान नावाचा मुसलमान बनला, पण त्याला आपल्या घरचे देव टाकता येईनात, म्हणून त्याने त्यांच्यासाठी एक ब्राम्हण पुजारी ठेवला.'' [२९]

या घटनांचा विचार करता असे वाटते की, या कालखंडा विषयी आतापर्यंत जे लिखाण झाले आहे, जी मते प्रदर्शित झाली आहेत ती बरोबर वाटत नाहीत. मुसलमान शास्ते आणि हिंदू शासीत यांचे राजकीय सामाजिक तसेच अर्थिक संबंध हे बऱ्याचअंशी आम्ही समजतो त्यापेक्षा भिन्न होते. प्रा. खरे लिहितात, “ सुलतानाच्या राजकीय विकासाच्या स्पर्धेत हळूहळू वरच्या दर्जाची साधने येथील बहुजन समाजातील कर्तबगार लोकांना मिळू लागली. त्यात कोणकोणत्या जमाती पुढे आल्या हे पाहिले तर ब्राम्हण, मराठे, धनगर या तीन जमातींची नावे डोळयापुढे येतात. ते सर्व मुकासेदार किंवा जागिरदार असलेले दिसतात.'' [३०] “ मुसलमान सरदारही नुकत्याच नव्याने जिंकलेल्या प्रदेशात बहुजन समाजाची मने दुखविणारे अत्याचार करीत असले तरी वतनदार व जाहागिरदार यांची मने दुखविणारी कृत्ये जाणून बुजून सहसा करीत नसत. यामुळे या सरदारांच्या किंवा वतनदार देशमुखांच्या प्रत्यक्ष अधिकाराखाली असलेल्या प्रदेशात फारसे धार्मिक किंवा सामाजिक अत्याचार होत नसावेत.'' [३१] याचाच अर्थ असा की, सुरूवातीस असणारे हे दोन भिन्न समाज, धर्म आणि त्यांच्याबरोबर चालत आलेल्या रूढी, चालीरिती, पध्दती यांच्यामध्ये एक प्रकारचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न झाला. या दोन भिन्न संस्कृतींचा परिणाम लोक जीवनावर झाला. आणि त्यामुळे येथील

समकालीन हिंदू आणि मुसलमान यांच्यावर जे परिणाम घडत गेले त्याचे समालोचन असे.

या दोन भिन्न संस्कृतींना एकत्र आणणारा सर्वात महत्त्वाचा दुवा म्हणजे एका नवीन लोकभाषेची जडणघडण. ही भाषा म्हणजे "दखनी उर्दू", "महाराष्ट्रात मुसलमानी अंमल सुरू झाल्यानंतर शास्त्यांच्या भाषा, तुर्की, अरबी, फार्सी इ. असल्यामुळे शासितांच्या भाषेवर त्या भाषांचा परिणाम होणे सहाजिकच होते. प्रथम प्रथम मराठी व वरील तीन भाषा यांच्या मिश्रणाने एक खडी बोली नावाची बोली उत्पन्न झाली. तीमध्ये मुख्यतः लष्करी व राज्यकारभाराविषयक शब्द आले. आरंभी ती काम चलावू होती पण बऱ्याच कालानंतर तीमध्ये थोडे वाङ्मय उत्पन्न झाल्यानंतर तिला दखनी हिंदी किंवा दखनी उर्दू म्हणू लागले. ती मधील वाङ्मय तपासले तर ती भाषा विजापूर, गोवळकोंडे (अहमदनगर) इ. भागात चालू होती. तरी तीत कानडी किंवा तेलगू भाषेतील शब्दांचा विशेष भरणा झालेला दिसत नाही. ती भाषा मुख्यतः तुर्की, अरबी, फार्सी व मराठी या चार भाषांच्या मिश्रणाने तयार झालेली दिसते." [३२] सुलतानांच्या दरबारातील अधिकृत भाषा फार्सी होती. परंतु सर्व सामान्यांच्यापर्यंत पोचण्यासाठी या भाषेचा उपयोग नव्हता. म्हणून बादशाही फर्मान अनेक वेळा फार्सी - मराठी, फार्सी - कानडी क्वचित वेळा या तीनही भाषेतून काढले जात होते. येथील शास्त्यांनी प्रथम संस्कृत आणि मराठी भाषेचे ज्ञान अवगत केले. या माध्यमातून सुलतान, इस्लामी धर्मातील विद्वान आणि सुफी संतांनी हिंदू धर्म आणि तत्वज्ञान समजावून घेतले. याचे उत्तम उदाहरण सैद महम्मद कृत कल्पसमूह हा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ यादव काळाला जवळचा असून ग्रंथात मुस्लिमपणाचा लेशही आढळत नाही. या ग्रंथात रससिध्दी विद्येला उपकारक ठरणाऱ्या जळाची महाराष्ट्रातील अनेक स्थाने निर्दिष्ट केलेली आहेत. डॉ. रा. चिं. ढेरे लिहितात, "कल्पसमूह या ग्रंथाचे महत्व अनेकविध आहे. तो यादवकालीन गद्य ग्रंथ आहे. यादव कालीन मराठी भाषेचे मराठी गद्याचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी हे एक उत्तम साधन उपलब्ध आहे. या ग्रंथाचा कर्ता मुसलमान आहे परंतु तो मुसलमान असूनही भाषा प्रायः शुध्द मराठी आहे. त्या भाषेवर अरबी, फार्सीचा परिणाम झालेला नाही." [३४] या प्रकारे मुसलमान विद्वानांनी हिंदू समाजाचा अभ्यास केला. त्यांच्या परंपरा आणि चालीरितींची माहिती घेतली आणि

इस्लामी जगतात त्यांचा प्रसार केला. याचे आणखीन एक उदाहरण पाहा. पंधराव्या शतकाच्या सुरुवातीस दखनी उर्दूमध्ये ' मसनवी कदमराव पद्मराव ' [३५] हा ग्रंथ तयार करण्यात आला. हिंदू मुस्लिम या दोन भिन्न संस्कृतीचे एकत्रीकरण (Fusion) कसे घडले, हे समजून घेण्यासाठी या ग्रंथाची उपयुक्तता फार मोठी आहे. या ग्रंथाचा विषय आहे नाथपंथाचे तत्वज्ञान. मध्ययुगीन महाराष्ट्रात हिंदू समाजावर नाथपंथाचे वर्चस्व खूपच होते आणि ग्रंथकर्त्याने नेमके यावरच बोट ठेवले आहे. या ग्रंथाची भाषा जरी दखनी उर्दू आहे असे म्हटले तरी त्यात जास्तीत जास्त मराठी शब्द व मराठी समाजातील चालीरिती विषयी माहिती आली आहे. यात आलेले काही मराठी शब्द असे आहेत, " प्रसाद, मेघडंबर, अभंग, भुजंग, गंभीर, उघड, उपास, दुष्ट, प्रसन्न, पारपत्य, सुकृत, घाल (घालणे), फना (फणा), कनक, कित्येक, आन (आणणे), (नीर आँखसे आन), चितीत (चिंतीत), धाव, नाम उच्चारको, जार, अन्याव (अन्याय), दोस - दोष, पतवरत (पतिव्रता),उघड, कपट भाव, बिसवासघात, विशट, दृष्ट, वरतमान, वरत (व्रत - वैकल्य) उपचार, अवघड, चिंताचूरऊ, भरपूर, आत बुधवंत (अतिवुध्दिवंत), आस, जीवभाव, चूक, पसारे (पसरणे), उभा दंडवत, सिधजोगी, (सिध्दपुरुष), उलास (उल्हास), पारना (पारणे), उखल - पोखल, तरणपण, अनाया (आणला), अरथकार, चमत्कार, अवघड, रहस्य, फिटणे, सारका (सारखा), मनोगत." हे थोडे शब्द वानगीदाखल इथे दिले आहेत. मराठी भाषेसंबधी आपले प्रेम, आपली आत्मियता आणि ओढ स्पष्ट करताना कवी म्हणतो," सवद मरहटी जो जो कल्या एक चित - के जे आपले रास स- वागत." हा बदल होत चालला आहे पंधराव्या शतकाच्या सुरवातीस. या भाषेची वाढ होतच गेली. त्यात सातत्याने भर पडत गेली. मुसलमान कवी आणि लेखकांनी मराठीतून काव्य आणि लेखन सुरू केले. मुसलमान मराठी संतकवी या ग्रंथात रा.चिं. ढेरे, यांनी या बदलाचे जे वर्णन केले आहे ते यथा योग्यच आहे. ते लिहितात, "महाराष्ट्रात तुघलक सुलतानाची सत्ता बुडून बहामनी राज्याची स्थापना झाल्यानंतर हिंदूचे नष्टचर्य संपले नसले तरी दक्षिणेतील मुसलमान राज्यकर्ते प्रादेशिक अभिमान बाळगू लागले होते. इराणी वा तुर्की मुसलमानाशी त्यांचे जमेनासे झाले. दक्षिणी मुसलमानांची सर्व शासन यंत्रणा हिंदूच्या सहकार्याने चालत होती.

.........त्यांच्या कारभारात इथल्या भाषेला आणि लिपीलाही स्थान लाभले होते." [३७] मराठी भाषेचा आणि हिंदू संस्कृतीचा प्रभाव दखनी उर्दूवर झाला आहे. अभ्यासकांच्या दृष्टीने ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. पुढील काळात हा प्रभाव वाढतच गेला आहे. अलाउद्दीन हसन बहमन शाह (इ. स.१३४७ - १३५८) आणि ताजुद्दीन फिरूज (इ. स.१३९२ - १४२२) या दोन बहमनी सुलतानंच्या काळात मराठी आणि दखनी उर्दू या दोन भाषांची खूप वाढ झाली. हे दोन्ही सुलतान स्वतः मराठीचे जाणकार होते. त्यामुळे असे अनुमान काढावयला हरकत नाही की दक्षिणेत आलेल्या मुसलमानांनी प्रथम येथील समाजाचे तत्वज्ञान समजून घेऊन ते आपल्या स्वधर्मीयांना सांगण्याचा प्रयत्न केला आणि त्या सर्वाचा परिपाक म्हणजेच दखनी उर्दू भाषेची वाढ. तिला मिळालेला सुफी संप्रदायाचा आश्रय आणि त्यामुळे समाजाची आणि राजाची प्रकृती तिच्यात अभिप्रेत झाली आहे. सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात विजापूरचा सुलतान इब्राहीम आदील शाह दुसरा याच्या काळात महाराष्ट्र व कर्नाटक या प्रांतातील हिंदू मुस्लिमाच्या संस्कृतीचे मिलन, ऐक्य आणि भारतीयत्वाच्या उच्च परंपरा सहज दिसून येतात, इब्राहीम हा सरस्वती आणि गणेशाचा वेडा भक्त होता. " नवरस नामा " हा ग्रंथ त्याने स्वतः रचिला आहे. त्यात तो म्हणतो, " इब्राहीमने गंगोदकात स्नान केले आहे. स्वच्छ साधे वस्त्र धारण करून त्याने हातात स्फटीकाची माळ घेतली आहे. तो सरस्वतीच्या शुभनामाचा जप करीत आहे. सरस्वतीस तो मातेसमान समजतो आणि गणपतीस तो गुरुस्थानी मानतो." पुढे सरस्वतीच्या स्वरुपाविषयी तो लिहीतो, " एका हातात वीणा, दुसऱ्या हातात पुस्तक, केशरी वस्त्र परिधान केले असून गळयात सुंदर पुष्पमाला आहे, " याच प्रमाणे त्याने शिव आणि गणेशावरती कवने रचली आहेत. ती अत्यंत अप्रतीम आहेत. आजपर्यंत कुठल्याही हिंदी कवीला ईश्वराच्या या वर्णनात एक तसूभर देखील अधिक भर घालता आली नाही. ईश्वरचरणी तो प्रार्थना करतो की, " या जगात कोणाला घोडा तर कोणाला हत्ती, कोणाला रत्न, उंच उंच घर, तर कोणाला उत्तम भोजन पाहिजे आहे परंतु इब्राहिमला मात्र उत्तम विद्या आणि दानधर्म हवा आहे आणि त्यासाठीच तो परमेश्वराची आळवणी करीत आहे." [३८] हिंदू धर्मात जे तत्वज्ञान सांगितले आहे त्याचे हे थोडक्यात सार आहे आणि त्यामुळेच त्याला समकालीनांनी जगद्‌गुरूची उपाधी दिली होती आणि ती निश्चितच सार्थ

होती, असे वाटते. अधिकृतरित्या राजदरबारात देखील सरस्वतीला मानाचे स्थान होते. त्याच्या पत्राची सुरुवातच मुळी," अज पूजा सरसती " या वाक्याने होत असे. ही अजब कृती एका मुसलमान सुलतानाने केली, हिंदू धर्माचे खंदे अभिमानी म्हणवणाऱ्या शेजारील विजय नगरच्या हिंदू राजांना हे एक अनुपम मार्गदर्शन होते.

असे एकदा जनमानसात व्यावहारीक दृष्ट्या प्रथम भाषेच्या रूपाने आणि नंतर इतर प्रकारच्या सांस्कृतिक देवाण घेवाणीने मुस्लिम सुलतान आणि हिंदू प्रजा आणखीनच एकत्र आल्याचे दिसून येते. एकदा या प्रकाराचे वातावरण तयार झाल्यानंतर मुसलमानांचे पोषाख, आचार आणि इतर चालीरिती हिंदूच्या मध्ये आल्या. यांचा हिंदू समाजाच्या जीवन पद्धतीवर निश्चित परिणाम घडला. त्याबद्दल अनेक लेखकांनी विस्ताराने लिहिले आहे.

या प्रकारच्या वातावरणाचा एक परिणाम असा झाला की हिंदू समाजातील लोकांनी सुलतानाची चाकरी स्विकारली. लहान मोठी जशी मिळेल तशी करण्याची संधी घेतली. त्यात कुठेही धर्माचा आपपर भाव अथवा अभिनिवेश जाणवत नाही आणि अशा प्रकारे कित्येक पिढ्या हिंदूंनी सुलतानाची सेवा / चाकरी केली. त्यामुळे मुसलमान परकीय आहेत इत्यादी भावना हळूहळू लोप पावत गेल्या. या संपर्कामुळे हिंदूची आडनावे खूपच बदलली. मुसलमान पूर्व काळात अशा प्रकारची आडनावे नव्हती. उदाहरणा दाखल ही काही नावे देत आहे. " अमलदार, इनामदार, कामदार, किल्लेदार, खजिनदार, चोपदार, चौकीदार, जकातदार, जमादार, जागीरदार, डफेदार, जामदार, ठाणेदार, दरकदार,नाकेदार, निशाणदार, नामदार, पारिपत्यदार, पोतदार, फौजदार, मनसबदार, मिरासदार, मुजूमदार, शिरस्तेदार, शिलेदार, सेकदार, सुभेदार, हकदार, हुद्देदार ", याशिवाय आणखीन काही वैशिष्ट्यपूर्ण नावे देखिल प्रचारात आली. उदा. अखबार नवीस, कारखानीस, कोटनीस, खासनीस, गडनीस, चिटणीस, जमेनीस, तटनीस, पागानीस, पारसनीस, पोतनीस, फडनीस, वाकनीस, हजरनीस, सबनीस, सुरनीस, हशमनीस, इ.

इराणचा सांस्कृतिक प्रभाव त्या काळात दक्षिणेतही पसरलेला होता आणि तोही वैशिष्ट्य पूर्ण होता. येथील हिंदू समाजाने तो ही आत्मसात करून रूढ केला. त्यातील काही ठळक प्रकारची नावे ती अशी : " अजमाने, अमीर, खावंद, मासे, खासेराव, दरबारे, नामजादे, मेमजादे, रायजादे, मालिक सरदार, सरजेराव,

हंबीरराव, अजरदे, अमीन, आखरे, करोडे, कलमदाने, कासिद, खाते, गुमास्ते, वाकबस्वार, जकाते, दास्ताने, दिवाण, पठाण, पागे, पेशवे, बक्षी, महाले, मामले, मिर्धे, मुकादम, मुतालीक, मुन्शी, मेहतर, सरखेल, हरकारे, सरंजामे, हकीम, हेजीब इ.'' यावरून एक दिसते ते हे की, हिंदूंनी मुसलमान सदृष्य नावे स्विकारली व पिढ्यान पिढ्या चालू ठेवली. त्यात त्यांना आपण काही गैर अथवा परंपरेविरूद्ध करीत आहोत असे वाटलेले दिसत नाही. आडनावा प्रमाणेच, विशेष नामे सुध्दा हिंदू समाजाने मान्य केली. त्यांचे वैशिष्ट्य त्या नावातच सामावले आहे. उदा. सुभानजी, सुलतानजी, साहेबराव, बहादूरजी, अर्जोजी, मिरांजी, शरीफजी, शहाजी, साबाजी, इ.

व्यक्तींच्या नावाबरोबरच हिंदूच्या देवतांची नावे देखील बदललेली दिसतात. खंडोबास मल्लूखान अथवा अजमखान, दत्तात्रयास शाहदत्त, आलम प्रभू इ. नावाने संबोधले जात असे. हे बदल सूक्ष्म पण अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. त्याचे परिणाम जनमानसावरती दिसून येतात, म्हणून महत्त्वाचे ठरतात.

सोळाव्या, सतराव्या शतकात फार्सी भाषेतील शब्द मराठी भाषेत स्थलांतरीत झालेले दिसतात. त्याचे प्रमाण आमच्या कल्पनेपेक्षाही मोठे होते. मराठी भाषेच्या पुरस्कर्त्यांना वाटते की, हे फार्सीचे मराठीवर झालेले आक्रमण आहे, परंतु परिस्थिती मात्र तशी नाही. फार्सी ही राजमान्यता पावलेली भाषा होती. अनेक मराठा सरदार आणि मनसबदार त्या दरबारातून मिरवत होते. त्यांना दरबारातील इतर आकर्षणाप्रमाणे फार्सी भाषेच्या दबदब्याचे होते त्यामुळे हिंदू समाजात आणि मराठी भाषेत फार्सी शब्द वापरले जाऊ लागले. हिंदू समाजातील उच्चभ्रू आणि पंडितांनी या भाषेला आश्रय दिला. त्यांच्या दृष्टीने फार्सीचा वापर हे एक सामाजिक प्रतिष्ठेचे सन्मान चिन्ह होते. आज ज्या प्रमाणे, आमचा उच्चभ्रू समाज आणि इतर मान्यवर इंग्रजी शब्दांचा संभाषणात आणि लिखाणात सर्रास वापर करण्यात धन्यता मानतात, त्याचप्रमाणे आमच्या पूर्वसुरींनी केले. तेव्हा फार्सीचे आक्रमण वगैरे हा गैरसमज दूर व्हावयास पाहिजे. फार्सी शब्दांच्यामुळे मराठी भाषाही समृध्द झाली. तिची वाढ झाली. हे दुर्लक्षून चालणार नाही. हिंदू समाजाच्या प्रकृतीचा अेक विशेष म्हणजे जे चांगले ते आत्मसात करणे आणि त्याच बरोबर आपली परंपरा आणि संस्कृती टिकवून ठेवणे हे होय. यावरूनही हेच स्पष्ट होते. हा बदल स्वखुशीने घडला

आहे. परकियांनी अथवा मुसलमानांनी तो आमच्यावर कुठल्याही प्रकारे लादलेला नाही. एकमेकांची परस्पर सोय पाहणे यातूनही कदाचीत हा बदल निर्माण झाला असण्याची शक्यता आहे. याला अपवाद मराठी संतांचा आहे. त्यांच्या काव्यातून, लिखाणातून, मात्र क्वचितच फार्सी शब्द आढळतात.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रात सलतनत कालात हिंदू समाजावर, फार्सी भाषेचा, इस्लामी आचारांचा, पोषाखाचा आणि इतर काही गुणधर्मांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात घडून आलेला दिसतो. या सर्व प्रभावांच्या पेक्षाही, हिंदू समाजात आणखीन एक बदल जाणीव पूर्वक घडून आलेला आहे. तो म्हणजे हिंदू समाजातील प्रमुख घटकांना वतन या पध्दतीने जेर बंद करून टाकण्यात आले. हिंदू घटक यात कळत न कळत आडकले अथवा त्यांना त्याची गरज होती आणि सोय म्हणून त्यांनी यास मान्यता दिली हे समजण्यास मार्ग नाही. परंतु इस्लामी सत्ता येथे चिरकाळ टिकावयाची असेल तर येथील बहुसंख्य हिंदूंना सलतनीच्या कारभारात गोवून ठेवणे भाग होते. अपरिहार्य होते. म्हणून सुलतानांनी, खेड्यातील हिंदू समाजाच्या प्रमुख घटकांना कधीही हात लावला नाही. त्यांची जी सत्ता पूर्वपरंपरेने चालू होती ती तशीच चालू ठेवली. फक्त त्याचे स्वरूप बदलले. त्यांनी खेड्यातून महसूल उत्पन्न गोळा करण्यासाठी तसेच तेथे कायदा आणि सुव्यवस्था ठेवण्यासाठी देशमुख, देशपांडे, पाटील, कुलकर्णी, खोत, मुकादम इ. चा एक नवा वर्ग निर्माण केला. देशमुख कदाचित पूर्वपरंपरेने चालत आले असावेत. या सर्वांना त्यांनी वतनदार केले, अधिकार दिले, सामाजिक प्रतिष्ठा दिली आणि विनासायास उत्पन्न गोळा करण्याची पध्दत अत्यंत सुसुत्रपणे राबविली. या पध्दतीचा एक परिणाम असा झाला की, मराठे सरदारांनी सुलतान हाच आपला राजा आहे. त्यांच्याशी एकनिष्ठ राहणे, हे आपले कर्तव्य आहे असा समज करून घेतला व ते त्याप्रमाणे वागावयास लागले. आपण परकीय, परधर्मीयांची सेवा चाकरी करीत आहोत याचाही विसर पडला. जोपर्यंत त्यांच्या वतनाला कोणी हात लावत नव्हता, तो पर्यंत, दिल्लीत, गुलबर्ग्यात, बिदर, अथवा अहमदनगर येथे कोण सुलतान राज्यावर आला आणि कोण गेला याचे फारसे सोयर सुतक त्यांना नव्हते. एका मर्यादित अर्थाने ते सर्व संतुष्ट होते.

ज्या वतनाच्या मोहात येथील समाज अनेक शतके अडकून पडला त्याची थोडीशी पूर्वपिठीका समजावून घेऊ. वतन, जहागिर, इनाम ह्यात जमीन किंवा

गाव दिलेला असणे तो वंश परंपरेने चालणे ह्या गोष्टी सामान्य आहेत. 'वतने, जहागिरी ह्यात मात्र राज्यकारभाराची कामे निर्दिष्ट आहेत,' वतन हा मूळचा अरबी भाषेतील शब्द. प्रसिध्द इतिहास संशोधक शंकरराव जोशी लिहितात," वतन " ह्या शब्दाचे पोटाचा व्यवसाय, मायभूमी, मानपान असे अर्थ आहेत तरी " गावकीचे काम व त्यासाठी अधिकार व तेथील जमीन असणे हा अर्थ मुख्य आहे." [३९] ह्या वतनात श्रेष्ठ वतन म्हणजे देशमुखीचे व त्या खालोखाल पाटीलकी, त्यानंतर कुलकर्णी, देशपांडे हे दुय्यम दर्जाचे वतनदार, देशमुखी वतन यास फार मोठी सामाजिक आणि राजकीय मान्यता प्राप्त झालेली होती. " छत्रपती पद धारण करणारे राजे महाराजे जे शिवाजी, संभाजी यांनाही आपण देशमुख नाही हे वैगुण्य वाटावे." देशमुखाला लोक दरबारात व राजदरबारातही मान असे. गाव सभेत पाटील आणि परगण्याच्या सभेत देशमुख असले म्हणजे जहागिरदार इनामदार जरी असले तरी त्यांना पाटील, देशमुखाआधी मानाचे पान मिळावयाचे नाही. देशमुखांचे पदरी देशपांडे, यारदी, कुलकर्णी, खासनीस, पेशवे इ. अधिकरी मंडळी असे...... सारांश एक स्वतःच्या नावाचे नाणे असणे ही गोष्ट सोडून, प्रतिष्ठा, प्रांत, सत्ता, फौज, हाताखालील अधिकारी व रयत ही सर्व मनुष्यापेक्षित ऐहिक लक्षणे देशमुखी ह्या संस्थेस चिकटून आहेत आणि ती वंशपरंपरागत आहेत." [४०]

ही वतनदार मंडळी सर्व महाराष्ट्रभर अनेक शतके इतकी मजबूत आणि बूड पक्के रोऊन बसली होती की जेव्हा शिवाजी राजांनी स्वराज्य स्थापनेचा उद्योग आरंभिला तेव्हा त्यांना कट्टर विरोध जर कोणाचा झाला असेल तर तो या पारंपारिक वतनदारांचा. त्यात त्यांचा विचार बहुधा असा दिसतो की, निजामशाही सत्ता जाऊन आदिलशाही सत्ता येणे आणि अगदी मुळापासून नविन उदयास येणारी सत्ता येणे, हे कदाचित त्यांना मान्य नसेल, तशी त्याची त्यांना शाश्वती वाटत नसेल. मग भले ती स्वकियांची का असेना. तेव्हा इथे पुन्हा एकदा दिसून येतो तो वतनदारांचा व्यवहारवाद. याबद्दल शं. ना. जोशी लिहितात," देशमुखाकडील काम व अधिकार ही लक्षात घेता त्यांच्या कामाची अवश्यकता आणि त्यांचा अधिकार चालविण्याची योग्यता म्हणजे " पातशाही " ज्यास नाही त्यांशी ते प्रथम व पुढे प्रसंगाने व्यवहार दृष्टी ठेवूनच वागले असले तर त्यात काय चूक ? "[४१] या सर्व विवेचनातून एक दिसते ते हे की मुसलमान सत्ताधीशांना हिंदू समाजातील प्रमुख घटकांना आपले

राज्य चालविण्यासाठी त्यांचा खूबीने उपयोग करून घ्यावयाचा होता. तसा तो त्यांनी वतनदारी पध्दती राबवून करून घेतला आणि मराठा समाजाला यात इतके आकर्षित करून टाकले की, त्यांच्या निष्ठा वतनापायी कायम स्वरूपी "पातशाही" कडेच गहाण राहिल्या. मुसलमान सत्ताधिशांचे आपण कायमचे चाकर बनत आहोत याचा देखील त्यांना विसर पडला. त्यांना जाणीव होती फक्त आपले वतन परंपरेने कसे टिकून राहिल याची. पुन्हा एकदा शं.ना. जोश्यांच्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे "यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वन्हि" हे जितके खरे तितकेच "यत्र यत्र मराठा तत्र तत्र वतन" हे खरे आहे.

सलतनतीच्या या काळात जी प्रमुख घराणी उदयास आली ती अशी. मुधोळचे घोरपडे, जावळीचे मोरे, फलटणचे निंबाळकर, वाडीचे सावंत, सुर्वे, शिर्के, घाटगे, महाडिक, भोसले, जाधव इत्यादी. या सर्वांनी कुठल्याना कुठल्या सुलतानाकडून "वतन" मिळविले. मग ते देशमुखीचे असेल पाटीलकीचे असेल अथवा अन्य कुठलेही. या वतनदारीचा मोह आणि ओढ इतकी प्रचंड होती की, त्यातून खुद्द शिवाजी महाराज अथवा शाहू राजे देखील बाहेर राहू शकले नाहीत. यामुळे "वतन" या संस्थेचा तत्कालीन हिंदू समाजावर पडलेला अर्थिक आणि सामाजिक प्रभाव किती प्रचंड होता याची थोडी कल्पना करता येते. हिंदू समाजावरती मुसलमानी सत्ताधीशांनी वतनाच्या स्वरूपात जे अर्थिक आक्रमण केले त्यामुळे हिंदूचा मुस्लिम सत्तेला असला नसलेला विरोधही पातळ झाला. विरोधाची तीव्रता यशस्वीरित्या नष्ट झाली आणि साधारणपणे तेराव्या शतकानंतर पुढील तीन शतके हिंदू समाजाची आर्थिक आणि सामाजिक वाटचाल याच मार्गाने झाल्याची दिसून येते. मुस्लिम सत्ताधीशांनी महाराष्ट्रीय समाजावर मिळविलेला हा खरा विजय होय. या सर्व परिस्थितीचा वापर सुलतानाने हिंदू मुस्लिम ऐक्यासाठी, फार कौशल्याने केला आहे. हिंदूंच्या मनावर मुसलमान परके आहेत व त्यामुळे जे दडपण आले होते ते दूर सारण्यासाठी ही परिस्थिती उपयुक्त ठरली. यामुळे दोन भिन्न धर्माचे ऐक्य जरी साधता आले नाही तरीही जीवनाच्या इतर क्षेत्रात काम करण्यासाठी दोन्ही धर्मातील व समाजातील लोक एकत्र आल्याचे दिसून येते. मराठे वतनदारांनी आपली वतने शेवटपर्यंत जीवाच्या आकांताने जपली मग ते बहमनी, निजामशाही, आदिलशाही ह्यापैकी कुठल्या शाह्यांचे वतनदार होते हा भाग गौण होता. त्यांनी

येथील मुसलमानी सत्तेला स्थैर्य दिले. मुसलमान समाजाकडे बघण्याच्या दृष्टीकोनात अमूलाग्र बदल घडून आणला. यामुळे दोन समाजामध्ये देवाण घेवाणीचा मार्ग सुकर झाला. आता बघू या सुलतानानी बहुसंख्य असलेल्या हिंदू प्रजेस कशा प्रकारची वागणूक दिली. त्यांच्याकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन कसा होता आणि त्यांना कुठल्या मार्गाने वाटचाल करावयाची होती.

येथील सुलतानांनी सुरुवातीस उपचार म्हणून खलिफाची मान्यता घेण्याचा पायंडा चालू ठेवला होता. पुढे तेही बंद केले. येथील राज्य हे त्या त्या सुलतानाच्या वैयक्तिक मालकीचे झाले. जो पर्यंत सुलतानाच्या तलवारीत जोर होता तो पर्यंत त्याचे कोणी काहीही वाकडे करू शकत नव्हता. धर्मसत्तेचे प्रवंधक खलिफा-उलमा, मुल्ला मौलवी काहीही करू शकत नव्हते. शरियतप्रमाणेच राज्य केले पाहिजे हे बंधन देखील सुलतानानी बऱ्याच अंशाने झुगारून दिले होते आणि हे सर्व जे मूलभूत बदल घडून आले त्यास येथील तत्कालीन परिस्थिती जवाबदार होती असे म्हणावे लागेल. हे मुस्लिम राज्यकर्ते हिंदू असलेल्या बहुसंख्य प्रजाजनांवर राज्य करीत होते याचे त्यांना भान होते; जाणीव होती, आणि ती जाणीव मुघल सत्तेच्या शेवटापर्यंत मुस्लिम राज्यकर्त्यांना होती यात शंका नाही. त्यांनी धर्म सत्तेच्या प्रसारासाठी राजसत्तेचा वापर होवू दिला नाही. हिंदू आणि मुसलमानाच्या मध्ये वैमनस्याची दरी रूंद होऊ दिली नाही. अति टोकाची भूमिका घेतली नाही. नेहमी तडजोडीचा मार्ग स्विकारला. स्थानिक लोकांना म्हणजे हिंदू प्रजेस लहान मोठ्या प्रमाणात राजसत्तेत मानाच्या जागा देवून सामील करण्याचे धोरण स्विकारले आणि खरे तर हे धोरण, अशा प्रकारचे निर्णय हे उलेमांच्या धार्मिक धोरणा विरोधी होते. त्यांना तर सुलतानाने शरियतच्या चौकटीत राहून राज्य करावयास हवे होते परंतु तसे करण्यास सुलतानाने ठाम नकार दिला. इल्ततमश, बलबन, अलाउद्दीन हसन बहमनी, फिरूज शाह, दुसरा इब्राहिम आदिल शाह यांनी उलेमांचे कधीच ऐकले नाही. हिंदू प्रजेच्या विरूद्ध कडक धार्मिक धोरण अमलात आणले नाही. उलेमांना राज्य यंत्रणेचा वापर फारसा करू दिला नाही. इल्ततमश यास उलेमांनी असे सांगितले की, सर्व हिंदूना मारून टाकावे अथवा मुसलमान करावे. तेव्हा त्याचा वजीर निजाम उल मुल्क जुनैदी याने उत्तर दिले," मुसलमान हिंदूस्तानात अत्यल्प प्रमाणात आहेत - ते जेवणाच्या थाळीतील मिठा इतकेच आहेत - तेव्हा

(सुलतानास) असे काही करता येणार नाही.'' ही माहिती झियाउद्दीन बरनी या ग्रंथकाराने फतावाई जहाँदारी या ग्रंथात नमूद केली आहे. अशाच प्रकारचा एक प्रसंग अकबराच्या बाबतीतही तारीख - इ - सलीम शाही या ग्रंथात नोंदवला आहे. जहाँगीराने अकबरास एकदा विचारले,'' हिंदूस्तानातील सर्व लोकांना मुसलमान का करू नये?'' त्यावर अकबराने उत्तर दिले ते असे,'' माझ्या मुला परमेश्वर कृपेने सर्व लोकांसह मी सुखी आहे. कशासाठी इतरेजनावर अत्याचार करावयाचा? आज सहापैकी पाचजण हिंदू आहेत ना आणि तू म्हणतोस त्याप्रमाणे करावयाचे म्हणजे सर्वांना मृत्यूदंडच द्यावा लागेल. म्हणून मी हे असे काही करणार नाही.'' [४३] सुलतानानी बहुअंशी हेच धोरण स्विकारल्याचे दिसते. काही वेळा हिंदूंच्या धर्मभावना जाणिवपूर्वक जपल्याचे दिसून येते.

इ. स. १३२६ मध्ये मुहम्मद तुघलकाने नेमलेला बिदर प्रांताचा अधिकारी बहाउद्दीन गुर्शासप याने मुहम्मद तुघलकाविरूध्द बंडखोरी केली. त्याची आणि तुघलकाच्या सैन्याची चकमक झाली. या चकमकीत बिदर जवळील कल्याणी गावातील मधुकेश्वराच्या देवळाचा काही भाग तसेच शिवलिंगास हानी पोहोचली. गुर्शासपचा पराभव झाला आणि त्या ऐवजी कुतलघखानाची नेमणूक झाली. तेव्हा कुतलघखानाने बहुदा मुहम्मद तुघलकाच्या हुकमावरून कल्याणी येथील अधिकारी ख्वाजा अहमद यास राज्य सरकारच्या खर्चाने देऊळ दुरूस्त करून देण्याचा हुकूम झाला. त्यानंतर या अधिकाऱ्याने दौंडी पिटून असे जाहिर केले की, येथे शिवलिंगाची पुनश्च प्रतिष्ठापना केली आहे. आणि लोकांनी आपापल्या धर्माप्रमाणे (कुलाप्रमाणे) आचार करावा. '' युष्माकं कुलधर्मो वर्तत तत्कर्णीयं.''[४४] वरील सर्व माहीती कुणी मुसलमान ग्रंथकाराने, मुहम्मद तुघलकाची तोंड देखली स्तुती करण्यासाठी लिहून ठेवली नाही. ही माहिती आढळते आहे एका संस्कृत ताम्रपटात व ती लिहून ठेवली आहे कल्याणी येथील ब्रम्हवृंदाने. ब्राम्हणानी जे घडले, जसे घडले तसेच नोंद करून ठेवले आहे. यातून कोणाला कुठलाही वैयक्तिक लाभ होणार नव्हता हे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

मुहम्मद तुघलक हिंदू पंडीतांशी त्यांच्या धर्माविषयी चर्चा करीत असे, अशा प्रकारच्या नोंदी स्मृतिस्थळात सापडतात. [४५] मुहम्मद तुघलक हा हिंदूंचा कैवारी होता आणि त्याला हिंदू योगी, संन्यासी यांच्याबद्दल फार प्रेम होते. तो हिंदूचे सण साजरे

करी. विशेषतः होलीकोत्सवात तो स्वतः सहभागी होत असे. त्यामुळे इसामी या समकालीन ग्रंथकाराने त्याच्यावर खूप टिका केलेली आहे [४६] परंतु मुहम्मद तुघलक आपल्या विचार आणि आचारापासून दूर गेला नाही, हे विशेष.

याच प्रकारची वैचारिक परंपरा आम्हाला दक्षिणेतील सलतनतीच्या काळात दिसून येते. बहमनी राज्याचा मूळ पुरूष आणि संस्थापक हसन गंगू बहमनी हा अत्यंत उदारमतवादी होता. हिंदू सरदाराच्या बद्दल त्याला आपुलकी होती. सुरुवातीच्या काळात. काही हिंदू सरदारांनी त्याला विरोध केला. परंतु त्याने त्याचे दिर्घ द्वेषात परिवर्तन होऊ दिले नाही. त्यांना जागिरी दिल्या. मुधोळचे घोरपडे घराणे हे त्याचे एक उत्तम उदाहरण आहे. नारायण घोरपडेच्या मुलीच्या लग्नात त्याने गरीबांसाठी धान्याचे वाटप केले. (इ. स. १३५२) मुदगल आणि साखर खेडल्याच्या राजांना त्याने उत्तम वागणूक दिली व लग्नासाठी आमंत्रित केले. लग्नाची मेजवानी हिंदू रितीरिवाजाप्रमाणे होती. गोरगरीब आणि आम जनतेला मेजवानीसाठी बोलावले होते. फुतुहसलातीनीचा लेखक आणि हसन गंगूचा समकालीन इसामी याने हसन गंगूच्या उदार वागणूकीबद्दलचे अनेक दाखले दिले आहेत. हसन गंगू हा पहिला मुसलमान सुलतान ज्याने हिंदूंच्यावर लादलेला जिजीया कर माफ केला. हिंदूंच्या पारंपारिक शिल्पकलेविषयी त्याला उत्सूकता होती. सन १३५२ मध्ये तो वेरूळच्या लेण्या पहाण्यासाठी आला होता. त्याला देवनागरी वाचता येत होते. समतोल विचार आणि समतोल वागणूक यासाठी तो प्रसिध्द होता. त्याच्या नंतरच्या काळात शेजारील विजयनगरच्या राजांशी झालेल्या लढाया ह्या दोन भिन्न धर्मातील लढाया नव्हत्या. प्रा. शेरवानी आणि प्रा. खरे यांच्या मते या लढाया बहुअंशी अर्थ प्राप्तीसाठी होत्या. कृष्णा - तुंगभद्रा दुआबावर ताबा मिळविण्यासाठी होत्या. पहिल्या मुहम्मदाच्या काळात विजयनगराशी बहमनी सुलतानाची पहिली लढाई झाली. परंतू लढाईची पहिली कागाळी मात्र विजयनगरकरांनीच काढली.

अलाउद्दीन मुजाहीद (१३७५ - ७८) हा सामान्यतः बलवंत या ब्राम्हणी नावानेच ओळखला जातो. परंतु इतिहासात सर्वात कायम ठसा उमटवणारे व्यक्तिमत्व म्हणजे ताजूद्दीन फिरोज अहमद याचे (१३९७ - १४२२) आपल्या पंचवीस वर्षाच्या प्रदीर्घ कारकिर्दीत याने हिंदू समाजाला खूपच मानाने वागविले.

राज्यकारभारात जास्तीत जास्त ब्राम्हण अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका केल्या. हिंदू स्त्रियांशी विवाह केले. हिंदू मुस्लिम विवाहास मान्यता दिली. सन १४०८ मध्ये त्याने विजयनगरच्या देवरायाच्या कन्येशी विवाह केला आणि तिला अत्यंत सन्मानाने वागवले. या सुलतानाला अनेक भाषा येत होत्या. फारसी, अरबी याशिवाय कानडी, मराठी आणि गुजराथी या भाषांचे ज्ञान त्याला चांगले होते. भारतीय परंपरा आणि संस्कृतीचा प्रभाव त्याच्यवर खूप झालेला होता. हिंदू व्यापाऱ्यांना विशेषतः परदेशी व्यापारासंबंधी त्याने खूप सवलती दिल्या होत्या. तो त्यांच्याकडून हत्ती, घोडे व लोकरीचे कपडे विकत घेत असे. त्याच्या काळात भारतीय शिल्पशास्त्र भरभराटीस आले आणि इराणी शिल्पशास्त्राच्या बरोबरीने त्याची तुलना होऊ लागली. त्यामुळे हिंदू आणि इराणी शिल्पशास्त्राचा मिश्र असा नवीन प्रवाह सुरू झाला. शिहाबुद्दीन अहमद (१ ला) याने आंतरधर्मिय विवाह पद्धती अंगिकारली. त्यामुळे कला, शिल्प व सामाजिक जीवनावर हिंदू पद्धतीचा प्रभाव पडला. अल्लाउद्दीन अहमद (२ रा) याने बिदर येथे सार्वजनिक दवाखाना काढला. हिंदू वैद्य आणि मुसलमान हकिम यांना कामावर ठेवले. आणि सर्व रोग्यांच्या व्यवस्थेसाठी जवळपासच्या खेड्यांचे उत्पन्न लावून दिले. [४७] याने संपूर्ण दारूबंदीचे धोरण स्विकारले व ते कडकपणे अमलात आणले. सुलतान मुहमद शाह बहमनी (२ रा) याने संपूर्ण दारूबंदीचे धोरण त्या आधीच घालून दिले होते. [४८] अहमद (२ रा) याने दारूबंदी प्रमाणे गोवधबंदी देखील केली होती. तो हिंदू पंडितांशी वेद विद्येबद्दल चर्चा करीत असे. त्याचे हिंदू प्रजेबाबतचे धोरण मनमिळावूपणाचे व सौहार्द्राचे होते. नरसिंहसरस्वती आणि त्याची भेट झाली होती असे गुरूचरित्रकार सांगतात. हिंदूना मुसलमान सुलतानाबद्दल काय वाटत होते हे गुरूचरित्रात नेमक्या शब्दात मांडले आहे. " सर्व अंगिकार करोनी। राजालागे दोन्ही चरणी," राजाची ही भक्ति पाहून पुढे असे म्हटले आहे," ऐसा राव असता । महाराष्ट्रधर्मी वरतता । आपला द्वेष तत्वतां । नकरील जाण पां ।" [४९] हिंदू प्रजेला सुलातानाबद्दल आपुलकी आणि प्रेमच वाटत होते. कारण सुलतानदेखील," महाराष्ट्रधर्मी वरतता " असा होता. सुलतानाच्या श्रेष्ठत्वाबद्दल आणि भलेपणाबद्दल यापेक्षा निराळया दाखल्याची गरज आहे असे आम्हास वाटत नाही. जातपात आणि धर्माचा भेदभाव त्यानी केला नाही. जुन्या परंपरागत चालीरितीप्रमाणे तो समाजातल्या सर्व लोकांत मिसळत असे.

त्याची पुण्यतिथी हिंदू पंचांगाप्रमाणे होळीच्या दिवशी येते. ती ही संपूर्णपणे हिंदू पध्दतीने सादर केली जाते. आणि त्यात प्रमुख भाग मुसलमानाचा नसून लिंगायतचा विशेषतः जंगमाचा आहे. आज मितीपर्यंत सर्व धर्म समभावाची ही पुरातन परंपरा प्रत्यक्ष आचरणात आणली जाते. हेच सुलतानाच्या दिर्घकालीन यशाचे रहस्य आहे. किंबहुना हाच भारतीय समाज आणि संस्कृतीचा मुख्य प्रवाह आहे. दुसऱ्या अहमदाच्या काळात गाणगापूरच्या नृसिंहसरस्वतीने दत्तभक्ति ही जनसामान्यात पसरवली आणि या दैवतांचे उपासक काही मुसलमान देखिल झाले. मुसलमान भक्तांना हे दैवत म्हणजे," शाह फकीर " शाह दत्त, आलम प्रभु अशा प्रकारे परमेश्वरी अंश आहे असे वाटे. अशा प्रकारच्या धार्मिक व तात्विक देवाण घेवाणीमुळे येथील समाजाच्या सांस्कृतीक ऐक्यावर फार उत्तम परिणाम झाला. समाजातील द्वेष भावना जाऊन समतोल टिकून राहिला. यामुळे हिंदू, मुसलमान, तसेच हिंदूंतील इतर अनेक पंथ सहज एकत्र येवू शकले व त्यामुळे बहमन्यांच्या काळात समाजात शांतता टिकून राहिली.

बहमनी राज्य संपुष्टात आल्यानंतर, महाराष्ट्र आणि कर्नाटकात मिळून पाच शाह्या निर्माण झाल्या. त्यातील प्रमुख अहमदनगरची निजामशाही आणि विजापूरची आदिलशाही. ह्या दोन्ही शाह्यातील सुलतानानी बहमनी सुलताना प्रमाणेच राज्य केले आणि हिंदूच्याकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टीकोनही त्यांच्या पूर्वजांप्रमाणेच होता. हिंदू प्रजेच्या बाबतीत सहिष्णूता आणि सहनशिलता (Tolerance) हे गुण त्यांनी कधीच सोडले नाहीत. निजामशाही घराणे हे मुळचे पाथरीचे कुलकर्णी ब्राम्हण घराणे. त्यामुळे त्यांच्या सबंध कारकिर्दित निजामशाही सुलतानांच्यावर दोष ठेवावा असे काही घडल्याचे दिसत नाही, किंबहुना मराठे सरदारांना निजामशाही हे सुलतानाचे राज्य नसून मराठ्यांचेच आहे असे वाटावे इतकी आपुलकी त्या काळात जनमानसात निर्माण झाली होती आणि कदाचित याच कारणास्तव मलिकंबर आणि शहाजीराजे खांद्याला खांदा लावून निजामशाही वाचविण्याचा प्रयत्न करीत होते. हिंदू आणि मुसलमानांचे सांस्कृतीक ऐक्य घडवून आणणाऱ्या हुसेन निजाम शाहाचा विसर आम्हास कधीच पडणार नाही. राजा म्हणजे विष्णू आणि आपण विष्णुलक्ष्मीसारखे लोकांचे पुढे आले पाहिजे म्हणून त्याच्या जीवनावर लिहीलेल्या समकालीन ग्रंथात जी चित्रे [५०] (Minatures) आढळतात,

ती या दृष्टीने अप्रतिम आहेत. त्याने खऱ्या अर्थाने हिंदू आणि मुसलमान समाजाला त्यांच्या भिन्न संस्कृतींना एकत्र आणण्याचे प्रयत्न केले. हे निर्विवाद आहे की विजयनगरकराच्या विरूध्द झालेल्या राक्षसतागडी अथवा बनहट्टीच्या लढाईत हुसेन निजाम शहाने बराच पुढाकार घेतला होता. रामराजाच्या शिरच्छेदासही तोच कारणीभूत होता असे म्हणतात. परंतु हाच सुलतान युध्द संपल्यानंतर सर्वत्र मृतांचा खच पडलेला आहे त्यात हिंदू मुसलमान हा भेदभाव करता येत नाही, हे दृष्य बघून हेलावला आहे. दुःखाने विपन्न झाला आहे. अशा अवस्थेत अत्यंत सद्‌गदीत होऊन तो म्हणतो, " या लढाईत इतक्या लोकांनी कशासाठी भाग घेतला आणि इतके लोक का मारले गेले ? कुणाला दोष द्यायचा, लोकांना का मला स्वतःला परंतु ही दैवगती आहे आणि पूर्व सुकृता प्रमाणे ते घडले ? " [५] सम्राट अशोका नंतर, युध्दात झालेल्या दुर्दशेबद्दल इतका पश्चाताप हुसेन निजामशाहनेच व्यक्त केला आहे. निदान इतिहासात तरी तशी दुसरी नोंद आढळत नाही. हीच भारतीय परंपरा- सहिष्णुता. दुसऱ्याचे दुःख आपले स्वतःचे समजणे. हाच जर खरा हिंदू धर्म असेल तर तो हुसेन निजाम शाहने आचरणात आणला. म्हणून हिंदू मुस्लीम प्रजाजन अेकत्र बिनबोभाट जगू शकले, वाढू शकले.

अशाच प्रकारचे वातावरण आदिलशाहीमध्येही होते. त्याचा तपशील देण्याची गरज नाही. तरी पण त्या काळातील एक उत्तुंग व्यक्तिमत्व आहे, ज्याच्या बद्दल दोन शब्द अधिक लिहिले पाहिजेत. इब्राहिम आदिल शाह (दुसरा) एक बुलंद व्यक्तिमत्वाचा सुलतान होता. हा सम्राट अकबराचा समकालीन. याने आपल्या आचार विचाराने, खऱ्या अर्थाने हिंदू मुसलमानांचे सामाजिक आणि तात्विक ऐक्य घडवून आणले. हा खऱ्या अर्थाने जगद्‌गुरू होता. याच्या विषयी इतरत्र आम्ही लिहीले आहे तरी पण त्याचा आणखी एक विशेष येथे आर्वजून सांगितला पाहिजे. त्याच्या नाण्यावर एक महत्वाचे वाक्य कोरलेले आहे. " अबलाबली " हे गिरवाण भाषेतील शब्द फार्सी भाषेत उमटवले आहेत. " गरीवांचा कैवारी " खऱ्या अर्थाने तो तसाच होता. त्याच्यापाशी जात, धर्म, गरीब, श्रीमंत हा भेदभाव नव्हता. तो अनाथांचा नाथ होता. हीच आमच्या हिंदू धर्माची शिकवण आहेना, मग ती या सुलतानाने तंतोतंत आचरणात आणली. गोरगरीबांचा वाली ठरला. समाजाला- अबलांना, न्याय देणारा, आधार देणारा असा हा सुलतान अद्वितीय होता.

याच्या काळातील चारशे पाचशे फार्सी फर्माने भारत इतिहास संशोधक मंडळात प्रसिध्दीची वाट पाहात पडून आहेत. यातील काही कागदपत्रांच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, आदिलशाही राज्यकारभारात ब्राम्हणांना जास्तीत जास्त वाव होता. एखाद्या विभागामध्ये जर अठ्ठावीस वरच्या जागा असतील तर त्यातील अठरा जागा ब्राम्हणांना, चार जागा लिंगायतांना, तर फक्त सहा जागा मुसलमानांसाठी होत्या. इतक्या मोठ्या प्रमाणात हिंदूंना जर प्रतिनिधीत्व दिले गेले असेल तर हिंदू समाज सुलताना विरूध्द बंडखोरी कशी करेल? याचबरोबर या काळामध्ये हिंदूंची देवळे पाडल्याची उदाहरणेही सापडत नाहीत. किंवा अन्य कुठले अत्याचार घडले आहेत अशा नोंदी देखील नाहीत. याचाच अर्थ, सुलतानानी येथील प्रजेविरूध्द, आम्हास भासवण्यात येते त्याप्रमाणे, काही केलेले दिसत नाही. उलटपक्षी, इब्राहीम नंतरच्या सुलतानांनी, अली आदिल शाह, मुहम्मद अदिल शाह इ. नी सुध्दा त्याचीच धोरणे चालू ठेवली. ऐतिहासिक फार्सी साहित्य खंड १ व २ (भा इ. स. म.- प्रकाशन) या ग्रंथात याविषयी भरपूर पुरावे मिळतात. अगदी शिवकालातील देखील. हिंदू फकिरांना जिझया कर माफ केल्याची उदाहरणे सुध्दा आहेत. जमीन आणि वतने सर्रास दिली जात होती आणि त्याचा स्विकार हिंदू प्रजाजन करीत होते.

या सर्वांचा एकत्रित जो परिणाम घडला तो असा. शास्ते आणि शासीत यांचे भिन्न धर्म, भिन्न समाज, एकमेकांच्या खूप जवळ येऊ शकले. एक प्रकारचा समतोल यामुळे साध्य होऊ शकला. हे एवढे असून सुध्दा, मुस्लिम धर्मातील काही अति उत्साही लोकांनी, हिंदू प्रजेस त्रास दिलेला आहे. त्यांच्या अधिकाऱ्यांनी सुलतानाच्या गृहित धोरणाविरूध्द वर्तन केले आहे हेही मान्य करावेच लागेल. यामुळे काही काळ अशांतता निर्माण झाली. समतोल ढळलाही असेल परंतु ते सर्व तत्कालिक स्वरूपाचे आणि अशा परिस्थितीला जर कोणी भक्कमपणे तोंड दिले असेल तर ते हिंदू समाजातील साधू संतांनी. त्यानी निर्माण केलेल्या भक्ति मार्गाने, वारकरी संप्रदायाने, भागवत धर्माने. ह्याच प्रमाणे मुसलमानातील सुफी पंथाची या बावतची या काळातील कामगिरी मोठी आहे, परंतु या विषयासंबंधी पूर्वसुरींनी बरेच काही लिहिले असल्यामुळे त्याचा पुर्नउच्चार करण्याचे येथे टाळतो.

भारतातील हिंदू आणि मुसलमान हे संपूर्णतः एकमेकांच्या विरोधी आहेत. मुसलमानानी मध्ययुगीन कालात हिंदूंचा अनन्वित छळ केला. मुसलमान राज्यकर्त्यांनी हिंदू प्रजेची सतत पिळवणूक केली. त्यांना गुलामगिरीत ठेवले. त्यांचे अर्थिक शोषण केले, असे अथवा अशा प्रकारचे लिखाण ब्रिटीश इतिहासकारांनी, विशेषतः सर हेन्री इलियट या सारख्यांनी केले आहे. त्यांच्या दृष्टीकोनातून भारताच्या इतिहासातील मध्ययुगीन कालखंड हा अत्यंत वेगळा व स्वतंत्र असा कालखंड आहे. तो भारताच्या इतिहासाच्या मुख्य प्रवाहापासून अलग झालेला आहे. या इतिहासकारांनी मुख्यतः राजकीय इतिहासावर जास्तीत जास्त भर दिला आहे. त्याशिवाय भारतीय समाजाच्या अभ्यासासाठी इतर काही वाङ्मय उपलब्ध असू शकते, आणि त्यामुळे येथील हिंदू, मुसलमान आणि समाजातील इतर घटकाविषयी उपयुक्त माहिती मिळू शकते, हे हेतुपुरस्सर बाजूला ठेवण्यात आले. जातीय व धार्मिक भावनांनाच खतपाणी घालण्याचे, तसेच आपसातील वैमनस्याची तीव्रता वाढविण्याचे काम ह्या विद्वतूजनांनी केल्याचे आढळते. राज्यशासनात मुसलमानांना अधिक जागा प्राप्त झालेल्या होत्या, हे जरी खरे असले तरीही त्यांच्यामध्ये सुध्दा मध्यम वर्ग व खालचा अथवा कनिष्ठ वर्गही होता व तो ह्या सबंध कालखंडात अस्तित्वात होता. हे विसरून चालणार नाही व तो देखील इतरांप्रमाणे दुर्लक्षित होता.

इ. स. १३५७ मध्ये लिहीलेल्या फतावा- इ - जहाँदारी या ग्रंथात या विषयीचे उत्कृष्ट दिग्दर्शन आढळते. राज्यशासनात मुसलमानांना अधिक जागा दिल्या जात होत्या त्याचप्रमाणे हिंदू जमीनदार ही निर्माण झाले. बहुसंख्य हिंदू वतनदार झाले. याचाच अर्थ असा होतो की, कुणालाही मग ते मुसलमान असोत अथवा इतर कोणीही शास्ते म्हणून येथील हिंदू प्रजेचे सहकार्य घेणे अथवा मिळविणे अपरिहार्य होते. ज्यांनी हे केले त्यांची राज्ये अनेक शतके टिकली, ज्यांनी हे अव्हेरले ते शास्ते लवकरच संपुष्टात आले.

दक्षिणेतील मुसलमान सत्ताधिश ढोबळ मानाने जास्त उदार मतवादी होते. राज्यशासनात त्यांनी हिंदूचा सहभाग घेतला. बिगर मुस्लिम प्रजेसंबधी त्यांचे धोरण हे सहनशीलतेचे होते. त्याचप्रमाणे त्यांनी मुसलमान आणि हिंदू यांच्यातील सामाजिक विषमतेची दरी कमी केली. हिंदूंना मुसलमान सरदारांच्या बरोबरीने मन्सबी व जागीगी दिल्या. कसबे आणि देह, छोटी गावे व वाड्या येथे जे हिंदू

अधिकारी होते, वतनदार होते त्यांची वतने व अधिकार हे बहुंशी वंशपरंपरेने चालू ठेवले. क्वचितच त्यांचे जागेवर मुसलमान अधिकारी नेमले. हिंदूंच्या स्थानिक परंपरांना कधी मोडता अथवा अडथळा आणल्याचे दिसत नाही. अशा रितीने येथील राज्यकर्ते हे जरी धर्माने मुसलमान होते, तरी राज्य सरकार मात्र बहुंशी भारतीय परंपरा आणि स्थानिक पध्दती आपलेसे करून चालविले जात होते. मुसलमान राज्यकर्त्यांचा हा विचार ही वागणूक त्यांना फलदायी ठरली. विरोधाची धार बोथट झाली. अनेक तऱ्हेने हे सुलतान हिंदू आणि मुस्लिम प्रजाजनांना मदत करीत होते. हिंदूंना वृत्ती, जमीन, रोख पैसे, त्याचप्रमाणे गरीब मुस्लिमांना मदद - इ - माश च्या रूपाने सरकारी खजिन्यातून मदत दिली जात होती. यात धर्मामुळे फार मोठा भेदभाव केल्याचे दिसत नाही. प्रजेसाठी पाणी योजना, शेतकऱ्यांसाठी कालवे, बेरोजगारांसाठी सार्वजनिक बांधकामे, धर्मशाळा, दवाखाने, मदरसे, गरिबांसाठी मुक्त लंगर, अशी अनेक लोकोपयोगी कामे या काळात झालेली दिसतात, आणि यामुळेच कदाचित, तारीख - इ - फिरूझा-शाहीचा कर्ता, झियाउद्दीन बर्नी लिहितो, " सुलतान कोणाला म्हणावे, तर ज्याच्या राज्यात एकही माणूस उघडा, बोडका अथवा उपाशी रहात नाही, त्यास सुलतान समजावे."

याचाच अर्थ असा लावता येईल की, या सर्व प्रचंड राजकीय घडामोडीच्या मागे एक अखंड वाहणारा भारतीय असा सामाजिक प्रवाह आहे. ही एक न संपणारी बदलाची मालिका आहे आणि यात कळत न कळत समाविष्ट होऊन जातात भारतीय समाजातील अगदी भिन्न प्रवृत्ती, मूलतत्वे. आणि हीच ती भारतीय समाजाची सांस्कृतीक परंपरा, ही परंपरा, हा विचार, मुसलमानी मनामधून कसा स्पष्ट उमटलेला आहे हे अमीर खुसरौच्या नूह सिपीहर या ग्रंथावरून ठळकपणे दिसून येते. मुसलमान पूर्व कालातील भारताचा इतिहास व संस्कृतीचा वारसा हा मुसलमानाचा देखील तितकाच आहे जितका येथील हिंदूंचा. हिंदूंचा आणि मुसलमानांचा धर्म जरी निराळा असला तरी तो म्हणतो," हिंदू हा काही माझ्या सारखा (अल्लाहवर) विश्वास ठेवणारा नाही हे जरी खरे असले तरीही माझा ज्या (नैतिक) गोष्टीवर विश्वास आहे त्यापैकी अनेक गोष्टींचा तोही अनुनय करतो." [५२] हे विचार अमीर खुसरौने चौदाव्या शतकात मांडले आहेत. आजही हे विचार आम्हास पटतात, आवश्यक वाटतात. हाच भारताचा खरा वारसा, जो

जाणिवपूर्वक टिकवला आहे व खंड न पडता चालू राहिला आहे. राजकीय घडामोडी वाटेल ती वळणे घेओत, भारतीय इतिहासातील ही शक्ति कधीही संपली नाही. अमीर खुसरौ, अकबर, अबुल फझल, फैजी दुसरा इब्राहिम आदिल शाह, हुसेन निजाम शाह, दारा शिकोह यांच्या कृतीने, लिखाणाने या राष्ट्रीय संस्कृतीचे जतन केले व अखंडपणे ती पुढे चालू ठेवली.

सर्व प्रथम अलबिरूनी या विद्वानाने हिंदू धर्म ग्रंथाविषयी मुस्लिम समाजामध्ये प्रसार केला, माहिती दिली, महत्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. सय्यद मुहम्मद घौस ग्वालियारी याने, " अमृत कुंड " या ग्रंथाचे भाषांतर करून शत्तारी संताच्या मध्ये हिंदूचा गूढवाद अथवा दिव्य दृष्टीने सत्याचा अगर देवाचा साक्षात्कार होतो, ही शिकवण लोकप्रिय केली. सतराव्या शतकातील चिश्ती पंथाचे लेखक रहेमान रूदल्वी यांनी हिंदू धर्मातील अख्यायिका आणि इस्लाम मधील अख्यायिका यातील साम्य," मिरात उल मखलुकात " या ग्रंथातून दाखवून दिले. जगातील धर्मामध्ये हिंदू धर्माची शिकवण काय आहे हे, " मानव जातीचा धर्म " या संकल्पना संबंधी विचार मांडताना दाखवून दिले आणि हिंदू धर्मास एक विशिष्ट स्थान आहे हे दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला. दक्षिणेतील मुसलमान विशेषतः सुफी सांप्रदायाचे विचारवंत, हिंदू आणि मुस्लिम धर्मातील सर्व चांगल्या गोष्टी, तत्वे एकत्र करून, समाजाचा समतोल राखण्यासाठी व ऐहीक सुखापेक्षा परमार्थाचे महत्त्व मोठे आहे हे स्वतःच्या आचरणावरून दाखवून देत होते.

विजापूरचा दुसरा इब्राहिम आदिलशाह एक सच्चा मुसलमान होता. त्याच बरोबर तो तनमनाने सरस्वतीचा निसिःम भक्त होता. सरस्वती आणि गणेश या विषयी दखनी उर्दूतून त्यानी केलेले काव्य हे खऱ्या अर्थाने भारतीय संस्कृतीचा वारसा ठरते. याचे विचार आणि आचार आपल्या काळाच्या फार पुढचे होते. तो खऱ्या अर्थाने जगद्गुरू होता. कुठल्याही धर्मातील जे जे चांगले ते आपण स्विकारले पाहिजे, त्याचा अनुनय केला पाहिजे. अशा परिपक्व विचाराने तो वागत असे. म्हणून हिंदू धर्मातील अनेक गोष्टींचा, विचारांचा आणि मराठी भाषेचा त्याने अनुनय केला. त्याच्या धर्म कल्पनाविषयी लिहिताना, बसातीन - उस - सलातीनचा लेखक आम्हास सांगतो, " धर्माच्या बाबतीत मी (दुसरा इब्राहिम आदील शाह) कोणावर जुलूम करणार नाही, आणि माझ्यावर कोणाचा जुलूम चालू देणार नाही.

मला गायन विद्या प्राप्त करून घेण्यास ज्या गोष्टी करणे इष्ट वाटेल त्या मी करणार. जर त्या मुसलमानी धर्मास मानवत नसतील तर मी हा धर्म सोडून हिंदू बनण्यास तयार आहे.'' तेव्हा तिथे उपस्थित असलेल्या इस्लामी पंडितांनी पडते घेऊन व ''मुसलमानी धर्मात राहून गायन विद्या संपादण्यास प्रत्यवाय नाही'' [५३] असे सांगितले, त्याच्या या ठाम विचारामुळे इस्लामी धर्म कायद्यातील अव्यवहारी विचारांना आपोआपच मुरड बसली. भारतीय सामाजिक प्रवाहास यामुळे एक चांगले वळण लागले. बहुसंख्य प्रजा असलेल्या हिंदूना या सुलतानाबद्दल मनोमन आदर न वाटता तरच नवल.

चिश्ती पंथातील एक महान व्यक्तित्व शाह मुहिबुल्लाह हे होय. एकदा दारा शिकोहने त्यास प्रश्न केला की, ''मुसलमान आणि मुसलमानेतर असा भेदभाव करण्याच अधिकार बादशाहास आहे का?'' त्यावर त्या संताने असे उत्तर दिले की,'' अशा प्रकारचा भेदभाव करणे म्हणजे धर्माचा आत्मा नष्ट करण्यासारखे आहे.'' व पुढे असे लिहून ठेवले की,'' मुसलमानांचे राज्य हे मुसलमाना इतकेच बिगर मुस्लिमांना सुध्दा परोपकारी ठरले पाहिजे.''[५४]

अशाच प्रकारचे विचार अमिर खुसरौने आपल्या नुह सिपहर या ग्रथांत व्यक्त केले आहेत. तो म्हणतो,'' आपल्या राज्यातील लोककल्याणा पेक्षा दुसरे कुठलेही वैभव सुलतानाला मोठे नाही,'' [५५] म्हणजे जनकल्याण हे सुलतानाचे आद्य कर्तव्य होते. त्याची आपल्या प्रजेशी असलेली बांधिलकी महत्त्वाची होती.

वरील पार्श्वभूमीवरच आम्हाला तत्कालीन समाज धर्मसंकल्पना, राज्यव्यवस्था इ. संज्ञा आणि बाबी यांच्याकडे पाहिले पाहिजे व त्या नंतरच प्रतिपादन केले पाहिजे.

काही इतिहासकारांनी विशेषतः इंग्रजी आमदानीतील लेखकांनी, ऐतिहासिक घटनांचा विपर्यास करून लोकांच्या समोर मांडल्या आहेत. त्यामुळे त्या घटना विकृत स्वरूपात दिसावयास लागतात. तर काही वेळा अर्ध सत्य आणि काही वेळा संपूर्ण घटनाच अनुल्लेखानी मारल्या आहेत. त्याविषयी काही उदाहरणे देऊन खुलासा केला पाहिजे म्हणजे भावी लेखक तरी अशा चुका पुन्हा करणार नाहीत अशी अपेक्षा.

आजपर्यंत सर्व इतिहासाच्या पुस्तकातून अशी नोंद आढळते की, गझनीच्या महमुदाने सोमनाथावर हल्ला करून येथील संपत्ती मोठ्या प्रमाणात लुटून नेली. मंदिर फोडले आणि अनेक हिंदूंचे धर्मांतर केले. यापेक्षा निराळे काही या घटनेविषयी सांगितले जात नाही. खरे म्हणजे ही घटना इथे संपत नाही. इथेच तिला संपविणे म्हणजे इतिहासाचा विपर्यास होय. याचबरोबर हेही सांगितले पाहिजे की, त्याचा समकालीन अबुलहसन बुलानी याने या लुटीस मान्यता दिली नाही. त्याने स्पष्टपणे बजावले की, सोमनाथावर केलेली ही चढाई ही प्रेषित मुहम्मद याच्या शिकवणी विरूध्द आहे आणि अलबिरूनीची स्पष्टोक्ती याहीपेक्षा प्रखर आहे. तो म्हणतो की, ' महमूदाच्या या स्वारीने भारतीय लोकांच्या मनात इस्लामबद्दल एक कटूता निर्माण केली.' हे केवढे सत्य आहे व विशेषतः समकालीन ज्ञाते लोकांनी ज्याप्रमाणे दखल घेतली त्याची वाहवाहाच केली पाहिजे. तेव्हा गझनीच्या महमूदाच्या स्वारीचे कथन करताना त्याने केवळ हिंदूस्थानवर स्वारी केली , एवढे सांगून काम भागणार नाही, तर समकालीन लोकांनी जी प्रतिक्रिया व्यक्त केली आहे, ती मांडणे आवश्यक ठरते. त्यामुळे बरेच काही स्पष्ट होते. कुठलीही ऐतिहासिक घटना अशा प्रकारे दाबून ठेवून चालणार नाही. सत्य हे उजेडात आले पाहिजे तरच आम्हाला आमच्या इतिहासाचे योग्य आकलन होईल.

आता हे दुसरे उदाहरण पहा. बहमनी सुलतानापैकी अलाउद्दीन अहमद दुसरा (इ.स.१४३६ - १४५८) याच्या विषयीचे आहे. गुरू चरित्राच्या सव्वीसाव्या अध्यायात ही माहिती दिली आहे. " अलाउद्दीन हा धर्म विरहीत होता. त्याने हिंदूंची मंदिरे पाडली नाहीत. तो ब्राम्हणाचा भक्त होता. " परंतु याचा परिणाम काय झाला? भारतीय संस्कृतीची वाढ आणि दोन भिन्न प्रकृतीच्या धर्मांना एकत्र आणण्याचे त्याचे प्रयत्न दोन्ही समाजातील म्हणजे हिंदू सनातन वाद्यांनी आणि मुस्लिम उलेमांनी त्यात अडथळे आणून हाणून पाडले. राज्यातील शेख आणि उलेमांना सुलतानाच्या या विचार आणि आचारावद्दल अत्यंत खेद झाला होता. त्यांनी सुलतानाविरूध्द प्रचार सुरू केला. तर उलटपक्षी काही ब्राम्हण सनातनवाद्यांना देखील आपल्या धर्माचा नसलेला सुलतान, वेद आणि हिंदू धर्मशस्त्राबद्दल उत्सुकता दाखवून बोलतो हे पटले नाही आणि त्यांनीही सुलतानाविरूध्द प्रचार केला आणि अशा तऱ्हेने दोन धर्मातील विचारांची देवाण घेवाण करण्याचा मार्ग दोन्ही धर्मातील

मुलतत्ववाद्यांनी (Fundamentalists) हेतुपूर्वक बंद केला. यामुळे दोन्ही धर्मातील विचारांचे अंतर कमी होण्याऐवजी वाढतच गेले. मुलतत्ववाद्यांचे प्राबल्य वाढतच गेले. हे विस्ताराने आमच्या इतिहास लेखनातून, ग्रंथातून सर्व समाजापुढे मांडले गेले पाहिजे, परंतु संपूर्ण सत्य आणि समाजाची प्रकृती बिघडविणाऱ्या या विकृत मंडळी-बद्दल आम्ही आतापर्यंत काहीच लिहीले नाही. हे सत्य आमच्या इतिहासकारांनी दडवून ठेवले हे खेदाने नमूद करावेसे वाटते.

आता हे उदाहरण पहा. अकबर हा निर्विवाद पणे एक मोठा राज्यकर्ता आणि बादशाह होता. त्याने राजकीय आणि अर्थिक निकषावर भारतीय समाजाची पुनर्रचना आखली होती. येथील परंपरा आणि सर्व सामान्य जन हे या पुर्नरचनेत पायाभूत ठरवून, धार्मिक मतभेद बाजूस ठेवण्यासाठी त्याने पुढाकार घेतला. परंतु हा पुढाकारच हिंदू आणि मुस्लिम धार्मिक नेत्यांना फारसा मान्य नव्हता. त्यातल्या त्यात सनातनवादी मुस्लिम उलेमांनी यास सातत्याने विरोध दर्शविला. या प्रकारच्या सुधारणांमुळे त्यांचा धर्मच संकटात आहे असे भासविले. अशा प्रकारे अकबराची योजना फसली आणि तीही स्वकीयांमुळे, उलेमाच्यामुळे. त्या काळातील ऐतिहासिक घटनांची मांडणी करताना सत्य हे प्रमुखपणे पुढे आले पाहिजे. अशाच प्रकारची गैरसमज पसरवणारी विपर्यस्त विधाने औरंगजेबाबद्दल केली जातात. तीही तपासून पाहिली पहिजेत. असे सांगण्यात येते की, औरंगजेब हा सुन्नी पंथाचा कट्टर पाईक होता व शिया पंथाचा द्वेष करीत असे. हे जर खरे मानले तर औरंगजेबाच्या चार वजिरापैकी तीन शिया पंथाचे तर चौथा हिंदू होता. त्याचे काय? तेव्हा संभ्रम पडतो की, मग औरंगजेब नेमका कसा होता?

समाजामध्ये जातीत्वाची हीन भाषा बोलू नये. ते सर्व अपमानकारक असते. त्यामुळे समाजातील विषमता आणखीन वाढीस लागते. याविषयी विद्यमान सरकारने कायदेही केलेले आहेत, परंतु अशा प्रकारचे फर्मान औरंगजेबाने इ.स. १६९१ मध्ये जारी केले होते. याची फारच थोड्या लोकांना कल्पना असेल. वऱ्हाड सुभ्यातील गोविंद व राघो वगैरे महात्म्यांनी दरबाराकडे तक्रार केली की, "ब्राम्हण, जोगी, जंगम जमिनदार त्रास देतात. अशा स्थितीत न्याय मागणाऱ्यांना दुःख होते. हे योग्य नव्हे. त्यावर हुकूम झाला की, यांच्या समाजास कोणी त्रास देवू नये, मठ उध्वस्त करू नये, मत्ता जप्त करू नये, ... जातीत्वाची हीन भाषा

बोलू नये... याबाबत ताकीद जाणावी.'' (औरंगजेबाचे फर्मान तारीख २९ जिल्काद जुलूस ३५ इ.स. १६९१ ऑगस्ट १४ ऐतिहासिक फार्सी साहित्य खंड २ पृ. ७७-७९) याच फर्मानात हिंदू फकीरांना जिझयाकर माफ केल्याचा उल्लेखही आहे.

इतकी महत्त्वाची ऐतिहासिक घटना की ज्यामुळे औरंगजेबाच्या वर्तणूकीवर आणि दृष्टीकोनावर प्रकाश पडतो, आमच्या आजवरच्या इतिहास लेखनात याचा कुठे मागमूसही सापडत नाही. तिला अनुल्लेखाने संपवून टाकले आहे असेच म्हणावे लागेल.

मुसलमान सुलतान आणि त्यांचे सरदार याविषयी गैरसमज पसरविणारे लिखाण आजपर्यंत भरपूर झाले आहे. उदाहरण म्हणून आपण अफजलखाना विषयी जे लिहीले गेले आहे ते पाहू. तो इस्लाम धर्माचा कट्टर पाईक होता, क्रूर होता. हिंदूचा त्याने छळवाद केला इ. इ. पण हे सर्व ऐतिहासिक घटनांच्या संदर्भात बरोबर आहे का हे तपासून पाहिले पाहिजे. अफझलखानाविषयी लिहिताना प्रसिद्ध इतिहास संशोधक द. वि. आपटे लिहितात,'' अफझल खान हा विचारी, शूर व पोक्ता मुत्सद्दी होता. इतकेच नव्हे तर हिंदू लोकांना दुखवू नये असे म्हणणाऱ्या समता पक्षाचा तो होता असे मला वाटते.'' [५८]

अफझल खानाने वाईच्या चित्रावाना इनाम पत्र दिल्याचे राजवाडे खंड २० पृ. १५० वर छापले आहे. त्यास पूर्ववत इनाम चालवावे असा हुकूम त्याने दिला. त्यावर भाष्य करताना दत्तोपंत आपटे असे लिहितात की, '' इनामे व वतने देऊन हिंदू लोकांना राजनिष्ठ ठेवता येईल असा त्याचा अभिप्राय होता. शिवाजीने पुंडपणा स्विकारला म्हणून सर्व हिंदू त्यांत सामील होते असे त्यास वाटत नव्हते.'' [५९] दत्तोपंत आपट्यांचा मराठ्यांच्या इतिहासावरचा अधिकार मोठा आहे. ज्या काळात त्यांनी हे विचार मांडले, तेव्हा काही आजच्यासारखे, '' सेक्युलॅरीझम '' अथवा निधर्मीपणाचे वारे वहात नव्हते, परंतु त्यांनी स्पष्टपणे जे ऐतिहासिक दिसले त्याची प्रामाणिक नोंद केली आहे, परंतु आमचे दुर्दैव असे की, आजपर्यंतच्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या लिखाणात हे विचार मांडण्याचे सोडाच उलटपक्षी दाबून टाकल्याचेच दिसते. या विचारांचा कुठेही पुसटसा उल्लेख देखील सापडत नाही. असे का व्हावे याचा आपण सर्वांनीच विचार केला पाहिजे.

अशी अनेक उदाहरणे देता येतील की ज्यातून विपर्यस्त आणि एकांगी इतिहासच आमच्या समोर उभा केला जातो. तेव्हा हे सर्व टाळले पाहिजे. आज गरज आहे ते सत्य सांगण्याची, व्यक्ति लहान अथवा थोर, त्यांच्या भोवतालच्या घटना आणि त्यानुसार उमटणारे पडसाद अथवा परिणाम त्यात आम्ही त्यांना आमच्या पूर्वग्रहानुसार ठरवून दिलेल्या चौकटीत बसविण्यचा प्रयत्न करू नये व तेच कसे योग्य आहे याचे समर्थनही करत बसू नये.

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे लेखन हे अभिनिवेष अथवा पूर्वग्रहदुषीत या सारख्या गुणापासून शक्यतो तो मुक्त असावे. बौद्धिक स्वातंत्र्य, इतरांच्या प्रामाणिक दृष्टीकोनाबद्दल आदर, ऐतिहासिक घटनांचे पुराव्याच्या आधारावर केलेले विश्लेषण तसेच भारतीय संस्कृती व उच्च परंपरा या विषयीचा दृष्टीकोन विषाल असावा. अशा प्रकारच्या मुल्यमापनामुळे भारताचा इतिहास आणि भारतीय समाजाची वाटचाल खऱ्या अर्थाने आपणास समजू शकेल. इतिहास हा एका अर्थाने सत्याचा शोध आहे आणि सत्य हेच स्वतंत्र मूल्य आहे. हे मुल्य दुसऱ्या कुठल्याही मूल्यापेक्षा कनिष्ठ अथवा दुय्यम दर्जाचे असू शकत नाही. मग दुसरी मूल्ये आम्हाला कितीही आदरणीय वाटोत अथवा मोहीत करणारी, भुरळ पडणारी असोत.

अनेक अंगानी आणि निरनिराळया समकालीन व नंतरच्या काळात उपलब्ध असलेला ऐतिहासिक, वाङ्मयीन आणि इतर साधनावरून मध्ययुगीन महाराष्ट्राची वाटचाल, येथील समाजाची जडण घडण, हिंदू आणि मुसलमानांची धर्म भिन्नता, शासित आणि शास्ते म्हणून आलेले त्यांचे संबंध त्यांनी एकत्रीतपणे पार पाडलेला जीवनक्रम त्यांची वैशिष्ट्ये व वैगुण्ये या सर्व बावींचा सखोल विचार करून हा विषय येथे मांडला आहे. यात काही त्रुटी कदाचित राहिल्या असतील तर त्या माझ्या व्यक्तिगत मर्यादांमुळे. महाराष्ट्राचा इतिहास हा आपल्या सर्वांच्या जिव्हाळयाचा विषय आहे व आपण सर्व त्याबद्दल खूपच संवेदनाक्षम आहोत. या विषयाचा अभ्यास, मांडणी व प्रेरणा हा एक न संपणारा प्रवास आहे. त्यात मत भिन्नता ही नेहमीच असणार परंतु ती आपण तंदुरूस्त मनाने स्विकारली पाहिजे अेवढीच माफक अपेक्षा बाळगून ही प्रस्तावना येथे संपवतो.

गो. त्र्यं. कुलकर्णी

दि. २३. ५. १९९३ संपादक

संदर्भ

१) श्री संत नामदेव महाराज यांची अभंगाची गाथा.

चित्रशाळा प्रकाशन पुणे, १९५७.

२) Sherwani H. K. & Joshi P. M. (Ed) History of Medieval Deccan [1295 - 1724], Vol. I, p. 36 Hyderabad, 1973.
(पुढील संदर्भ - शेरवानी - जोशी)

३) द. ग. गोडसे : या विषयावर श्री. द. ग. गोडसे यांचे विचार मात्र इतर लेखक व इतिहासकारापेक्षा भिन्न आहेत. त्यांच्या मते देखील देवगिरीचे यादव आणि त्यांचे राज्य हे खऱ्या अर्थाने वैभवाच्या शिखरावर नव्हते. त्याचा ऱ्हास यापूर्वीच म्हणजे अलाउद्दीन खलजीच्या स्वारीच्या खूपच आधी सुरू झाला होता.

४) कुलकर्णी अ. रा., खरे ग. ह. : (संपादन) मराठ्यांचा इतिहास-खंड १, १९८४, पुणे. ' महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्वरंग ' पृ. ४५ - ४६ वर प्रा. खरे यांनी याप्रकारचे मत मांडले आहे, परंतु नेमकी उदाहरणे देवून त्याचे समर्थन केले नाही. उलटपक्षी पुढे पृ. ५२ वर हिंदू समाजाच्या बदलत्या प्रकृतीचे विवेचन करीत असताना त्यांनी आपल्या आधीच्या विधानालाच छेद दिला आहे. अशाच प्रकारचे विचार वि. का. राजवाडे यांनी, " संकीर्ण निबंध " भा. इ. सं. मं. भाग ३, पृ. १०० - १०१, आणि श्री. ब. मो. पुरंदरे यांनी " राजा शिवछत्रपती " पूर्वाध, राजहंस, प्रकाशन पुणे पृ. ८, १३, १५, २७, ३०,३३ व ३५. वर व्यक्त केले आहेत.

५) शेरवानी - जोशी : खंड १ पृ. ५४

६) शेरवानी - जोशी : खंड १ पृ. २०७

७) बरनी झियाउद्दीन : फतावा- इ - जहाँदारी - इंग्रजी भाषांतर प्रा. एम. हबीब व डॉ. श्रीमती ए. खान - ' The Political theory of Delhi Sultanate.' या

नावाने केले आहे. किताबमहल, अलाहबाद. पृ. ३९ - ४१ वर या प्रमाणे मजकूर दिला आहे. " After the pious Caliphs, the kings of Islam were faced with two irreconciable alternatives, both necessary for religion and state. If they followed the tradition of the prophet and his mode of life, king ship and Government would be impossible for them. On the other hand, if in their customs of sitting, standing, eating, dressing and in their general mode of life they followed the policy of Iranian Emperors,which breaks the headstrong, subdues rebels and is necessary for the execution of state-orders, it would be necessary to violate the tradition of the Prophet, which are the foundations and basis of the faith... The Saltanate had to frame Laws [Zawabit] which had no sanction in ' Shariat ' but without which no Government could be run. " मध्ययुगीन काळातील "political-philosophy " या विषयावर, इस्लाम धर्माची तत्वे, आचरण आणि राजकीय आचार विचार या विषयी माहिती देणारा हा एकमेव ग्रंथ आहे, म्हणून याचे महत्व फार आहे.

८) बैतुलमाल : सरकारी तिजोरी. इस्लामी धर्म कायद्याप्रमाणे या तिजोरीतील खजिन्याचा वापर वैयक्तिक कारणासाठी करण्यावर बंधन घातले आहे.

९) Nizami K. A. : State and Culture in Medieval India - p. 11, New Delhi, 1985 (पुढील संदर्भ - निजामी). येथे सलतनत म्हणजे नेमके काय ? आणि इस्लामला कोणती पध्दत मान्य होती हे थोडेसे तपासून पहाणे उचीत ठरेल. कुराणात सांगितल्याप्रमाणे खलिफा हाच धर्मकारणाचा आणि राजकारणाचा केंद्र बिंदू आणि सर्व प्रमुख. सर्व अधिकार हे खलीफाच्या हातात होते. त्यामुळे कुराणात सलतनत अथवा स्वतंत्र राज्याची कल्पना दिसून येत नाही. सलतनीताला धार्मिक मान्यता नव्हती, कारण राजा आणि खलीफा यांच्यामध्ये श्रेष्ठतेचा वाद निर्माण झाला असता. कुरणाप्रमाणे एकापेक्षा अधिक खलीफाचे अस्तित्व देखील अवैध आहे, म्हणून शरियतमध्ये सुलतान अथवा सलतनत या विषयी फारसे काही लिहून ठेवलेले दिसत नाही. सुलतान ह्या शब्दाला राजा म्हणून आज जी मान्यता प्राप्त आहे तशी ती इस्लामच्या सरूवातीच्या काळात नव्हती. सुलतान या शब्दाचा

वाङ्मयीन अर्थ, " शक्ती " [Strength], ताकद " Might or authority " असा आहे आणि याच अर्थाने तो कुराणात वापरला आहे असा समज आहे. पहा Dictionary of Islam by Thomas Patric Hugheas 2nd Ed. 1896, London. या ग्रंथात उदाहरणादाखल कुराणातील खालील दाखले दिले आहेत.

i] Surah XVII, 35. ' We have given him next of kin authority.'

ii] Surah LXIX, 29. ' My authority has perished from me,'

iii] Surah Li, 38. ' We sent him [Moses] to pharoah with a manifest power (miracle or authority).

इस्लामी राज्यात सुरूवातीची काही शतके खलीफा हाच सर्वेसर्व होता. पहा :-

1] The Encyclopaedia of Islam [New Ed.] 1960, Ed. H.A.R. Gibb and others.

2] Arnold T. W. The caliphate, 1924.

3] Lammens Henry - Islam beliefs and institutions, Tr, by Sir E. Dennis Ross.

4] Muir Sir William - The Caliphat - It's rise decline and fall - Revised Ed. by T. H. Weir, Edinburgh J . Grant, 1915.

आठव्या - नवव्या शतकात इस्लामचा भौगोलीक विस्तार प्रचंड प्रमाणावर वाढला आणि त्यामुळे खलिफाचा अमल सर्वदूर पसरणे अवघड बनत गेले. त्यामुळे खलीफाचा अधिकार कमी होत गेला, तसतसा, सलतनत हा विचार अधिक प्रबळ होत गेला. खलिफाच्या धार्मिक अधिष्ठानाचे महत्वही कमी झाले. या पुढील काळात [इ. स. १०५८ नंतर] राजकीय गरज म्हणून सलतनत ही संकल्पना पुढे आली. या संकल्पनेला धार्मिकत्व प्राप्त होते असे नाही. सलतनत ही संकल्पना मूळात इराणात होती आणि तेथून पुढे तिचा प्रसार झाला. त्यानंतर " सुलतान " या शब्दाचा कुराणात दिलेला मूळ अर्थ " शक्ती " यात बदल होऊन तो राजकीय शक्ती अथवा अधिकार या अर्थाने प्रचारात आला. गझनीचा महमूद हा पहिला सुलतान आहे असे काही इतिहासकारांचे म्हणणे आहे तर काहींचा ह्या विधानाला विरोध आहे. ते काही

असले तरी राजकीय संदर्भात सलतनत ही संकल्पना त्याच्या काळापासून सुरू झालेली दिसते असे निश्चितपणे वाटते. यामुळे मध्ययुगीन इतिहासकार आणि विचारवंत झियाउद्दीन बरनी हा फतावाई जहाँदारी या ग्रंथात वारंवार गझनीच्या महमूदाचा संदर्भ देतो आणि या नंतरच्या काळापासून सुलतान आणि सलतनत याला निराळे महत्व प्राप्त झाले, अधिकृतपणा आला, मग भलेही या सर्वांची कुराणात नोंद असो वा नसो. आणखीन पुढे जावून ज्या प्रमाणे खलीफाला दैवत्व प्राप्त झाले होते तसेच सुलतान हा ही दैवी अंश आहे असे जोरदार प्रतिपादन पुढील काळातील सुलतानानी केल्याचे दिसून येते. थेट अकबर आणि औरंगजेबापर्यंत या प्रकारचे प्रयत्न झालेले दिसतात. बरनी याने फिरूज तुघलका बद्दल लिहीताना असे म्हटले आहे की, " फिरूज शाह आपल्या मनसबदारासोबत दरबारात बसला म्हणजे तो परमेश्वराभोवती जसे देवदूत बसतात, तसे वाटते." सुऱ्हावर्दी सुफी सिलसिल्याचा थोर संत सैय्यद जलालुद्दीन बुखारी, फिरूज शाह तुघलका विषयी असे सांगत असे की, " जो कोणी सुलतानाच्या आज्ञेचे पालन करतो तो परमेश्वराच्याच आज्ञेचेच पालन करतो आणि जो सुलतानाच्या आज्ञेचा भंग करतो त्याला कयामतच्या दिवशी शिक्षा होईल."

यावरून असे दिसून येईल की, " सलतनत " ही संकल्पना मूळात कुराणातील नाही. पुढील काळात राजकीय गरज म्हणून तिची वाढ झाली. त्यामुळे सुलतान आणि सलतनत या विषयी शरिअत मध्ये त्याचे उल्लेख अभावानेच तळपतात.

१०) अलाउद्दीन खलजीने उलेमांचे प्रस्थ संपवले, राज्यकारभाराबावत त्यांचा सल्ला आणि मार्गदर्शन घेण्याचे बाजूस ठेवले. खलिफाच्या काळापासून चालत आलेला एक प्रघात, उलेमांना सरकारी खात्यातील प्रमुख जागा देण्याचा होता. त्यास त्याने पायबंद घातला. अलाउद्दीन इस्लामी धर्माप्रमाणे नियमितपणे प्रार्थना करीत नसे. त्याने राज्यकारभारात हिंदूंचा समावेश केला. अंतर धर्मिय विवाह केले. आपल्याच भाऊबंदांचा रक्तपात करणे हे कुराणाला वर्ज्य (Prohibited) आहे. याने आपल्या काकाचा-जलालउद्दीन खलजीचा वध केला. एकदा त्याने राज्यातील उलेमा आणि काझींना बोलावून आपण

केलेल्या राज्यकारभारातील सुधारणां विषयी मत विचारले, तेव्हा त्यांनी सांगितले की, ' हे सर्व शरियतला मान्य नाही म्हणून कायदेशीर नाही.' यावर सुलतान खूपच रागावला. तेव्हा त्यानी पुढे अशी पुस्ती जोडली की, हे जरी सर्व बेकायदेशीर असले तरी सुलतानास योग्य वाटेल त्या मार्गाने राज्य करण्याची मुभा आहे.

११) बरनी - तारीख - इ - फिरूजशाही पृ. १३०.

१२) निजामी पृ. ९६.

१३) इज्तीहाद - इज्तीहादचा शब्दशः अर्थ आहे, कानून कायद्याचे अथवा धर्मशास्त्राविषयीचे निर्णय. काही उलेमांनी सुलतानाच्या हुंकूमावरून किंवा स्वतः होवून इस्लामच्या धार्मिक कायद्याचे सर्वसमावेशक संकलन करण्याचे काम हाती घेतले. (Compendium of Law) यालाच फतवा असे म्हटले जाते. हा हुकूम धर्मकायद्यास अनुसरून असल्यामुळे तो मुस्लिम समाजावर बंधनकारक मानला जातो. त्यांनी आपल्या परीने दिलेली कामगिरी ठिक बजावली. त्यांनी यात इस्लामी धर्मकायद्याचा फक्त तात्वीक व तार्किक उहापोह केला. परंतु बदलत्या परिस्थितीचा विचार केला नाही. सलतनत आणि सुलतान यांना मूळ कुराणात फारसे स्थान नसताना देखील ते अस्तित्वात आले. तेव्हा याचा खोलवर विचार आणि परिणामा विषयी नवीन कायदा व्हावयास पाहिजे होता. तसेच सलतनत आणि हिंदू प्रजा यांचे परस्पर संबंध, मर्यादा आणि विस्तार याचा यामध्ये समावेश होणे जरूरीचे होते. तसा तो त्यांनी केला नाही म्हणून असे म्हणावेसे वाटते की, या उलेमांना इज्तीहादचा खरा अर्थ अथवा आत्मा जो मूळात अभिप्रेत आहे तो समजला होता किंवा नाही. कारण बदल घडत चालले होते. ते राजकीय होते, सामाजिक होते व धार्मिकही होते. परंतु या बद्दलच्या मालिकेच्या संदर्भात शरियतमधे काही बदल करणे आवश्यक होते, असे त्यांना वाटले नाही. झियाउद्दीन सुन्नामी आणि आलम बिन आला लिखीत फतावाइ-तातार खानिया पासून औरंगजेब कालीन फतावाइ - इ - आलमगिरीपर्यंत धर्मकायद्याविषयी, निर्णयाविषयी साधारणपणे हाच कल दिसतो. त्यांनी कधीही निश्चित स्वरूपात धर्मकायदा आणि हिंदूंचे स्थान अथवा हिंदुस्थानात

सलतनतीचे नेमके स्वरूप काय या विषयी काहीही लिहीले नाही. विशेषतः चौदाव्या शतकात हे बदल घडून येत होते. झियाउद्दीन बरनी सारखे विद्वान सांगत आहेत की, शरियतच्या चौकटीत राहून सुलतानांना राज्य करता येणे शक्य नाही, परंतु उलेमांनी मात्र शरियतमध्ये कुठलेही कायदेशीर बदल घडवून आणले नाहीत. बदलत्या परिस्थितीचे भान ठेवले नाही. त्यांची दृष्टी " तकलीद " मुळे मर्यादित झाली होती. राजकारण आणि धर्मकारण या मूलभूत प्रश्नाविषयी त्यांनी काहीही लिहिले नाही. येथील उलेमांना बहुदा असे वाटत असावे की या सर्व प्रश्नांची उत्तरे पश्चिम आशियातील इमाम अबू हनिफा यांनी द्यावित. यामुळे इस्लाम धर्मातील चैतन्य [Dynamism] संपल्यासारखे झाले. यामुळे योग्य त्या सुधारणा [Reforms]कधीही घडून आल्या नाहीत, असे मत काही विद्वानांनी व्यक्त केले आहे.

१४) बरनी पृ. २१६ - १७ इ.

१५) बरनी पृ. ५०५.

१६) इसामी पृ. ६०६ फुतुहसलातीन (संपादन) ए. एस. उषा युनिव्हर्सिटी ऑफ मद्रास, १९४८ (संदर्भ - इसामी)

१७) इब्नबतुता - रेहला - खं. २ पृ. ३४.

१८) बरनी - पृ. ५२१.

१९) बरनी - फतावाइजहाँदारी - इंग्रजी भाषांतर पृ. ३९ - ४१. "It would be necessary to violate the traditions of the Prophet which are foundations and basis of the Faith."

२०) बरनी पृ. २९०.

२१) अ.रा. कुलकर्णी, ग.ह. खरे (सं) मराठ्यांचा इतिहास खंड १, महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्व रंग, पृ. ४४-४७, ५०-५५, १९८४ पुणे. इतिहाचार्य वि.का. राजवाडे यांनी ही " महाराष्ट्रातील शिवकालीन समाज रचना " या लेखात प्रा. ग. ह. खरे यांचे प्रमाणेच प्रतिपादन केले आहे. पहा- राजवाडे वि.का. ' राजवाडे लेख संग्रह भाग ३. पृ. १०० -१०१,' भा. इ. सं. मंडळ पुणे १९३५. या लेखात राजवाडे यांनी समकालीन सामाजिक व धार्मिक

परिस्थिती विषयी विधाने करताना कुठल्याही पुराव्याची जोड दिली नाही. असून सुद्धा त्यांची विधाने योग्य आणि अचूक आहेत असे कसे मानावयाचे ? या लेखावरून उलटपक्षी जे दिसते ते म्हणजे राजवाडे चातुर्वर्णांचे खंदे पुरस्कर्ते होते. या सर्व विधानांचा एक अनिष्ट परिणाम म्हणजे उत्तरकालीन लेखकांनीही याच प्रकारचे मत प्रदर्शन केले आहे.

२२) श्री. संत नामदेव महाराज यांची अभंगाची गाथा पृ. ४६८, ५०९- ५१०, चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे. १९५७.

२३) कोलते वि. भि. (सं) स्मृतिस्थळ पृ. २४ - २६, अरूण प्रकाशन, मलकापूर स्थानपोथी पृ. ८१.

२४) तारीख - इ - दाऊदी अब्दुल्ला - पृ. २९ - ३१ एस. ए. रशिद (सं) अलिगढ तारीख - इ - शाही - पृ. ३० - ३१. अहमद यादगार, बिब्लॉथीका इडिंका, कलकत्ता, १९३९.

२५) शाम - इ - अहले किताब Believers in a revealed religinon : Muhammadans, Jews and Christians. (F.C. Steingass, Persian English Dictionary, p 125, 4 th impression, 1957, London. शाम - ए - अहेले किताब People resembling the ahl- i - Kitab, Nizami - p - 95. This expression occurs in Brahmanbad Declaration, Chach Nama, ed. Daudpota, p. 209.

२६) तुजके जहाँगिरी - शेख निजामुद्दीन आवलिया :

हर कौम रास्त राही ।
दिनी व किबला गाही ।

याच प्रमाणे सुफी संतांनी असे सांगितले की, 'अरे तू जो हिंदूंच्या मूर्तीपूजेबद्दल हेटाळणी करतोस, तेव्हा तुला हिंदूच्या पासून पूजा कशी करतात हे शिकले पाहिजे.'

'अअी की ताना जहत व हिंदू बरी
आमूज हम जूही परस्तीश गिरी'

२७) निजामी पृ. ९७ मक्तुबात - इ - मुजद्दीद सानी खंड १, पृ. ६५.

२८) अ. रा. कुलकर्णी, ग. ह. खरे : (सं) मराठयांचा इतिहास खं. १ पृ.६७, १९८४ पुणे,

या विधानाने प्रा. खरे यानी आपल्या मूळ युक्तीवादाला छेद दिला आहे. (मुसलमानी) राज्यकर्ते आपल्या इहपरलोकी आकांक्षांना प्रोत्साहन तर देणार नाहीतच पण त्यांना सर्व तऱ्हेने मारण्याचा प्रयत्न मात्र करतील, अशी त्यांची खात्री झाली.

२९) वरील ग्रंथ पृ. ६७.

३०) वरील ग्रंथ पृ. ५० - ५१.

३१) वरील ग्रंथ पृ. ५२.

३२) वरील ग्रंथ पृ.६०.

३३) सैद महम्मद - कल्पसमूह संपादन डॉ. बा. ना. मुंडी, पृ. ४, आयुर्वेद शिक्षण मंडळ, पुणे ३०, प्रकाशन १९८८.

३४) वरील ग्रंथ पृ.१२.

३५) फखरूद्दीन निजामी : मसनवी कदमराव पदमराव (संपादन) डॉ. जमील जालबी, एज्युकेशनल पब्लिशिंग हाऊस दिल्ली, २ री आवृत्ती, १९७९.

३६) मसनवी कदमराव पदमराव या ग्रंथातून आलेले शब्द येथे निवडले आहेत. दुर्दैवाने या ग्रंथाचे संपादक डॉ. जमील जालबी यांना मराठी भाषेचे ज्ञान नसल्यामुळे त्यांनी या विषयी काही लिहिलेले नाही. ग्रंथातील मराठी भाषा, नाथ पंथाचे तत्वज्ञान व मराठी संस्कृती हाच ग्रंथाचा मुख्य गाभा आहे.

३७) ढेरे रा. चिं. मुसलमान मराठी संतकवी पृ. १६७, ज्ञान राज प्रकाशन पुणे. १९६७.

३८) इब्राहिम आदील शाह दुसरा : "नवरसनामा" संपादन डॉ.उषा इथापे या ग्रंथातून वरील माहिती घेतली आहे.

३९) जोशी शं. ना. मराठे कालीन समाज दर्शन पृ.२२२, अनाथ विद्यार्थी गृह प्रकाशन पुणे २, १९६०.

४०) वरील ग्रंथ पृ.२२३.

४१) वरील ग्रंथ पृ.२२६.

४२) वरील ग्रंथ पृ.२२८. मराठ्यांच्या वतनाचे वाद खुद्द छत्रपती शिवाजी महाराजांना देखील तापदायक ठरले होते. पाटिलकीच्या वादाविषयी एके ठिकाणी असे नमूद करण्यात आले आहे की, " पाटिलकी महालाची महालाचे ते घेणे मराठे नवाच कथला घेऊन उठले आहे ती " शिवाजी महाराजांची पत्रे शके १६००, कार्तिक व. १२, व मार्गशिर्ष १३, भारत इतिहास संशोधक मंडळ. - पुढील संदभ (भा. इ. सं. मंडळ) वार्षिक इतिवृत्त पृ. ४१, ४२, शके १८३५ पुणे.

४३) Lal K. S. Indian Muslims who are they. p.73, F. N. 3, Voice of India, New Delhi, 1990.

४४) Epigraphia Indica, Vol. XXXII, Pt IV, Oct. 1957 PP. 165-70

४५) वरील ग्रंथ पृ. २०८ तळटीप ३.

४६) इसामी : पृ. ५१५ " शहनशाह दून दोस्त व बद ख्वाहदीन / की एकसरे ताफ्त अज राहे दीन " (बादशाह हा नीच लोकांचा [हिंदूचा] मित्र आहे आणि इस्लामचा शत्रू. त्याने इस्लामचा मार्ग पूर्णपणे सोडून दिला आहे.) " जमाअत ब जुम्मा दर अंदाखाता / अबा हिंदूवान होली बाखता " (त्याने [मुहमुद तुघलक] शुक्रवारची नमाज पढण्याचे बंद केले आहे आणि तो हिंदूच्या बरोबर होळीचा सण साजरा करतो.) पृ. ६०६ "शुदाह जब्त हिंदू सरासरदियार / मुसलमान चूँ हिंदू खिजान दर हिस्सार " (सर्व प्रांतभर हिंदूचे अधिपत्य झाले आहे आणि मुसलमान शिशिरात गळून पडणाऱ्या पाना प्रमाणे बंदिस्त आहेत.)

४७) फिरिश्ता : खंड १, पृ. ६४३.

४८) फिरिश्ता : खंड १, पृं. ५६१.

४९) करंदीकर ज. स. श्री गुरूचरित्रातील ऐतिहासिक माहित्ती, भा. इ. स. मंडळ त्रैमासिक वर्ष ९ अंक २, पृ. ६-१६ पुणे.

५०) आफताबी : तारीफ - इ - हुसेन शाह बादशाह दखन, [संपादन] जी. टी. कुलकर्णी व एम. एस. माटे भारत इतिहास सं. मं. पुणे, १९८८.

५१) वरील ग्रंथ पृ. २०८ - २०९.

५२) अमिर खुसरौ - नुह सिपहर [संपादन] डॉ. एम. वहीद मिर्झा कलकत्ता. १९४८, " नीस्त हिंदू की दिनदार चू मा ।

हस्त बसी जाय बअिकरार चू मा" ।

नूह सिपहर हे एक प्रदिर्घ काव्य आहे. मुबारक खलजी [इ. स. १३१८] याच्या संबंधी रचलेले स्तुतीपर काव्य आहे. याचा कर्ता अमीर खुसरौ आहे. यात तो आवर्जून सांगतो की हिंदुस्थान हा जगातील मोठा देश आहे. येथील हिंदू हे इतरांपेक्षा उच्च आहेत. तसेच धार्मिक श्रध्दा, भाषा, ज्ञान याबाबतीत देखील ते इतरांपेक्षा सरस आहेत.,[संपादन] [मुहम्मद वहिद मिर्झा, लंडन, १९५० पृ. १५१ - १९५] त्याच प्रमाणे पृ. १७९ - ८१ वर अमीर खुसरौने असे सांगितले आहे की, " हिंदवी " ही भाषा सर्व भाषांना जोडणारे माध्यम [Lingua franca], तर संस्कृत भाषा ही सर्व भाषात अत्यंत जुनी भाषा आहे.

५३) भा. इ. सं. मंडळ वर्ष २, अं - १ - ४.

५४) निजामी : पृ. १००.

५५) अमिर खुसरौ नुह सिपहर पृ. २३७ - ३८.

५६) निजामी : पृ. २७.

५७) भा. इ .स. मं. त्रैमासिक वर्ष ९ अंक २, पृ. ६ - १६, गुरू चरित्र अध्याय २६ पृ. २३ - २६.

५८) भा. इ .स. मं. त्रैमासिक वर्ष २ पृ. २५, शक १८४३, कै. द. वि. आपटे यांचा लेख.

५९) वरील ग्रंथ पृ. २६.

अलाउद्दीन खलजी आणि दक्षिणेत

मुस्लीम सत्ताधिशांचे आगमन (इ.स. १२९६)

अलाउद्दीन खलजीच्या देवगिरीवरील स्वारीच्या खूपच आधी आठव्या शतकापासून दक्षिण भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर अरब व्यापाऱ्यांचे लहान समूह स्थाईक झाले होते. ठाणे ते भटकळ या दोन टोकाच्या बंदरात व आसपासच्या भागात मुस्लिम धर्मप्रसारक व साधूसंत स्थाईक झालेले होते.आपल्या धर्म प्रसाराचे कार्य करीत असताना त्यांनी स्थानिक जनतेवर प्रभाव पाडून बरेच अनुयायी निर्माण केले. ह्यात काही नव धर्मांतरितही होते. बरीचशी मुस्लिम संत मंडळी दाभोळ, भटकळ या बंदरामार्गे भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर येऊन स्थाईक झाली होती. परंतु पूर्व महाराष्ट्रात त्यांची जी वसाहत झाली ती मात्र उत्तर भारतातून स्थलांतरित झाले होते त्यांची आहे. यांचा आपल्या उत्तर भारतातील बांधवांच्या बरोबर तसेच विशेषतः दिल्लीतील त्यांच्या सांप्रदायाशी सतत संबंध आणि व्यवहार चालू होते. असे सांगतात की, त्यांच्या माध्यमातूनच दिल्लीकरांना देवगिरीच्या यादवांच्या वैभवाचे आणि श्रीमंतीचे ज्ञान झाले. अशा प्रकारच्या उद्‌बोधक माहितीचा उपयोग अलाउद्दीन खलजी सारख्या महत्वाकांक्षी आणि चाणाक्ष सरदाराने करून घेतला नसता तरच नवल.

दिल्लीच्या मुस्लिम राज्यकर्त्यांचे आणि दक्षिणेतील हिंदू राज्यकर्त्यांचे या आधी देखील राजकीय संबंध आले असावेत असे वाटते. दिल्लीजवळ पालम या गावी सापडलेल्या संस्कृत शिलालेखात धियासउद्दीन बल्बनबद्दल गर्वाने असे लिहिले आहे की, 'जेव्हा हा नृप स्वारीवर निघाला तेव्हा गौड राजानी आपल्या वैभवाचा त्याग केला. आंध्रचे राजे भितीपोटी गुहेत आश्रयास गेले. केरलिय राजाच्या सुखाचे हरण झाले. कर्नाट (कर्नाटकीय) राजे डोंगर दरीतून लपले. महाराष्ट्राच्या राजांनी आपली ठिकाणे सोडून दिली. गुर्जरांनी आपले शौर्य सोडले आणि लाट किराटा मध्ये लपून बसले.'[१] या वरून एका गोष्टीचे अनुमान काढता येते ते म्हणजे देवगिरीच्या यादवांचे आणि दिल्लीच्या मुसलमानी राजसत्तेचे अलाउद्दीन खलजीच्या स्वारीपूर्वीही राजकीय संबंध आलेले होते. खुद्द रामदेवरायाला दिल्लीला पकडून नेल्यानंतर त्याला जी सन्मानाची वागणूक अलाउद्दीन खलजीने दिली त्यामुळे वरील विधानास पुष्टीच येते.

देवगिरी विरूध्द अलाउद्दीन खलजीची पहिली स्वारी (इ. स. १२९६)

अलाउद्दीन खलजी घराण्याचा मूळ पुरूष जलाल - उद - द्दीन खलजी याचा पुतण्या व जावई अशा दुहेरी नात्याचा होता. जलाल - उद - द्दीनाच्या काळात तो गुरशासप मलीक अथवा अलाउद्दीन या नावानेच ओळखला जात होता. इतिहासकार बरनी, इसामी आणि फिरिश्ता आपल्या लिखाणातून सहसा गुरशासप मलीक या नावानेच उल्लेख करतात. कड्याचा सुभेदार मलीक छज्जू हा होता. त्याने सुलताना विरूध्द बंड केले होते. ते बंड मोडून काढण्यात आले व त्याच्या ऐवजी इ.स. १२९० मध्ये अल्लाउद्दीन यास कडा प्रांताचा (मध्यप्रदेश) सुभेदार म्हणून नेमले. अलाउद्दीन हा अत्यंत धूर्त व धोरणी होता. त्याच्या हाताखालचे अमीर त्यास मलीक छज्जूचा पराभव केवळ त्याच्याकडे द्रव्याची कमतरता होती म्हणून झाला असे सांगत, व एकप्रकारे त्याला सुलताना विरूध्द उठावास चिथावणी देत. अलाउद्दीनाचे आपल्या काकाशी उत्तम संबंध होते. किंबहुना याचे शौर्य व कार्य पध्दती तसेच आपल्या काकाबद्दल असलेला भावपूर्ण आदर यामुळे जलाल - उद - द्दीन याचा त्याच्यावर पूर्ण विश्वास बसला होता. तरीही अलाउद्दीनाच्या मनामध्ये दिल्लीचा तख्त काबीज करण्याचे पक्के ठरले होते. व त्यासाठी लागणारे धन देवगिरीवर स्वारी करून मिळविण्याचे त्याने योजिले.

इ. स. १२९२ मध्ये त्याने भिलसा (मध्य प्रदेशातील विदिशा) प्रांतावर स्वारी करून तेथील राजास शरण आणले. या बातमीमुळे सुलतानास अत्यंत आनंद झाला आणि त्याचवेळी त्याने देवगिरीकडे हेर पाठवून चढाईचे कोणते मार्ग सोईस्कर आहेत व तेथे किती धन मिळेल याबद्दलची माहिती मिळविली. त्यानंतर त्याने सुलतानास चंदेरी प्रांतावर स्वारी करण्याची परवानगी मागितली, आणि अलाउद्दीन व त्याचे सैन्य वरकरणी चंदेरीच्या स्वारीवर निघाले. मूलतः त्यांचा हेतू देवगिरीवर स्वारी करण्याचा होता. अलाउल्मुल्क ह्याला अलाउद्दीनच्या गैरहजेरीत कडे प्रांताचा नायब नेमण्यात आले होते. त्याने सुलतानास अलाउद्दीनच्या चंदेरीवरील स्वारीचे खोटेच वृत्त पाठवून सुलतानाची फसवणूक केली.[२]

देवगिरीवरील स्वारी अलाउद्दीन खलजीने न भूतोः इतक्या वेगाने केली. इ.स. १२९६ मधील फेब्रुवारीच्या पंचवीस तारखेस तो कड्याहून निघाला आणि

बरोबर तीन महिने आणि सात दिवसांनी परतला.[३] त्याचा देवगिरीत जवळजवळ २५ दिवस मुक्काम होता.[४] या धाडसी स्वारीसाठी परतीच्या प्रवासासह एकूण ६३ दिवस लागले. इतिहासात प्रथमच उत्तरेत स्थाईक झालेल्या मुसलमान राज्यकर्त्याने दक्षिणेतील (महाराष्ट्रातील) हिंदू राजावर यशस्वीरित्या स्वारी केली.

अलाउद्दीन नेमक्या कुठल्या मार्गाने देवगिरीस पोहचला हे इतिहासास फारसे ज्ञात नाही. समकालीन इतिहासकार झियाउद्दीन बरनी अथवा अमिर खुसरौ हे देखील आम्हांला याविषयी फारसे काही सांगत नाहीत. अलाउद्दीन हा कड्याहून चंदेरीकडे पोहचला. तेथून तो दक्षिणेकडे भिलसा (विदिशा) या प्रांताकडे वळला. तेथून दक्षिणेस जाण्याचा धोपट मार्ग म्हणजे असीर या गावावरून, परंतु अलाउद्दीन या मार्गाने बहुधा गेला नसावा. अन्यथा त्याच्या स्वारीचे गुपित सर्वत्र केव्हाच पसरले असते.परंतु तो त्या काळातील अचलपूर अथवा हल्लीचे एलिचपूर आणि देवगिरी पासून अत्यंत जवळ असलेले लासूर येथे नक्की पोहचला होता. इतिहासात तशी नोंद आहे.[५]

भिलसा प्रांतातून अलाउद्दीन मेलघाट येथे पोहचला. वाटेत हंडिया येथे नर्मदा पार केली. पुढे सातपुडा या डोंगराच्या रांगातून वाटचाल करीत तो एलिचपूर येथे सैन्यासह पोहचला. एलिचपूर हे यादवांच्या साम्राज्याचे उत्तरेकडील टोक होते. तेथे यादवांच्या अधिकाऱ्यांच्या चौक्या होत्या. परंतु अलाउद्दीनाने इतक्या बेमालूमपणे आपला खरा हेतू लपवून ठेवला की, यादवांच्या अधिकाऱ्यांना त्याचा थोडा देखील संशय आला नाही. एलिचपूरहून तो देवगिरीपासून जवळच असलेल्या लासूर या गावी आला. तो तिथे कुठल्या मार्गाने पोहचला हे नक्की सांगणे कठीण आहे. त्या काळात महानुभव पंथातील चक्रधर हे एलिचपूर, पैठण, देवगिरी, लासूर या मार्गाने भ्रमण करीत असत. त्यामुळे एलिचपूर आणि देवगिरी या दोन प्रमुख गावात वाहतुकीचे मार्ग निश्चितपणे ठरलेले असावेत. आणि अलाउद्दीनाने बहुधा तोच मार्ग स्विकारला असावा.

अलाउद्दीन जसा लासूरास पोचला तसा तेथील यादवांचा अधिकारी कन्हा अथवा कान्हा यास त्याच्या आगमनाच्या हेतू विषयी दाट संशय आला, आणि त्याने देवगिरीला या सैन्याची खबर दिली. लासूर हे देवगिरी पासून केवळ बारा मैल

अंतरावर असलेले छोटसं गांव. परंतु यादवांच्या राजधानीतून मात्र त्यास प्रतिसाद अथवा मदत मिळाली नाही. त्याने संकटास धैर्याने सामोरे जाण्याचे ठरविले.

या संग्रामाचे वर्णन इसामी या इतिहासकाराने अत्यंत प्रभावीपणे केले आहे. कान्हाच्या बरोबरीने दोन मराठा स्त्रिया देखील या संग्रामात सामील झाल्या होत्या. दुर्दैवाने त्यांची नावे मात्र इसामीने दिली नाहीत. तो लिहीतो," त्या बाया वाघीणी सारख्या लढल्या. त्यांचे शौर्य बघून त्याला अचंबा वाटला." त्यानंतर इसामीने अलाउद्दीनाच्या मनाचा ठाव घेऊन जे बोल लिहीले आहेत ते समस्त मराठा समाजाला थोर अभिमान वाटण्यासारखेच आहेत. तो लिहितो, " या प्रांतातील स्त्रिया पुरुषांना अशा तऱ्हेने फेकून देऊ शकतात, तर इथले पुरुष किती राक्षस असतील.' [६] अलाउद्दीनाने त्या दोन विरांगना आणि कान्हाला आपल्या ताब्यात घेतले आणि तो गाफिल देवगिरीवर त्वरेने धावून गेला.

रामदेव यादवास लासूर येथील अधिकारी कान्हा याने अलाउद्दीनच्या सैन्याच्या आगमनाची बातमी आधीच कळवली होती परंतु रामदेवास समर्थपणे या सैन्यास सामोरे जाणे जमले नाही. असे म्हणतात की यादवांचे सैन्य यावेळी हौयसळ अथवा वरंगळच्या राजांशी युध्द करण्यात गुंतले असावे. समकालीन ग्रंथातून, रामदेवाने या आक्रमणाला कसे तोंड दिले याबद्दल फारशी माहिती मिळत नाही.

बरनी या इतिहासकाराच्या मताप्रमाणे देवगिरीच्या रहिवाशांना याची कसलीच कल्पना नव्हती किंबहुना मुसलमान लोकांच्याबद्दल ते अज्ञानातच होते. परंतु हे विधान तितकेसे बरोबर वाटत नाही. यादवांच्या साम्राज्यात किनारपट्टीवर मुसलमान वसलेले होतेच शिवाय त्यांच्या पैकी काही वरील अधिकारीही होते. त्यांच्या मधील लढावू वृत्ती आणि उत्तर भारतात त्यांनी निर्माण केलेले राज्य याबद्दल अनभिज्ञता निश्चितच नव्हती. नरेंद्र देवाच्या ' रुक्मीणी स्वयंवर ' या काव्यात मुसलमानांची शक्ती आणि निर्दयपणा याचे वर्णन येते व या काव्याचे वाचन यादवाच्या दरबारात इ. स. १२९१ मध्ये करण्यात आले होते.[७] रामचंद्र देवाच्या काही शिलालेखात तुरुक - तुरुख यांचा नायनाट केल्याचा उल्लेख सापडतो. सन १२७८ च्या शिलालेखात तर रामचंद्रास महावराहाची उपाधी देऊन तो तुरका पासून पृथ्वीची मुक्तता करीत आहे असे वर्णन आहे.[८] याच प्रकारची बढाई

पुढीलकाळातील आणखीन काही शिलालेखातून मारलेली दिसते. बहुधा रामचंद्र देवाने किनारपट्टीवरील गोवा ते चेऊल या दरम्यान वसलेल्या काही मुस्लिम अधिकाऱ्याचा पराभव केला असावा आणि त्या बद्दलचेच हे थोडे अतिशय युक्त असे लिखाण. खलजीकडून झालेल्या रामचंद्राच्या पराभवानंतर देखील त्यांचे अधिकारी त्याच्या बद्दल मुसलमानांचा पराभव करणारा असे गौरव उद्‌गार काढतात. सन १३१० मधील पुरुषोत्तमपुरीच्या ताम्रपटात रामचंद्र यादवाने आपले सैन्य कन्नोजच्या पलीकडे नेले. त्याने वाराणशी येथील मुसलमानांचा पराभव करुन त्या पुण्यनगरीत शारंगधराचे देऊळ बांधले.[९] परंतु हे सर्व फारसे पटत नाही. ज्या त्वरेने अलाउद्दीन यादवांच्या राजधानी पर्यंत पोचू शकला आणि रामदेवास मोठा धक्का दिला, त्यावरुन तरी यादवांच्याकडे एवढ्या उत्तम प्रतीचे सैन्य असावे असे वाटत नाही. राज्य कारभाराची यंत्रणा देखील खिळखिळी झाल्यासारखी वाटते. तरीही त्याने नंतरच्या काळात अशा प्रकारचे ताम्रपट कशासाठी करून ठेवलेत हे मात्र समजत नाही. त्या उलट अलाउद्दीनास मात्र यादवांच्या सैन्याबद्दल बारकाईने माहिती मिळते आणि ते सैन्य कुठेतरी दूरच्या मोहीमेवर गेले आहे आणि ते परतण्याच्या आत त्वरेने देवगिरीचा निकाल लावला पाहिजे हे ठरवून त्याच्या हालचाली होत होत्या. त्यानंतर लासूरचा छोटा पण अत्यंत संस्मरणीय असा संग्राम संपवून खलजीचे सैन्य देवगिरीत पोचले.

देवगिरी ही राजधानी तीन विभागात पसरलेली होती. बाले किल्ला आणि कटक देवगिरी म्हणजे देवगिरीची शहरी व व्यापारी वस्ती. महानुभवाच्या ग्रंथातून कटक देवगिरीचा उल्लेख आढळतो.[१०] तसेच इसामी, इबन बतुता आणि फिरिश्ता यांच्या ग्रंथांतून देखील कटक देवगिरीचा उल्लेख येतो.

त्या काळात देवगिरीचे वैभव फार मोठे होते. राज्याचा विस्तारही खूप मोठा होता. राज्यातील नागरिक आनंदाचे व शांततामय जीवन जगत होते. व्यापार तेजीत होता. चौल, दाभोळ व गोवा आणि कोकणाच्या सागरपट्टीवरून परदेशी व्यापार नियमितपणे चालू होता. या बंदरातून दक्षिणेत तयार होणारे कापड तसेच त्या काळात देवगिरी आणि पैठण ही दोन शहरे कापड निर्मितीत अग्रेसर होती तेथून कापडाचा व्यापार चालू होता. परदेशी व्यापाराच्या बदल्यात देशात सोने आणले जात होते. राज्यातील छोटें राजे राजवाडे देवगिरीकरांना खंडणी देत. अशा तऱ्हेने

देवगिरी राजधानी आणि यादवांचे राज्य तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रगती आणि समृध्दीच्या अत्युच्च शिखरी होते. या वैभवाचा धनदौलतीचा हेवा वाटावा इतके प्रचंड होते. इसामी या समकालीन ग्रंथकाराने देवगिरीचे वर्णन या शब्दात केले आहे, " प्रत्येक घरातून हिरे माणकाच्या राशी होत्या. सोने आणि चांदीने ही घरे तुडुंब भरली होती. रेशमी कपड्याचे ठाण बाजारात सर्वत्र दिसत तर सर्व प्रकारच्या उंची अत्तराचा घमघमाट अनेक ठिकाणी पसरलेला जाणवत होता. प्रत्येक गल्लीत अथवा वस्तीत सोने सहजपणे उपलब्ध असे. तसेच सर्वत्र निरनिराळया प्रकारच्या कापडाचे ढीग दिसून येत.''[११]

अलाउद्दीनापाशी यावेळी साधारणपणे आठ हजार घोडदळ होते. रामदेवास जेंव्हा अलाउद्दीनचे सैन्य चालून येत आहे असे समजले तेंव्हा तो आपल्या दोन तीन हजार सैन्यासह प्रतिकारासाठी बाहेर पडला. परंतु देवगिरी गावाच्या सीमेवरच त्याचा पराभव झाला आणि शत्रूच्या सैन्याने त्याचा पिच्छा केल्यामुळे तो आपल्या उरलेल्या सैनिकासह प्रतिकारासाठी किल्ल्यात परतला. यावेळी देवगिरीच्या किल्ल्याच्या खंदकाचे बांधकाम अजून झालेले नव्हते. तरीही देवगिरीचा किल्ला हा त्या काळात अभेद्य समजला जात होता. किल्ल्याला शत्रू सैन्याचा वेढा पडणार याची त्याला कल्पना होती म्हणून त्याने बाजार पेठेतील अन्नधान्याची पोती किल्ल्यात आणून ठेवण्याची आज्ञा केली. याचवेळी कोकणातून काही व्यापारी बरीचशी मिठाची पोती घेऊन बाजार पेठेत आलेली होती. रामदेवच्या सैनिकांनी ही पोती देखील धान्याची समजून भरून ठेवली. देवगिरीवर शत्रू चालून येत आहे हे समजल्यावर व्यापारी आपली पोती पाठीमागे सोडून पळून गेली.[१२] हे सर्व काम पूर्ण होईपर्यंत अलाउद्दीन आपल्या सैन्यासह देवगिरी गावात (कुतक देवगिरीत) दाखल झाला. त्याने प्रथम महाजन आणि प्रमुख ब्राम्हण व्यक्तींना आपल्या ताब्यात घेतले. तसेच चाळीस हत्ती व रामदेवाच्या खास तैनातीतील काही हजार घोडी पकडली आणि अशी अफवा पसरवली की, आणखीन वीस हजार सैनिक त्याच्या मदतीसाठी येत आहेत. त्यानंतर अनेक शतके जे गाव शत्रुचे कधी भक्ष्य बनले नव्हते,त्याने त्याची लूट केली आणि किल्ल्याला वेढा घालण्याचा हुकुम दिला. रामदेवाने सुज्ञपणे असा विचार केला की, आणखीन अधिक सैन्य येऊन जर शत्रूस मिळाले तर आपले स्वतःचे फार मोठे नुकसान होणार म्हणून त्याने अलाउद्दीन

याजकडे तहाची बोलणी करण्याचे ठरविले, व त्याप्रमाणे त्याने आपल्या ब्राम्हण सल्लागारांना अलाउद्दीनकडे पाठविले व असा निरोप दिला की, ' तुम्ही ताबडतोब आपल्या सैन्यासह शहर मोकळे करावे. अजून पर्यंत आम्ही माळवा व खानदेशाच्या राजांना तुमच्या बद्दल कळविले नाही. तसे त्यांना समजले तर तुम्ही जिवंत बाहेर पडू शकणार नाही. तसेच ज्या महाजन आणि ब्राम्हणांना कैदी केले आहे त्यांना सोडून द्यावे. तुम्हाला येथील धनदौलत पाहिजे आहे ती देऊ. अशा प्रकारे निरोप मिळाल्यानंतर अलाउद्दीनाने तह करण्याचे ठरवून पन्नास मण सोने व काही मण माणिक, पोवळे व उंची कापडाची मागणी केली व दुसरे दिवशी सकाळी कैद केलेल्यांची मुक्तता करण्याचे मान्य करून सैन्यासह परतीचा मार्ग धरण्याचे जाहिर केले.[१४] परंतु रामदेवाच्या मुलास, सिंघणदेवास तहाच्या अटी मान्य नव्हत्या. त्याने सैन्य जमा करून विरोधाची तयारी सुरू केली. त्यामुळे तहाची बोलणी फिसकटली व अलाउद्दीनाच्या सैन्याने किल्ल्यास वेढा दिला. यावेळी नुस्रतखान या सरदाराजवळ एक हजार सैनिक ठेवून अल्लाउद्दीन देवगिरीच्या सीमेलगत पोहचला. तेव्हा सिंघण देवाच्या सैन्याने त्याच्यावर हल्ला केला. घनघोर लढाई होत असताना आणि अलाउद्दीनच्या सैन्याचा पराभव जवळ जवळ होत असताना अचानक नुस्रत खान आपल्या एकहजार घोडदळासह अलाउद्दीनच्या मदतीस धावला.

सिंघण देवाच्या सैन्यास वाटले की बहुधा दिल्लीकडून अलाउद्दीनच्या मदतीसाठी मोठे सैन्य येत असावे, कारण आधी पासूनच एक अफवा सर्वत्र अशी पसरली होती की सुलतानाचे वीस हजारे सैनिक अलाउद्दीनच्या पाठोपाठ दक्षिणेत येत आहेत. त्याचा परिणाम असा झाला की सिंघण देवाचे जवळ जवळ विजयी होत आलेल्या सैनिकांचे मनोधैर्य खचले आणि सर्वत्र गोंधळ पसरला. सिंघण देवाला देखील असे वाटले की, आता आपला पराभव अटळ आहे आणि त्यामुळे खरोखरच त्यास पराभव पत्कारावा लागला. इकडे देवगिरी किल्ल्यात रामदेव आडकून पडला होता. किल्ल्यातील अन्नधान्य केव्हाच संपले होते. धान्याची म्हणून जी पोती किल्ल्यात भरून ठेवली होती ती मिठाची निघाली. त्यामुळे परिस्थिती अत्यंत बिकट झाली. अशा तऱ्हेने रामदेव स्वतः किल्ल्यात अडकून पडल्यामुळे आणि सिंघण देवाचा रणमैदानावरती अलाउद्दीनाच्या सैन्याने केलेल्या पराभवामुळे तह करण्याशिवाय पर्याय उरला नाही. तहाच्या अटी जाचक आणि आपमानित

करणाऱ्या होत्या तरी प्राप्त परिस्थितीत दुसरा पर्याय उरला नव्हता. "सहाशे मण सोने, सात मण पोवळे, दोन मण जवाहीर यात हिरे, माणिक, मोती, याचा समावेश होता. एक हजार मण चांदी, चार हजार रेशमी कापडाचे नग, तसेच वार्षिक खंडणी देण्याचे रामदेवाने मान्य केले."[१५] अशा तऱ्हेने पंचवीस दिवस देवगिरीस पडलेला वेढा उठविण्यात आला व कैद केलेल्या सर्वांना मुक्त करण्यात आले.

'अलाउद्दीनच्या सैन्याने मुक्तपणे देवगिरीची लूट केली.'[१६] इसामी या समकालीन ग्रंथ लेखकाच्या मते या लुटीचे टीपण लिहिण्यासाठी लेखकाला शंभर वर्षाचा अवधी लागेल आणि पुढे तो लिहितो, आणखी एक अनमोल रत्न अलाउद्दीनाच्या हाती लागले आणि ते म्हणजे रामदेवाची स्वरूप सुंदर कन्या जिताई. तिच्याशी पुढे अलाउद्दीनाने विवाह केला.'[१७]

देवगिरीच्या मोहीमेत अलाउद्दीनास कल्पनेपेक्षाही जास्त यश मिळाले. देवगिरीच्या असमंतात जेव्हा कान्हा आणि दोन मराठा वीरांगना यांच्याशी कडवा मुकावला करावा लागला, त्यानंतर कदाचित त्याच्या मनात देवगिरीच्या मोहीमेत अपेक्षित यशाविषयी थोडी शंका देखील निर्माण झाली असेल परंतु सुदैवाने अपेक्षेपेक्षाही सहजपणे त्याला प्रचंड यश आणि अतिप्रचंड लूट हाती लागली. शतकानुशतके राज्यकर्ते यादवांचा त्याला सहजपणे पराभव करता आला. इतिहासात त्याचे साहस, दैव आणि यश याच्या तोडीचे दुसरे उदाहरण सहजपणे सापडत नाही. यादवांच्या वैभवाच्या पतनाची आणि दक्षिणेत मुस्लिम साम्राज्य सुरु होण्याची ही नांदी होती. या पराजयाच्या पोटी महाराष्ट्राला पुढील साडेतीनशे वर्षे इस्लामी राजवटीत जखडून पडावे लागले. राजकीय, धार्मिक आणि सामाजिक जीवनावरती याचे दूरगामी व सर्वांकश परिणाम झाले. दक्षिणच्या इतिहासात एक नवीन आणि अपरिचित राजवटीचे पर्व सुरू झाले.

पुढील काही दिवसात (१२ जुलै १२९६ इ.) या दिवशी अलाउद्दीनाने आपला काका जलालुद्दीन खलजीचा कपटाने खून केला आणि दिल्लीचे तख्त काबीज केले. देवगिरीची लूट या उद्योगात फारच किफायतशीर ठरली. मुक्त हस्ताने सर्व अमीर उमरावांच्या मध्ये हे धन वाटण्यात आले. पैशाच्या मुठीने सर्वांची तोंडे गप्प करण्यात आली आणि दिल्लीच्या सरदारांनी बाआदब अलाउद्दीनास सुलतान म्हणून मान्यता दिली. (२१ ऑक्टोबर १२९६ इ.)

मलिक काफूरचा उदय

इ. स. १२९६ च्या सुरूवातीस अलाउद्दीनाने आपले दोन सरदार उलघखान व नुस्रतखान यांना गुजरातचा राजा करणसिंह वाघेला याच्या विरूध्द मोहीमेवर पाठविले. या मोहीमेत दोन विशेष गोष्टी घडल्या. राजा करणसिंहाची अत्यंत सुंदर राणी कमलादेवी हिला पकडून दिल्लीस पाठविण्यात आले. नंतर अलाउद्दीनाने हिच्याशी निकाह लाविला. दुसरी विशेष गोष्ट म्हणजे खंबायत प्रांताची लूट करीत असताना एका अरब व्यापाऱ्याकडून एक तडफदार आणि तरुण गुलामास नुस्रत खानाने आपल्या ताब्यात घेतले. हाच पुढे मलिक काफूर या नावाने प्रसिध्दीस आला. याच्या पूर्वीच्या अरब मालकाने त्याला एक हजार दिनार देऊन विकत घेतले होते म्हणून त्याला 'हजार दिनारी' असेही नाव मिळाले. झियाउद्दीन बरनी या इतिहासकाराने, काफूर या तरूणाने अलाउद्दीनास कशी भुरळ पाडली आणि त्याच्या वरती सुल्तानाचे प्रेम कसे जडले याविषयी विस्ताराने लिहीले आहे. हा अत्यंत कर्तबगार आणि हुशार असा तरूण होता. सुल्तानाच्या राज्य विस्ताराच्या मोहिमेत त्याचा सिंहाचा वाटा होता. त्यामुळे त्याचेही सुल्तानावर वजन होते. सुल्तानाने त्याला मलिक नायब ही उपाधी बहाल केली. देवगिरीच्या यानंतरच्या काळातील मोहिमेची सूत्रे मलिक काफूरकडे सुपूर्त करण्यात आली.

सुल्तानाने दक्षिणेत आपली सत्ता पसरविण्याचा मानस पक्का केलेला होता. वरंगळचे काकतीय, द्वार समुद्राचे होयसळ, तमीळ प्रदेशातील पांडे या सत्ताधिशांचा पराभव करून खलजीच्या राज्याला हे मुलुख जोडावेत असा त्याचा मनसुबा होता. देवगिरीच्या यादवांना त्याने मांडलिकत्व दिलेलेच होते परंतु त्याच्या राज्याला नेस्तनाबूद करणे म्हणजे आणखीन संकटांना आव्हान करण्या सारखेच होते. यादवांच्या राज्यातूनच दक्षिणेतील बहुंशी इतर हिंदू राज्यांना जाण्याचा सरळ व सुरक्षित मार्ग होता. म्हणून असे वाटते की यादवांच्याबद्दल त्याचा दृष्टीकोन हा सहानुभूतीचा होता आणि असे वागण्याशिवाय त्याला त्याचे राज्य विस्ताराचे ध्येयही साध्य होणार नव्हते आणि या प्रमाणेच त्याने दक्षिणेतील पुढील मोहिमांची आखणी केल्याचे दिसते. परंतु खुद्द दक्षिणी राज्यकर्त्यांना मात्र भविष्यातील या धोक्याची मुळीही जाणीव झाल्याचे दिसत नाही. त्यांची आपसातील भांडणे मिटली तर नाहीतच उलटपक्षी वाढत गेल्यासारखी दिसतात. सर्व दक्षिणी राज्यांनी एकत्र येऊन

सुल्तानास तोंड द्यावयास पाहिजे होते परंतु या जाणिवेचा कुठे मागमुसही दिसत नाही आणि मग घडले ते एक प्रकारे अपेक्षितच होते असे म्हणणे भाग पडते.

आघातानंतरची राजधानी देवगिरी (इ. स. १२९६)

अलाउद्दीनाचा देवगिरीवर झालेला हल्ला हा अत्यंत वेगाने व तितक्याच प्रभावीपणाने झालेला होता. राजधानी देवगिरीची लूट मोठया प्रमाणात झाली परंतु खलजीच्या सैन्याला परत जाण्याची घाई होती म्हणून यादवांच्या राज्यातील नागरिकांना तसा त्यांचा फार उपद्रव झाला नाही. फक्त देवगिरी आणि लासूर इथे जे नुकसान झाले तेवढेच. त्यामुळे अलाउद्दीनाच्या परतीनंतर राज्यात या मोहीमेचे वाईट पडसाद उठल्याचे दिसत नाहीत. रामदेवाचे राज्य पूर्वीप्रमाणे वरकरणी स्थिर वाटत होते. दरबार भरत होता. न्याय निवाडे केले जात होते. दानधर्म पूर्वीसारखाच चालू होता. सोलापूर जिल्ह्यातील वेळापूर येथे सापडलेल्या शिलालेखावरून तेथील मंदिरास देणगी दिल्याचे दिसून येते. ठाणे जिल्ह्यातील कोपर्द येथील इ. स. १२९८ च्या शिलालेखात 'श्रीमंत प्रौढ प्रताप चक्रवर्ती रामचंद्र देव' असा अत्यंत सन्मानपूर्वक रामदेवाचा उल्लेख सापडतो. दोन वर्षापूर्वी या राज्याचा प्रचंड पराभव झाला होता आणि तो आता दिल्लीच्या सुलतानाचा अंकित होता याची कुठे वार्ता देखील नाही. सर्व सामान्य जन आणि यादवांचा अधिकारी वर्ग हा पूर्वीप्रमाणेच रामदेवाच्या अधिपत्याखाली वावरताना दिसतो. पराभवाची आणि भविष्यातील संकटाची पुसटशी कल्पना देखील त्यांना आलेली दिसत नाही.

अलाउद्दीनाची देवगिरीवर दुसरी स्वारी (इ.स. १३०७ - १३०८)

इ.स. १२९६ मध्ये रामदेवाचा पराभव करून खलजी सैन्य उत्तरेत परत गेले. परतीच्या आधी खलजीचा रामदेवाशी जो तह झाला होता, त्यातील एका अटीनुसार रामदेवाने सुल्तानाला वार्षिक खंडणी देण्याचे मान्य केले होते. त्याप्रमाणे पहिली काही वर्षे ती देण्यातही आली, परंतु त्यानंतर काही काळ त्यात खंड पडला. कदाचित रामदेवास असेही वाटले असावे की, खलजीच्या सैन्याचा काकतियांच्या हातून झालेला पराभव, तसेच खलजीच्या सैन्यास उत्तर पश्चिम भागात मोगलांच्या विरोधात लढण्यासाठी दूर जावे लागले होते यामुळे खलजीचा प्रभाव व दबदबा कमी झाला. तसेच देवगिरी पासून दिल्ली हा बराच लांबचा पल्ला, अत्यंत सहजपणे

सुल्तानाच्या सैन्याला देवगिरीवर पुन्हा हल्ला करता येणार नाही, असा एक विचार. त्या सर्व परिस्थितीचा फायदा घेण्याचे कदाचित रामदेवाने ठरवून सुलताना विरूध्द पवित्रा घेतला असावा. त्याचा मुलगा सिंघण देव यास आपल्या वडिलांचा सुलतानाकडून झालेला पराभव कधीच पचनी पडला नाही. त्यानेही रामदेवास खंडणी रोखून धरण्यास भाग पाडले असावे या सर्वाचा एकत्रीत परिणाम म्हणजे सुलतानाचा कोप आणि त्याची परिणीती देवगिरीवर पुन्हा सैन्य चालून येण्यात झाली.

सन १३०७ - १३०८ या काळात सुलतानाने मलिक काफूर या सरदारास सैन्य देऊन रामदेवास तंबी देण्यासाठी पाठविले. या सैन्याने वाटेत बरीच लुटालूट केली. राजधानीच्या जवळपास मलिक काफूर आणि त्याचे सैन्य उतरले तरीही त्यास फारसा प्रतिकार यादवांच्या सैन्याकडून झाला नाही. प्रत्यक्ष झालेल्या लढाईत हिच परिस्थिती टिकून होती. सिंहण देव लढाईतूनच पळून गेला, तर रामदेवाने मलिक काफूरकडे तहाची याचना केली. सुलतानाने रामदेवास मानसन्मानाने वागवावे अशा सूचना काफूर यास दिलेल्या होत्या. परंतु प्रत्यक्षात त्या अमलात आलेल्या दिसत नाहीत. राजधानीत त्याच्या सैन्याने लुटालूट केली. हत्ती, घोडे आणि खजिना सुल्तानाला नजर देण्यासाठी म्हणून गोळा करण्यात आला. तसेच रामदेवास देखील पकडून युध्दकैदी म्हणून दिल्लीस नेण्यात आले. तिथे सुलतानाने मात्र त्यांच्याशी अत्यंत प्रेमळ आणि मान सन्मानयुक्त वागणूक दिली. सहा महिने सुलतानाचा पाहुणचार घेतल्यानंतर रामदेवाने मरे पर्यंत सुलतानाशी एकनिष्ठ राहाण्याचे वचन देऊन परतीची वाट धरली. निघते वेळी सुलतानाने त्यास ' राया - अी - रायान ' हा किताब, पांढरे शुभ्र छत्र, दोन लक्ष तनखे इतकी रक्कम इनाम म्हणून दिली.[१९] त्यानंतर मात्र रामदेव मरेपर्यंत सुलतानाशी एकनिष्ठ राहिला. सुल्तानाच्या वरंगळच्या चढाईत सैन्यासह सहभागी झाला. रामदेवाच्या परतीनंतर पुनश्च देवगिरी आणि यादवांच्या राज्यात शांतता प्रस्थापित झाली.[२०]

इ. स. १३११ - १२ मध्ये केव्हातरी रामदेव यादवाचा मृत्यु झाला आणि त्याचा मुलगा सिंघण गादीवर बसला त्याला आपल्या वडिलानी खलजी सुलतानाशी केलेला तह अत्यंत सलत होता. त्याने तहाच्या अटी मोडण्याचे ठरविले आणि दिल्लीला पाठवावयाची वार्षिक खंडणी बंद केली. त्यानंतर अलाउद्दीन खलजीने आपला सेनानी मलिक काफूर यास दौलताबादेवर स्वारी करण्यासाठी पाठविले

(इ. स. १३१३) देवगिरीच्या जवळपास मलिक [२१] काफूरचे सैन्य येऊन पोचले, तेंव्हा सिंघणाच्या अधिपत्याखाली यादवाचे सैन्य शत्रुचा मुकाबला करण्यासाठी बाहेर पडले. घनघोर लढाई झाली. त्यात सिंघण मारला गेला आणि सुलतानाच्या आक्रमक सैन्याच्या ताब्यात अनाथ देवगिंरी पुनश्च सापडली. पुन्हा लुटालुट, जाळपोळ अत्याचार घडून आले आणि देवगिरीच्या विजयाचे मानचिन्ह म्हणून अलाउद्दीन खलजीने आपल्या नावाची नाणी देवगिरी किल्ल्यात पाडली. [२२] देवगिरीचे राज्य संपुष्टात येऊन ते आता खलजी सुलतानाच्या राज्याचा एक भाग बनले होते. पुढील दोन वर्षे मलिक काफूर देवगिरीत राहिला. त्यानंतर इ. स. १३१५ मध्ये सुलतान आजारी पडला तेव्हा त्याला दिल्लीस जावे लागले. ६ जानेवारी १३१६ मध्ये अलाउद्दीन मरण पावला त्यानंतर दिल्लीत अनेक घटना घडल्या त्यातच मलिक काफूरचा खून झाला [२३] आणि या धामधुमीच्या काळात रामदेवाचा जावई व कल्याणीच्या चालुक्य घराण्यातील वीरपुरुष हरपाल देवाने देवगिरीचा ताबा घेतला आणि राजा म्हणून दवंडी पिटली.

या सर्व बातम्या अलाउद्दीनाचा वारस व दिल्लीचा सुलतान कुतुबुद्दीन मुबारक शाह याच्या कानावर जात होत्या. तो स्वतःच हरपाल देवाच्या बंदोबस्तासाठी देवगिरीवर चालून जाणार होता परंतु तो बेत रहित झाला. पुढे इ. स. १३१७ मध्ये त्याने आपल्या बरोबर खुसरौखान या पराक्रमी अधिकाऱ्यास घेतले आणि सैन्यासह देवगिरीवर स्वारी केली. सैन्याने सर्व मुलखात लुटालुट केली आणि सर्वत्र भितीचे वातावरण निर्माण केले. हरपाल देव आणि त्याचा मंत्री राघव हे दोघेही देवगिरी सोडून पळून गेले. यादवाच्या सैन्याने कुठल्याही प्रकारचा प्रतिकार केला नाही. त्यामुळे खुसरौ खानास विजय प्राप्त झाला. त्याच्या सैन्याने हरपाल देवास पकडून आणून सुलतानासमोर उभे करण्यात आले. बरनी या लेखकाच्या मते त्यास जिवंतपणे जाळण्यात आले तर अमिर खुसरौच्या मते 'अत्यंत अपमानकारक स्थितीत त्यास मृत्युदंड दिला.' [२४] आणि अशा प्रकारे देवगिरीचे राज्य कायमचे बुडाले. यानंतर यदुवंशातील कुठल्याही पुरूषाने सुलतानास विरोध केल्याची नोंद इतिहासात नाही. यादवांवर मिळविलेल्या यशाची खूण म्हणून कुतुबुद्दीन खलजीने देवगिरीचे नाव बदलून कुत्बाबाद असे नाव दिले आणि विजयाचे मानचिन्ह म्हणून सुलतानाने किल्ल्यात एक मशीद बांधली. या घटना इ. स. १३१८ मध्ये घडल्या.

त्यानंतर देवगिरीचे हिंदू साम्राज्य हे काळाच्या स्मृतीत गेले. तेथे प्रस्थापित सुलताना विरूध्द पुनःश्च बंडाचा झेंडा कोणीही फडकावला नाही. खलजी सुलतानानंतर तुघलक सुलतानांनी देवगिरीवर राज्य केले. आणि अशातऱ्हेने पुढे कित्येक शतके देवगिरी मुस्लिम सत्ताधिशांच्या ताब्यात राहिली.

संदर्भ

१) हिस्ट्री ऑफ मेडिव्हल डेक्कन :
सं - एच के शेरवानी व पी. एम. जोशी
खंड १, पृष्ठ ३२, हैद्राबाद १९७४
[पुढील सर्व संदर्भ शेरवानी - जोशी या नावाखाली]

२) झियाउद्दीन बरनी : तारीख - इ - फिरूजशाही
पृष्ठ २२० - २२२
[पुढील सर्व संदर्भ - बरनी या नावाखाली.]

३) अमिर खुसरौ - खजाइन - उल फुतुह, पृष्ठ ५

४) मुहम्मद कासीम फिरिश्ता - तारीख - इ - फिरिश्ता,
खंड १ पृष्ठ १६७, मुंबई १८३२
[पुढील सर्व संदर्भ फिरिश्ता या नावाखाली]

५) बरनी - पृष्ठ २२२, फिरिश्ता
खंड १ पृष्ठ १६५, इसामी - फुतुहू - सलातीन
संदर्भ - ए. एस. उषा, पृष्ठ २३०, मद्रास विद्यापीठ,१९४८ मद्रास
[पुढील सर्व संदर्भ इसामी या नावाखाली]

६) इसामी पृष्ठ २३२ 'वाघाला फेकणारे शूर पुरुष या प्रांतातील हिंदू स्त्रियांच्यासमोर फिके पडतात तर या सुरेख प्रांतातील पुरुष युध्द भूमीवर आमच्यापेक्षा कितीतरी योजनाबध्द आहेत.'

७) नरेंद्र कवीकृत रुक्मिणी स्वयंवर,
सं - विष्णू भिकाजी कोलते, दुसरी आवृत्ती अरुण प्रकाशन,
मलकापूर (वऱ्हाड) १९४९.

म्लेंच्छ मंडलीचा काल यवुन :

जो दक्षिण रावो काल दमनु

तुडकानीचा वज्रादिगहनु : असिवर सिंधू २२६

जयाचेनि प्रतापे खरागले : देवाचे हाथिथरे आहेत

तथा लोहाचे तले बांधले : खुरासनांनी २२७

नरेंद्र कवीच्या रुक्मिणी स्वयंवरावर अधिक प्रकाश संशोधन लेख संग्रह (भाग पहिला), कै. हरि नारायण नेने विदर्भ संशोधन मंडळ, नागपूर, १९५७.

(शेरवानी - जोशी खंड १ या ग्रंथात पृष्ठ ३५ वर दिलेला उतारा येथे उधृत केला आहे.)

८) तुरको पल्लव मेदिनी समृध्दहरण महावराह, Mysore Archelogical Report - 1929, 142 - 143.

[शेरवानी - जोशी खंड १ या ग्रंथात पृष्ठ ३९ वर दिलेला उतारा येथे उधृत केला आहे.]

९) वाराणसी म्लेच्छगणा द्वय मोचयत् ।
हिरणमयं शाजर्गः धरालयं व्यधात् ॥
वा. वि. मिराशी - ' पुरुषोत्तम धुरी ताम्रपट '
Epigraphia Indica खंड १५, पृष्ठ १९८ - २२५.

आळतेकरांच्या मते रामदेवाने इ. स. १२८६ - १२९० या दरम्यान केव्हातरी वाराणसीवर कदाचित ताबा मिळवला असावा. परंतु तो कनोज पर्यंत मात्र जाऊन पोहचला नाही. [आळतेकर - Early History of Deccan पृष्ठ ५५१] [शेरवानी - जोशी, खंड १ या ग्रंथात पृष्ठ ३५ वर दिलेला उतारा येथे उधृत केला आहे.]

१०) एक वेळ नाथोबा हिंडीत हिंडीत कटक देवगिरीस गेले. भानुभरते कटक देवगिरीचे स्मृतिस्थळ २८, ५२.
[शेरवानी - जोशी, खंड १, पृष्ठ ३६ वर दिलेला उतारा येथे उधृत केला आहे.]

११) इसामी पृष्ठ २३४.

१२) फिरिश्ता, पृष्ठ १६५. फिरिश्ता लिहितो की, रामदेवाची प्रमुख राणी तीर्थ यात्रेसाठी दूरवर गेली होती व तिच्या बरोबर यादवांचे सर्व सैन्य देण्यात आले होते. हे विधान फारसे पटण्यासारखे नाही. म्हणून ते ग्राह्य धरता येईल असे वाटत नाही. मग रामदेवाचे सैन्य खलजीच्या हल्ल्याच्या वेळेस नेमके कुठे होते या बद्दल मात्र निश्चित विधान करता येत नाही, परंतु ते देवगिरीत नव्हते, एवढे मात्र निश्चित.

१३) फिरिश्ता, पृष्ठ १६५

१४) फिरिश्ता, पृष्ठ १६६

१५) फिरिश्ता, पृष्ठ १६७

१६) फिरिश्ता, पृष्ठ २३४

१७) इसामी, पृष्ठ ३४३

या जिताई पासून अलाउद्दीनास उमरखान नावाचा पुत्र झाला. यालाच अलाउद्दीनाने आपला वारस आणि सुलतान म्हणून जाहिर केले. फिरिश्त्याच्या मते, मलिक काफूरने अलाउद्दीनच्या मृत्युनंतर जिताईशी निकाह लावला आणि खलजीचे राज्य बळकाविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु अलाउद्दीनचा दुसरा मुलगा कुत्बुद्दीन हा पुढे राज्यावर आला आणि त्याच्याच लोकांनी मलिक काफुरचा वध केला. पुढे कुत्बुद्दीनाने उमरखानास आंधळे करून ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात कैदेत ठेवले. अशा प्रकारे रामदेव यादवाच्या नातवाचा शेवट झाला. तसेच जिताई उर्फ मखदुम - इ - जहाँ हिचा देखील कुत्बुद्दीनाने गादीवर आल्यानंतर खून केला. नाव नेमके कोणते याविषयी थोडा संभ्रम

आहे. जिताई; छिताई, जेठपली अथवा क्षेत्रपाली? सन १४१० मध्ये 'चिताई वृत्त 'नावाचे हिंदी काव्य जिताईच्या जीवनावर लिहीले गेले. तसेच आणखीन शंभर वर्षानंतर मलिक मुहम्मद जैसी याने आपल्या पद्मावत या काव्यात देवगिरीच्या या राजकन्येबद्दल विस्तृतपणे लिहिले आहे. जैसी ग्रंथावली : संपादन - माता प्रसाद गुप्ता, हिंदुस्थानी ॲकॅडमी अलाहबाद, १९५२ हा ग्रंथ विस्तृत माहितीसाठी पहावा.

१८) शं. गो. तुळपुळे, प्राचीन मराठी कोरिव लेख पृष्ठ २२२ - २६.

१९) इसामी, पृष्ठ २८५, फिरिश्ता खंड १ पृष्ठ २०६

२०) राजिक शमले - देशी सुभैक्ष जा ले।
स्मृतीस्थळ शेरवानी - जोशी खंड १ पृ. ४४ तळटीप ४८ या ग्रंथातून उधृत केले आहे.

२१) इसामी, पृष्ठ ३३३ - ३४, फिरिश्ता खंड १ पृष्ठ २१५.

२२) नाण्याविषयी विस्तृत माहितीसाठी पहा शेरवानी - जोशी खंड पृष्ठ ५०, तळटीप ६४ टकसाळ - किले देवगीर असा उल्लेख आढळतो.

२३) आणि याच वेळेस कुत्बुद्दीन मुबारक शाह खलजी हा दिनांक १४ एप्रिल १३१६ रोजी बापाच्या गादीवर बसला.

२४) बरनी, पृष्ठ ३९०, अमिर खुसरौ - नूहसिपहर , पृष्ठ ६२ - ७२, ८४ व १९७.

❖ ❖ ❖

मुहम्मद बिन तुघलक

चौदाव्या शतकाच्या दुसऱ्या पंचविशीत जवळ जवळ सर्व भारतभर दिल्लीचा सुलतान मुहम्मद बिन तुघलक याचा एक छत्री अमल सुरू झाला होता. इ. स. १२९६ मध्ये उत्तरेकडील मुसलमान सुलतान अलाउद्दीन खलजी याच्या नेतृत्वाखाली प्रथम दक्षिणेत आले. परंतु त्याने जिंकलेला भाग त्याचा वारस मुबारक शाह यास पुन्हा जिंकून घ्यावा लागला. तरीही मुहम्मद बिन तुघलक याच्या कारकिर्दी पर्यंत या जिंकलेल्या प्रदेशात मुसलमानांची सत्ता स्थिर झाली नव्हती. या काळात दिल्लीहून मुसलमानांच्या फौजा नवीन प्रदेश जिंकण्याच्या ईर्षेने आणि चढाईचे धोरण स्वीकारून येत, तरीही दक्षिणचा प्रदेश फार काळ तुघलकांच्या सत्तेखाली न रहाता तेथे एक स्वतंत्र राज्य निर्माण झाले.

तुघलकांची कारकीर्द अल्पकालिक ठरली, तरी इमारती, किल्ले, शिलालेख या रूपाने त्यांनी आपली स्मृती मागे ठेवली आहे. इकडील बांधकामावर, वास्तू शिल्पांवर तुघलकांचा परिणाम जाणवतो. त्याकाळातील हिंदू स्थापत्यावर देखील त्याची छाप पडल्याचे जाणवते. या शिवाय बहमनी राज्ययंत्रणा बहुंशी तुघलकांनी प्रस्थापित केलेल्या पध्दती वरच आधारलेली होती. फक्त पहिला मुहम्मद याने कारभारात थोडी फार सुधारणा केली, आणि त्यानंतर पंधराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महमूद गावान याच्या कारकिर्दीपर्यंत या पध्दतीत काही बदल घडून आल्याचे दिसत नाही.

तुघलक राज्यातील दक्षिणी प्रदेशाच्या महत्वा संबधी थोडा विचार करणे आवश्यक आहे. मुहम्मद बिन तुघलक याच्या कारकिर्दीच्या पूर्वार्धात त्याच्या राजवटीचा संपूर्ण भारतावर म्हणजे जवळजवळ मदुरेच्याही खालपर्यंत त्याचा वचक होता. जाजनगर (ओरिसा), मऱ्हाट (महाराष्ट्र), तिलंग (तेलंगण), बीदर, कंपिली (नंतरचे विजय- नगर), द्वारसमुद्र, माळवा वगैरे लहान मोठ्या तेवीस प्रांतामध्ये तुघलक राज्याचा संपूर्ण प्रदेश विभागला होता. राज्याच्या दिल्ली आणि देवगिरी अशा दोन राजधान्या होत्या. या कारकिर्दीच्या पूर्वार्धात सुलतानाने राज्य व्यवस्थित चालविले होते, असे दिसते. इतिहासकार बरनी याने त्यावेळच्या कारभारावर एक प्रकरण लिहून सांगितले आहे की, अधिकाऱ्यांच्या न्यायी वर्तनामुळे सर्व प्रदेश नीटपणे अधिपत्याखाली राहिले होते आणि सर्व प्रकारच्या करांची न्याय

रितीने वसुली होऊन त्याचा दिल्लीच्या सहस्त्रस्तंभी इमारतीतील सचिवालयात भरणा होई. एक प्रांत (अकलीम) हा अनेक ग्रामीण जिल्ह्यात (शिक) व शहरी जिल्ह्यात (मदीना किंवा शहर) यात विभागलेला असे. ग्रामीण जिल्ह्याचे विभाजन पुन्हा एक हजार किंवा शंभर खेड्यांच्या भागात (हजारी किंवा सदी) केलेले असे.याचे अधिकारी अनुक्रमे (१) वाली (२) शिकदार, आमिल किंवा नाझिम (३) अमीरान - इ - सदह असे असत. त्याच्याही खाली खेड्यावरचे अधिकारी म्हणून मुतसर्रिफ, कारकून, वालदार, चौधरी, पटवारी, वगैरे असत.

अशा प्रकारची राजवट चालू असताना, रायान,रायगान, मुकादम वगैरे स्थानिक हिंदू अधिकारी सुलतानास खंडण्या किंवा वसूल देत असल्याने आपल्या ठिकाणी चैनीत रहात, आणि मुसलमान सुभेदार (Governor) यांचा सर्व दूरवर वचक असल्याने निर्धास्त ऐषआरामात रहात. त्यांचे स्वतःचे सचिवालय, मंत्रणालय, न्याय खाते आणि सैन्य विभाग असत. त्यांच्या हाताखाली मोठा अधिकारी वर्ग असे. उच्च सदस्यांच्या जागा सुलतानाच्या संमतीने भरत. काही वाली (Wali) स्वतःच हे सर्व करीत. महसुलाचे अधिकारी हेच नेमीत. काही प्रांतातून खर्च वजा करून महसुलाचा भरणा करीत.

सुभेदारांना बरेच अधिकार दिलेले होते. अमीरान - इ - सदह यांचे विशेषधिकार दक्षिणेस स्वातंत्र्य मिळविण्याला उपयुक्त ठरले. हे लोक प्रत्यक्ष जनतेशी संबंध ठेवीत. ते केवळ सारा वसूल करणारेच नसत तर चांगले योध्देही असत. या उलट वाली, शिकदार, हे लोक अमीर समजले जात. नंतर उद्‌भवलेल्या बंडाळीमुळे शेवटी राज्याचे जे तुकडे पडले त्याला हे अमीर प्रत्यक्षात फारसे जबाबदार नव्हते.

दक्षिणच्या स्वातंत्र्यास कारणीभूत झालेल्या गोष्टींचा येथे आपणास विचार करावयाचा आहे. पहिले बंड मुहम्मद बिन तुघलक याचा मामेभाऊ बहाउद्दीन गुर्शास्प याने इ.स. १३२७ मध्ये केले. तो सगर येथे जागीरदार होता. असे दिसते की त्याने प्रथमपासूनच बंडाचा बेत केला असावा. आपल्या अधिकाऱ्यांमध्ये त्याने आपले स्वतःचे अनुयायी तयार केले, आणि बंडाचा झेंडा उभारला. सुलतानाने त्याच्या विरूध्द ख्वाजा- इ- जहान मलिक अहमद अयाझ आणि मुजीरूद्दीन अबू

रिजा यांना गुजरातेच्या सेनापतीकडे पाठवून दिले. या सर्वांनी देवगिरी जवळ त्याचा पराभव केला. त्यामुळे तो कंपिलीचा राजा कपिलदेव ह्याच्या राज्यात (तुंगभद्रेच्या) तीरावर पळून गेला. दरम्यानच्या काळात स्वतः सुलतान मुहम्मद देवगिरीला येऊन पोहचला, आणि ख्वाजा-इ-जहान याने कंपिलीच्या राजास पकडले. तेव्हा गुर्शास्प तिसऱ्या वीर बल्लाळ राजाची राजधानी द्वारसमुद्र (हळेबीड) येथे पळाला. त्या राजाने त्यास पकडून सुलतानाच्या हवाला केले.

या साऱ्या बंडाळी मुळे सुलतानाच्या मनात आपली राजधानी दिल्लीहून हलविली पाहिजे असे आले. अरब-इ-दवल या सल्लागार मंडळास त्याने सल्ला विचारला व शेवटी राजधानीसाठी देवगिरीची निवड केली. मग दिल्लीतील मुख्य आणि महत्वाच्या कुटुंबाना देवगिरीत जाण्याची आज्ञा दिली. देवगिरीचे प्रथम कुव्वतुल इस्लाम व नंतर ते बदलून दौलताबाद असे नाव ठेविले. राजधानीस योग्य त्या सुधारणा तिथे केल्यामुळे देवगिरीचे वैभव वाढले. शहराचे दौलताबाद, बालेकिल्ला व कटक (शहर) असे तीन भाग पाडले होते.

दक्षिणेवर वचक व वर्चस्व व्यवस्थित रहावा या हेतूने हे सर्व करण्यात आले. दिल्ली ही देखील दोन राजधान्यांपैकी एक होतीच. तिथे हिंदू लोकवस्ती जास्त होती. दौलताबादेत मुसलमानांचा भरणा जास्त होत होता परंतु त्याने दिल्लीहून आणलेले अमीर उमराव हेच राज्याच्या विभाजनास कारणीभूत होतील, आणि दक्षिण, उत्तर भारतातील मुस्लिम सत्तधिशाच्या पाशातून कायमाचा मुक्त होईल हे सुलतानास समजले नाही.

दौलताबादेस राजधानी नेल्यापासून (इ.स. १३२७) दक्षिण स्वतंत्र होईपर्यंत (इ.स. १३४७) च्या काळाचे दोन भाग करता येतील. पहिल्या भागात (इ.स. १३२७ ते १३४१) दौलताबादेला राजधानी आणण्याचे कार्य यशस्वी झाले होते. सुलतान मात्र दिल्ली ते दौलताबाद अशा फेऱ्या घाली. परंतु १३१८ मध्ये तो दिल्लीला गेल्यानंतर बरीच वर्षे तिकडेच राहिला, कारण पूर्वेकडे तसेच खुद्द दिल्लीत बंडाळी माजली होती असे नव्हे तर उत्तरे-कडेही बंडाळी माजली होती. इब्न-इ-बतूता इकडे आला त्यावेळी काहीशी शांतता होती. पण ती वादळापूर्वीची ठरली.

सुलतान वरंगळहून दौलताबादेस जात असताना तो आजारी पडला असल्याची बातमी पसरली. त्याचा फायदा घेऊन कमालुद्दीन गुर्ग याचा मुलगा होशंग याने बंड उभारले. सुलतानाचे सैन्य त्यावर चालून गेले. तो बार्बराच्या राज्यात पळून गेला. त्याचे राज्य दौलताबाद ते ठाणे या दरम्यान होते. आजारातून उठल्यानंतर सुलतान होशंगच्या पाठलागावर गेला. परंतु राजाने होशंगाला सुलतानाच्या ताब्यात द्यावयाचे नाकारले. शेवटी सुलतान परतल्यावर होशंगने दौलताबादचा मुख्य अधिकारी कुतलघखान यास शरण जावे असे ठरले. त्याप्रमाणे केल्यावर त्यास माफी मिळाली.

कुतलघखानाच्या नेमणुकी बरोबरच शिहाब - इ - सुलतानी नुसरत खान याची तेलंगणावर नेमणूक करून सुलतान दिल्लीकडे निघाला. कारण तिकडून बंडाळीच्या बातम्या आल्या होत्या. अमीर हुलागू याने अमीर गुलचंद्र याच्या साहयाने लाहोरचे स्वातंत्र्य जाहिर केले. शेवटी जुलै १३२७ मध्ये सुलतान दिल्लीस पोहोचला.

दक्षिणेत राजधानी नेण्याचा सुलतानाचा प्रयत्न शेवटी अयशस्वी झाला. सुलतानाच्या लक्षात आले की, दिल्लीहून दौलताबादेस नेण्यात आलेल्या अमीरांच्या बंडखोर व बेकायदा वृत्तीमुळेच सर्वत्र बंडे उद्‌भवत आहेत म्हणून त्याने दिल्लीहून दौलताबादेस आणलेल्या लोकांना परत दिल्लीला निघण्याची आज्ञा केली.

लाहोरच्या बंडानंतर पुन्हा लवकरच त्याला मावार येथील बंड मोडण्यासाठी दक्षिणेत जावे लागले. फिरिश्त्याने हया बंडाचे साल १३४२ दिले आहे. पण वुस्ततः ते १३३५ मध्येच झाल्याचे आता सिध्द झाले आहे. या बंडाचा म्होरक्या पंजाबातील फैजल येथील सय्यीद अहसन हा होता. सुलतानाचे पैसे सांभाळणारा सय्यीदइब्राहीम याचा तो बाप व तुघलक राजाचा दक्षिणेतील सर्वात दूरचा म्हणजे कारोमांडल किंवा मावारचा सुभेदार म्हणून त्याची नेमणूक झाली होती. सय्यीद अहसन याने दिल्लीहून दौलताबादेस जबरदस्तीने आणलेल्या काही अमीरांशी हातमिळवणी केली असे वाटते. सुलतानाने बंड मोडण्यासाठी त्याच्यावर सैन्य पाठविले तेंव्हा ते सैन्यच सय्यीद अहसनला जाऊन मिळाले. ओलीस म्हणून त्याचा मुलगा व इतर नातेवाईक यांना सुलतानाने कैद केले आणि ता. ३१ - १० - १३४१ रोजी तो मावारला

जाण्यासाठी दौलतावादेकडे येण्यास निघाला त्यावेळी दिल्लीत दुष्काळ असल्याने पुरेसा पैसा तो बरोबर घेऊ शकला नाही. म्हणून त्याने महाराष्ट्रातील प्रदेशात जबरदस्त करवसुली सुरू केली. वरंगलच्या वाटेने तो मावारला जावयास निघाला परंतु स्वतःच वाटेत आजारी पडल्याने तो दौलतावादेस परतला आणि आपल्या ऐवजी त्याने नायब वझीर मलिक मकबूल यास पुढे पाठविले.

वरंगल स्वतंत्र झाल्यावर मदुरेचे बंड उद्‌भवले, आणि त्याच काळात विजयनगरच्या स्थापनेची जुळवाजुळव सुरू झाली होती. गुर्शासपच्या बंडावरोवरच कंपरायाचाही बीमोड झाला होता आणि ते राज्य सुलतानाने आपल्या राज्यास जोडून टाकले होते. परंतु नायक व वझीर मलिक मकबूल याला येथील हिंदू सरदारांशी मुकावला करावयाचा होता. कृष्ण नायक आणि कान्हा नायक या दोन सरदारांनी दिल्लीचे साम्राज्य ढासळत चाललेले पाहून मकबूल यास वरंगलहून हाकून लावले. नंतर त्याने हळेबीडास वल्लाळ देवाकडे आपला प्रतिनिधी पाठविला. या बंडामधील सरदारात विजयनगरचा संस्थापक हरिहर हा सुध्दा होता. हरिहर हा मुळात तुघलक राज्यातींल सुभेदार होता. इ. स. १३२७ ते १३४७ च्या दरम्यान त्याची बल्लारीचा सुभेदार म्हणून नेमणूक झाली होती आणि त्यास पूर्व पश्चिम समुद्राधिपती अशी पदवी होती. त्याच्या ताब्यात समुद्र किनारादेखील होता. परंतु नंतर त्याचे नाव तो हरिअप्पा ओडेयर असे लावी. या तिघांची एकत्रित सैन्ये प्रदेश जिंकण्यास निघाली व त्यांनी द्वारसमुद्र तसेच कारोमांडलचा समुद्र किनारा संपूर्ण जिंकून घेतला आणि तुघलक राजवटीचे जोखड झुगारून दिले. सुलतानच्या हाती दौलतावादेच्या आसपासचा फारच थोडा प्रदेश शिल्लक उरला.

किरकोळ बंडाचे पहिले काही प्रयत्न अयशस्वी झाले तरी दक्षिण स्वतंत्र होणारच होती. इ. स. १३३७ मध्ये बीदरचा सुभेदार शिहाव - इ - सुलतानी नुसरतखान याने ठरलेला पैसा खजिन्यात पाठविण्याचे नाकारले. आणि स्वतः राजा झाल्याचे प्रकट केले. परंतु दौलतावादचा सुभेदार कुतलधखान याने त्याचा पराभव केला आणि त्याला पकडून दिल्लीस पाठवून दिले. दक्षिणेतील या नंतरचे वंड आलीशाह याने इ. स. १३४० मध्ये केले. अली शाह नत्थू हा सुलतान अलाउद्दीन खलजी याचा नायब अरीझ - इ - मुमालिक, मलिक हिझवुद्दीन जफरखान ह्याचा पुतण्या होता. कुतलुघखान ह्याने त्याला गुलवर्ग्यास कर, सारा इ. वसूल करण्यासाठी पाठविले होते.पण ते करण्या ऐवजी त्याने धारूर येथें अलाउद्दीन

मलिकशाह असे नाव घेऊन आपण राजा झाल्याचे जाहिर केले. हसन गंगो, अहमद व मुहम्मद हे त्याचे तिघे भाऊ त्याला येऊन मिळाले. या सर्वांनी सुलतानाचा अतिशय विश्वासू अधिकारी भैरून (भैरव) यास ठार मारले. नंतर पुढे जाऊन त्यांनी बिदर व सगर येथे आपला अमल बसविला. परंतु कुतलघखान याने मलिक शाह याचा धारूर येथे पराभव करून व त्याला गिरफ्तार करून सुलतानाकडे स्वर्गद्वारी या सुलतानाच्या तिसऱ्या राजधानीस पाठविले. सुलतानाने त्यास त्याच्या पूर्वीच्या प्रदेशात गझनी येथे हाकलून लावले.

अशा प्रकारे कुतलघखान दक्षिणेतील बरीचशी बंडाळी मोडण्यात यशस्वी झाला होता. परंतु सुलतानास या बंडाळीमुळे असे वाटू लागले की, आपण दिल्लीहून दूरच्या प्रांतात सुव्यवस्था राखण्यासाठी जे सरदार पाठविले त्यांच्यामुळे ही बंडाळी होत आहे. दक्षिणेत तर हेच लोक साऱ्या कटकटींना कारणीभूत झाले होते. मदुरेचा सुलतान नुसरतखान आणि अलीशाह यांच्या उदाहरणावरून त्याच्या मताला पुष्टी मिळाली. सुलतान स्वतः दक्षिणेत असताना देखील माबार येथील बंड मोडण्यास त्याचा काही उपयोग होऊ शकला नाही. शाह अहसन याने मदुरेस स्वतःचे राजघराणे निर्माण केले आणि वरंगल आणि कर्नाटक हातचे गेले.

सुलतानाचे नवीन नेमणुका बाबतचे धोरण पार फसले होते.त्याने जुने अमीर उमराव बदलून त्यांच्या जागी नवीन नेमण्यास सुरूवात केली.नवे लोक हलक्या घराण्यातील व सुलतानाच्या पुढे पुढे करणारे असत. परंतु जुन्या सरदारांचा आणि उमरावांचा अनुभव, जनतासंपर्क व राजयंत्रणेची माहिती ही नव्या लोकांना नव्हती. हे सुलतानाच्या लक्षात आले नाही. जुने पदच्युत लोक स्वतःच्या जिवित वित्ताच्या सुरक्षितते विषयी साशंक झाले. आणि त्या सर्वांनी मिळून बंड करून १३४६ मध्ये दक्षिण प्रातांवरील दिल्ली सुलतानाची सत्ता संपुष्टात आणून दक्षिण प्रांत स्वतत्रं केला व तेथे दक्षिणी - मुस्लिम राज्य स्थापिले.

या बदलाच्या वेळची परीस्थिती मनोरंजक आहे. इ. स. १३४५ मध्ये सुलतानास सांगण्यात आले की, सुभेदार कुतलघखान याच्या हाताखालच्या अधिकाऱ्यांनी पैशाचा गैरव्यवहार केलेला असून जिथे कोट किंवा लक्षावधी रुपये सारा यावयाचा तेथे फक्त काही हजारच सारा जमा होत आहे. या वेळी दिल्लीत दक्षिणचा सुभेदार कुतलुघखान याचा उत्कर्ष आणि सुव्यवस्थित कारभार न

बघणाऱ्यांचा एक गट निर्माण झालेला होता. याचे कारण दक्षिणेत त्याच्या उत्कृष्ट कारभारामुळे त्याला सुलतानासारखा मानमरातब मिळत होता आणि हेच या गटाच्या लोकांना सहन होत नव्हते. त्यांनी सुलतानाचे कान भरवून कुतलघखानास दक्षिणेतून परत बोलविण्या साठी सुलतानाचे मन वळविले. परंतु कुतलघखान सुलतानाचा लहानपणापासुनचा शिक्षक होता आणि अशी आज्ञा त्यास करणे सुलतानास अवघड वाटत होते म्हणून त्याने त्याचा मान ठेवण्यासाठी एक विशेष दूत बद्र- इ - चाच याला रवाना करून त्याला कळविले की, " बगदादच्या खलीफाने सुलतानास पाठविलेला खास झगा पहाण्यासाठी त्याने दिल्लीस यावे." बद्र - इ - चाच हा ८ डिसेंबर १३४४ रोजी दिल्लीहून निघाला व रमजानच्या मध्यास दौलताबादेस पोचला. कुतलुघखान तिथे अतिशय लोकप्रिय असल्यामुळे त्याच्या जाण्याच्या वार्तेने जनतेस अतिशय दुःख झाले. नवीन अधिकारी त्याच्या जागी येण्यापूर्वी सुलतानाने कुतलघखानाच्या गुजरातेतील भाऊ मौलाना निजामुद्दीन (अलिउल्मुल्क) याची हंगामी नेमणूक केली. तो इकडे येईपर्यंत दरम्यानच्या काळात सुलतानाने दक्षिणच्या सुभ्याचे चार भाग पाडले आणि त्यावर मलिक सरवतदार, मलिक मुख्लिस- उल्मुल्क, युसुफ बध्रा आणि अझीझुद्दीन खम्मार या चौघांची शिकदार म्हणून नेमणूक केली. दक्षिणचा सुभेदार सरीर - इ - नायब म्हणून धार या हिंदू माणसाची नेमणूक केली. या सर्वात बहुसंख्य नवे मुस्लिम व क्वचितच एखादा हिंदू होता. बरनी याने हे सर्व चांगले कारभारी असल्याचे लिहिले आहे. अझीझुद्दीन हा पूर्वी अमरोहा येथे अधिकारी होता आणि इतर देखील असेच कोठेतरी अधिकारी होते.

कसेही असले तरी नवीन अधिकारी हे पूर्वीच्या अधिकाऱ्यांपेक्षा निष्काळजी होते. याचे पहिले उदाहरण माळव्याच्या बाबतीत दिसले. सुलतानाने बंडात सामील झालेल्या उमरावांची गय करू नये अशी आज्ञा या अधिकाऱ्यांना दिली होती. मळव्याचा अधिकारी अझीझ खम्मार हे धार या मुख्य शहरात पोहचल्या नंतर तिकडील ८९ अमीरांना त्याने बोलावून सांगितले की, दक्षिणेतील बंडांना देवगिरी येथील अमीर कारणीभूत आहेत. लोकांच्या मनात दहशत उत्पन्न करावी म्हणून त्याने या सर्वांना कंठस्नान घातले . त्याच्या या कृत्याने लोकांच्या मनावर उलट परिणाम झाला आणि दौलताबाद, गुजरात व जवळच्या प्रदेशात राहाणाऱ्या अमीरांच्या मनात प्रचंड असंतोष निर्माण झाला.

यानंतर थोड्याच काळात जेव्हा अहमद अयाझ याचा गुलाम, मलिक मुक्बिल इ. स. १३४९ मध्ये गुजरातचा सुभेदार म्हणून डभई येथे आला. तेव्हा गुजरातेत मुबारक जौर, काजी जलाल, जलाल बिन लाला व जत्तू अफगंण या चार अमीरांच्या नेतृत्वाखाली बंड उभे राहिले. त्यामुळे मलिक मक्बिल यास नहरवाल येथे परत जावे लागले. अझीझ खम्मार यास ठार मारले. सुलतान स्वतः हे बंड मोडण्यासाठी गुजरातेकडे निघाला. पण कुतलघखान याने सुलतानास असे सुचविले की, छोट्याशा कारणानी स्वतः सुलतानाने दूरवरच्या प्रदेशात जाऊ नये. शिहाब - इ - सुलतानी आणि अलीशाह यांची या कामावर रवानगी करावी. परंतु सुलतानाने हे मान्य केले नाही आणि राज्यकारभारासाठी मलिक फीरूझ ख्वाजा - इ - जहान, अहमद अयाझ व मलिक कबीर यांचे एक मंडळ नेमून तो ३० किंवा ३१ - जानेवारी - १३४५ रोजी गुजरातकडे निघाला.

अबू पर्वताजवळ पोहोचल्यानंतर सुलतानाने डभई आणि बडोदे येथील बंडखोरांवर सैन्य पाठविले. या सैन्याने त्यांचा पराभव केला. तेव्हा बंडखोर देवगिरीकडे पळाले. सुलतानाने पुढे भडोच पर्यंत येऊन १३४५ च्या सुरूवातीस मलिक मक्बूल यास दिल्लीच्या सैन्यासह बंडखोरांच्या पाठलागावर पाठविले. त्याने नर्मदेवर त्यांचा पराभव केला. मानदेव या साल्हेर व मुल्हेर येथील अधिकाऱ्याचे पळून जाणाऱ्या बंडखोरांना संरक्षण मिळाले व काही देवगिरीस वळले. यावेळी भडोचच्या आसपासच्या राजद्रोही अमीरांना पकडून मलिक मक्बूल याने ठार मारले होते. खवळलेल्या सुलतानाने गुजरातेतील करांची थकबाकी वसूल करण्याचा सपाटा लावला. त्याने झैन बंदा मसनदुल्मुल्क व रुक्न - इ - थानेश्वरी या दोघांना दौलताबादेस जाऊन गुजरातेतील बंडाशी संबधित असलेल्या अमीरांना पकडून आणण्यास पाठविले. हे दोघे आपल्या क्रुरतेबद्दल प्रसिध्द असल्याने भयंकर गडबड उडाली. त्यामुळे त्याच्या ऐवजी मलिक अहमद लाचीन (कवी अमीर खुसरौचा मुलगा) आणि मलिक अहमद सरजामदार (कलताश या नावाने प्रसिध्द असलेला) याला पाठविले. दौलताबादेचा सुभेदार अलीमुल्मुल्क यास सुलतानाने १५०० घोडदळासह तेथील अमीरांना भडोचला पाठविण्याची आज्ञा केली. सुभेदाराने रायचूर, मुद्गल, गुलबर्गा, बिजापूर, गुंजोटी, वऱ्हाड वगैरे ठिकाणच्या अमीरांना बोलाविले. अमीरांना आपले काय होणार हे माहित होते. म्हणून त्यांनी जाण्याची टाळाटाळ केली. तेव्हा सुभेदाराने नुसतेच घोडदळ पाठविले. नसिरुद्दीन

तुघलची, हिसामुद्दीन, ईस्माईलमुख, हसन गंगो, नुरुद्दीन वगैरे मोठ्या अमीरांना अतिशय कष्टाने तो दौलताबादेस एकत्र आणू शकला.

त्याच्यासह सारे घोडदळ भडोचला जाण्यासाठी निघाल्यावर लवकरच रात्र पडली. माणिकदौंड जवळ गाज व दून ह्या खिंडीत त्याचा मुक्काम पडला. या अमीरांना आपले भवितव्य समजले होतेच. तेव्हा त्यांनी संगनमत करून दुसऱ्या दिवशी मलिक अहमद व कलताश यांचे खून केले व संध्याकाळी सर्वजण दौलताबादेस परतले. अलीमुल्मुल्क या बातमीने अतिशय अस्वस्थ झाला पण त्याचे काही चालले नाही. या अमीरांनी देवगिरीचे धान्य, कोठार, खजिना व तीन दिवसांनी बाले किल्ला इ. लढून आपल्या ताब्यात घेतले. अशारितीने एका नवीन राज्याची सुरूवात करून इस्माइल मुख यास त्यांनी दक्षिणेचा सुलतान म्हणून गादीवर बसविले.

अबुल फतह नासिरूदीन इस्माईल शाह (सप्टेंबर १३४६ ते ३ ऑगस्ट १३४७)

या बंडानंतर राज्याच्या निवडीबाबत दक्षिणी अमीरांनी खूपच दूरदर्शीपणा दाखविला. इस्माईल मुख याची निवड बऱ्याच समजूतदारपणे करण्यात आली होती हा देवगिरीच्या अमीरात सर्वात श्रेष्ठ होता. त्याच्या सत्तेखाली २००० खेडी होती. त्याचा मोठा भाऊ मलिक येल अफगान मुहम्मद बिन तुघलक याचा मोठा सरदार होता व माळवा येथील सुलतानाच्या सैन्याचा प्रमुख होता. बंडखोरांना मदत लागली असती तर कदापी ती याचेकडून मिळाली असती. इस्माईल मुख यास गादीवर बसविले तरी काहीनी हसन गंगो यासच गादीवर बसण्याचा आग्रह केला. परंतु काही कारणाने शेवटी इस्माईलच बादशाह झाला. त्याने नुरूद्दीन यास ख्वाजा - इ - जहान व हसन गंगो यास जफरखान अशा पदव्या दिल्या.

हे नवीन राज्य निर्माण झाल्यावर गुजरातेतील बडोदे व डभई येथील अमीरांनी तेथे आश्रय घेतला. महाराष्ट्रातील जहागिऱ्यांची पुर्नरचना करण्यात आली. साल्हेर व मुल्हेर येथील अधिकारी मानदेव याच्या प्रदेशातून येणाऱ्या सरदार अमीरांना दौलदाबादेसच पाठवून देण्यास इस्माईल शहाने सांगितले. काजी जलाल या अमीरास कादरखान असा किताब देऊन इस्माईल शहाने त्याला दरबारात मानाची जागा दिली.

याच्या राज्यरोहणानंतर एक दोन महिन्यांनी ख्वाजा - इ - जहाँन यास गुलबर्ग्याकडे जावे लागले. कारण तेथील अधिकारी कंधर याने मुसलमान संत

शेख - इ - झमान इझुद्दीन याच्यासह अनेक मुसलमानांना ठार केले होते. ख्वाजा - इ - जहान याने गुलबर्ग्यास वेढा घालून तेथील सैन्याचा पराभव केला. पण कंधरने कल्याणी येथील सुलतानाचा अधिकारी जलाल दोहनी यास पत्र लिहून समान शत्रुत्वाच्या नात्याने मदत मागितली. ही वार्ता ऐकून दौलतावादेहून ख्वाजा - इ - जहानच्या मदतीस जादा कुमक पाठविली व त्यांनी जलाल दोहनी याचा पराभव करून त्यास ठार केले. कंधर यावेळी गुलबर्ग्याच्या किल्ल्यात होता. सगर व कल्याणी ही दोन्ही ठिकाणे सुलतानाच्या ताब्यात होती. याच वेळी जफरखानास स्वप्न पडले की, आपण गुलबर्ग्याकडे जावयास हवे. म्हणून तो प्रथम सगरला आला व तेथील सुलतानी सैन्याचा त्याने पराभव केला. तेथील किल्ला ताब्यात घेऊन तो गुलबर्ग्या- कडे आला. तेथे वेढा देऊन बसलेल्या सैन्यास तो येऊन मिळाला. दरम्यान सुलतानी सैन्याच्या भीतीने इस्माईल शहाने तेथील सैन्याचा काही भाग दौलतावादेस पाठविण्याबद्दल गुलबर्ग्याच्या सैन्यास पत्र पाठविले. त्यामुळे सैन्यातील सेनाधिकाऱ्यांमध्ये दोन तट पडले. एक गट इस्माईल शहाची आज्ञा पाळावी असे म्हणत होता. जफरखानाच्या गटाचे म्हणणे होते की, येथील सैन्य कमी करून त्याचा शक्तिक्षय करण्यात अर्थ नाही. संध्याकाळी जफरखानाने सेनाधिकाऱ्यांपुढे जोरदार भाषण केले. त्यात त्याने सांगितले की, दौलतावादचे सरकार स्वतःच्या सुरक्षिततेसाठी आमचा उपयोग करू पहात आहे म्हणून सर्वांनी यावेळी एकीने राहिले पाहिजे. याचा परिणाम होऊन इस्माईल शहाची आज्ञा पाळली गेली नाही. सैन्याने गुलबर्गा जिंकला व कंधरास तेथून पळवून लावले. विजयी सैन्यासह जफरखान दौलतेवादेस परत आला.

दक्षिणी राज्याची निर्मिती आणि सुलतानी सैन्यास ते नष्ट करण्यात आलेले अपयश हे सुलतान मुहम्मद बिन तुघलक याच्यामुळेच झाले. असे म्हणतात की, सुलतान यामुळे अतिशय अस्वस्थ झाला. एका रात्री त्याने जमिनीवर डोके टेकून परमेश्वराची प्रार्थना केली की, परमेश्वराने मला दौलतावादेविरूध्द यश दिले तर मी सर्व रक्तपात एकदम थांबवीन. दौलतावादेकडील बातम्या ऐकून त्याने दौलतावादेवर जातीने लढाई करण्याचे ठरविले. इमादुल्मुल्क सरतेझ आणि मलिक येल अफगान हे त्याला येऊन मिळाले. सुलतानाने आपल्या सैन्यरचनेत, मध्यात आतारखान, उजवीकडे स्वतः सुलतान व डावीकडे जफरखान, हिसामुद्दीन नुसरतखान व इफ्तदारखान, मध्यभागी इस्माइल शाह खिज्रखान, खान - इ - जहान

नरुद्दीन, खातमखान, इस्कंदर खान व हश्मतखान, उजवीकडे गुजराती अमीर व मुवारक खान हे होते. लोकांना दक्षिणी कादरखान ही लढाई जिंकणार असे दिसू लागले, तोच खान - इ - जहान नुरुद्दीन हा बाण लागून पडला. तेव्हा सहा हजार घोडदळ पळून जाऊ लागले. जफरखान अतिशय शौर्याने लढूनही काही उपयोग झाला नाही. दिवसा अखेर तोही उरल्या सुरल्या सैन्यानिशी पळून गेला. इस्माईल शाहाच्या बाजूचे हजारो सैनिक यावेळी पतन पावले.

सुलतानी सैन्याची शक्ती जाणून त्याच्याशी समोरा समोर लढणे कठीण आहे हे समजल्यामुळे दक्षिणी सैन्याच्या पुढाऱ्यांनी एक नवीनच डाव टाकला. सर्व रणकंद संपल्यावर रात्री अंधारात त्यांनी एक बैठक घेतली आणि ठरविले की, इस्माईल शहाने दौलतावाद झुंजत ठेवावे. इतरांनी आपापल्या जहागिऱ्यांवर परत जावे आणि सुलतानी सैन्यापासून त्यांचे रक्षण करावे. आदल्या दिवशीच्या पराभवाने हवालदिल झालेल्या इस्माईल शाहाने लगेच धारखेडाची वाट धरली आणि किल्ला लढत ठेवण्यासाठी आवश्यक त्या तयारीस तो लागला.

दुसऱ्या दिवशी कसल्याही प्रतिकाराशिवाय सुलतानाने दौलतावाद शहर ताब्यात घेतले. त्याला असे वाटले की आपण गमविलेला सर्व प्रदेश परत मिळविला आहे. तेव्हा भडोच येथे परमेश्वराला केलेल्या प्रार्थनेनुसार त्याने सर्व राजकीय कैद्यांना माफी दिल्याचे जाहीर केले. दौलतावाद हस्तगत झाल्याने त्यास इतका आनंद झाला होता की याने ही वार्ता दिल्लीस कळविण्यासाठी खास व्यवस्था केली. दिल्लीच्या पालक मंडळाकडून सुलतानाचे अभिनंदन करण्यासाठी झियाउद्दीन बरनी यास पाठविण्यात आले. परंतु हा आनंद फारकाळ टिकला नाही कारण दौलतावादेत दोन महिन्यांच्या वास्तव्यानंतर सुलतानास गुजरातेतील तघी याने केलेले - मोडण्यासाठी तिकडे जावे लागले. धारखेडा वेढ्याची सुत्रे त्याने खुदावंदजादा मलिक जौहर आणि शेख बुर्हान बिलग्रामी याजकडे सोपविली आणि गुलबर्ग्यास व इतरत्र जफरखानाचा प्रतिकार करण्यासाठी इमादुल्मुल्क सरतेझ यास नेमले.

ईस्माइलशाह धारखेडयाच्या किल्ल्यात कोंडला गेला होता. सुटकेचा कोणताच मार्ग त्याला नव्हता आणि त्याच्या बरोबरचे सर्व सैन्य मलिक जौहर या क्रूर माणसाचे युध्दकैदी बनले होते. मलिक जौहर याने युध्द कैद्यांची क्रूरपणे कत्तल करण्यास सुरूवात केली. पूर्वी ठरल्याप्रमाणे जफरखान हा गुलबर्ग्याहून आपल्या जहागिरीत

मिरज या ठिकाणी गेला होता. तेथून तो सगर येथे आला व तेथेच तीन महिने लढाईची तयारी करीत राहीला. तेथे त्यास इस्कंदर खान वगैरे लोक येऊन मिळाले. तेथेच त्यांना इमादुल्मुल्क सरतेझ याने गुलबर्गा घेतल्याची वार्ता कळली तेंव्हा जफरखानाने आपल्या सहकाऱ्यांच्या बैठकीत ठरविले की, तातडीने दौलताबादेस जाऊन जौहरचा पराभव करावा आणि मग सापडेल तेथे सरतेझ याचा बिमोड करावा. सरतेझ यास जफरखान दौलताबादेस जात असल्याची वार्ता कळाली तेंव्हा लगेच तो सैन्यासह दौलताबादेकडे निघाला. जफरखानास गोदावरी ओलांडेपर्यंत कसलाच अडथळा आला नाही. नंतर मात्र त्यास सुलतानाचे सैनिक आडवे आले. त्यांचा पराभव करून त्याने बीडवर चढाई केली व ते शहर जिंकले. तेथून परत गोदावरीकडे जाऊन त्याने माहवा येथील धान्यकोठार ताब्यात घेतले या ठिकाणी त्यास सरतेझ हा सिदतन येथे असल्याचे समजले. यावरोबर त्याने आपला पवित्रा बदलला तो सरळ सिदतनवर चालून गेला. तेथे बऱ्याच मोठ्या सैन्यानिशी असलेल्या सरतेझशी त्याची गाठ पडली. यावेळी तेलंगणच्या राजाने पाठविलेले पंधराशे घोडदळ त्यास येऊन मिळाले. सर्वांनी मिळून सरतेझ याचा पूर्ण पराभव केला. सरतेझ जखमी स्थितीत निसटून जाण्याचा प्रयत्न करीत असतानाच एका सैनिकाने त्याचा शिरच्छेद केला. तेंव्हा सुलतानी सैन्य आपली शस्त्रे खाली ठेऊन शरण आले. या लढाईत जफरखानच्या हाती बरेच घोडे, उंट गुलाम स्त्रिया व प्रचंड संपत्ती लागली. इस्माइल शाह जफरखानाच्या स्वागतासाठी दौलताबादेहून दहा मैलावर असलेल्या निजामपूर या ठिकाणी आला. इस्माइल शाहाच्या लवकलच लक्षात आले की, जफरखान हा आपल्या राजनैतिक व लष्करी चातुर्याने अतिशय लोकप्रिय झाला आंहे. म्हणून जफरखानाच्या आगमनानंतर पंधरवड्याने त्याने सर्व अमीरांना एकत्र बोलावून आपण राजपदावरूत निवृत्त होऊन शम्सुद्दीन हे नाव धारण करून उर्वरित आयुष्य घालविणार असल्याचे सांगितले. राजसिंहासन आता रिकामे झाल्याने सैन्याने व उपस्थित लोकांनी जफरखानाचीच राजा म्हणून निवड केली. आणि त्याला 'अलाउद्दीन हसन बहमन शाह अल-वली' अशी पदवी दिली. सद्रुशरीफ समरकंदी व मीर मुहम्मद बदख्शानी या मुसलमाना ऐवजी एका हिंदू ज्योतिष्याने सांगितलेल्या मुहुर्ता नुसार जफरखानाचा गुरू शेख सिराजुद्दीन जुनैदी याच्या हस्ते दिनांक ३ - ऑगस्ट - १३४७ रोजी दौलताबाद येथे कुतुबुद्दीन मुबारकशाह खलजी याच्या मशिदीत त्याचा राज्यारोहण विधी झाला.

◈ ◈ ◈

अलाउद्दीन हसन बहमनशाह

(इ. स. १३४७ ऑगस्ट ३ ते इ. स. १३५८ फेब्रुवारी ११)

नसिरुद्दीन इस्माईल शाहाच्या राज्यारोहण प्रसंगी त्याने आपण अलाउद्दीनच्या आधारावर गादीवर बसत असल्याचे म्हटले. हे खरे असो वा खोटे असो, पण आगोदरच्या काही महिन्यात अलाउद्दीनला लागोपाठ मिळत गेलेल्या यशामुळे वयोवृध्द अशा नसिररुद्दीनची स्थिती कठीण झाली आणि राजपदावरील त्याची निवड म्हणजे केवळ नाटकच होते. या परिस्थितीमध्ये राजकीय मुत्सद्यांनी नवे बहमनी आणि जुने बहमनी यात संबंध जोडल्याने काही फरक पडला नाही. यामुळे नवीन राज्याच्या कुटुंबाविषयी तसेच घराण्या विषयी माहिती मिळविणे आवश्यक ठरते. अगदी आतापर्यंत फिरिश्त्याने सांगितलेला इतिहासच ग्राह्य धरला जाई. त्याच्या सांगण्यानुसार दिल्ली येथील गंगू नामक एका ब्राम्हणाकडे हसन नोकरीस होता. त्यावेळी त्यास सुवर्ण मुद्रांनी भरलेले एक भांडे सापडले. ते त्याने तसेच आपल्या मालकाकडे आणले. त्यामुळे तो ब्राम्हण एवढा प्रसन्न व खूष झाला की, त्याने त्याचा प्रामाणिकपणा राजदरबारात राजकुमारांच्या लक्षात आणून दिला. फिरिश्ता पुढे असेही सांगतो की, गंगू बहमनी हे नाव देखील त्या ब्राम्हणास दिलेल्या वचनाची पूर्ती करण्यासाठी हसनने घेतले. या गोष्टीच्या सत्यते संबंधी प्रथम ' बुर्हान मासिर 'हा ग्रंथ ' इंडियन अँटिक्वेरी ' मध्ये प्रसिध्द केल्या नंतर मेजर किंग यास संशय आला. हा ग्रंथ फिरिश्त्याच्या थोडा पूर्वी तयार झाला आणि वरील ' गंगू बहमनी ' या टोपण नावा विषयी त्यात वरील गोष्टीचा उल्लेख नाही. वस्तुतः हे टोपण नाव त्यात वापरलेले नाही आणि स्वतः फिरिश्त्याच्याही पुढे हसनच्या कुटुंबाविषयी व पूर्वजांविषयी प्रस्तुत असलेल्या अनेक कथांमुळे गोंधळ उडाला आहे. पण स्वतःचे नम्र मत म्हणून त्याने ही गोष्ट सांगितली आहे.

हसन हा मलिक हिजब्रुद्दीन ऊर्फ जफरखान अलाई याचा भाचा पुतण्या होता. हे आपणास माहित आहेच. हिजब्रुद्दीन हा इ. स. १२९८ मध्ये मध्य आशियातील अमूदर्या नदीपलीकडील तुर्की टोळयांनी केलेल्या कारवाईमध्ये बळी पडला. त्यावेळी हसन हा अवघा सहा वर्षांचा होता. त्या ठिकाणी त्यास ' काकूया ' असे संबोधले जात आहे. त्याच्या या नावाच्या अनेक उपपत्ति लावण्याचा प्रयत्न झाला आहे. पुष्कळ इतिहासकारांच्या म्हणण्याप्रमाणे कायकौस या हसनच्या बापाच्या नावाचे

हे अपभ्रष्ट रूप आहे. काहींच्या मते गंगू किंवा कंकू या नावापासून हा शब्द बनला आहे आणि त्यातील अनुस्वार गाळून नंतर जोडला गेला आहे. वास्तविक हसनचे हे नाव हे त्याच्या 'ककुयिद' या राजघराण्याशी संबंध असल्याचे दर्शविते. या घराण्याने इस्फाहान व हमदान यावर राज्य केले त्या पैकी काहीजण गझनी अगर घोर येथे स्थायिक झाले. या माहितीवरून दरबारी मुत्सद्यांनी त्यांचा संबंध एका मोठ्या इराणी राजघराण्याशी जोडला. ते घराणे म्हणजे बहमन व इस्फंदार हे होय आणि म्हणूनच बहराम धूर याशी हसनचा संबध पोहचविला. बहमन हा शब्द या राजाने आपल्या नावात घातला होता. अलाउद्दीन हे नाव अलाउद्दीन खलजी या नावापासून आले आहे. आपले जफरखान हे नाव त्याने आपल्या मुलाला दिले.

अलाउद्दीन यास राजपद मिळाले ते काही सुखासुखी मिळाले नव्हते. राजपद मिळून देखील मिरज, हुकेरी व बेळगाव या ठिकाणच्या त्याच्या जहागिऱ्यांपेक्षा फार अधिक प्रदेश त्याला मिळाला होता असे नाही. यावेळी दक्षिणेत बऱ्याच ठिकाणी तुघलक पक्षाविषयी सहानुभूति असणारे बरेच अधिकृत सवेतनी अथवा अनधिकृत अवेतनी असे लोक होते. त्या लोकांना स्वतःसाठी एखादे छोटेसे राज्य निर्माण करण्याची ही संधीच वाटली. दक्षिणेतील पूर्व व पश्चिम भागातील स्थानिक हिंदू प्रमुख देखील बहमनी राजाविरूध्द एकत्र येऊन त्याचा पराभव करून स्वतंत्र होण्याची स्वप्ने पहात होते. शिहाबुद्दीन ऊर्फ इस्माईल मुख याचाही एक प्रश्नच होता. याचे कारण इस्माईलने थोडा काळ राजपद भोगले होते. पण आपल्या पेक्षा खूपच लहान माणसासाठी त्याला सिंहासन सोडावे लागले होते. त्यामुळे इस्माईल पुन्हा गादीवर यावा यासाठी एखादा कट होण्याचीही दाट शक्यता होती परंतु हे सारे प्रश्न अलाउद्दीन याने कधी सैन्याचा वापर करून व कधी राजकारण खेळून सोडविले आणि एकसंध असे बहमनी राज्य स्थापिले हे त्यास भूषणावह आहे.

सर्व प्रथम त्याने जफरखान हा किताब आपला मुलगा मुहम्मद यास आपला चुलता जफरखान अलाई याच्या स्मरणार्थ दिला. त्याचे लग्न एका प्रमुख अमीराच्या मुलीशी झाले होते. हा अमीर म्हणजे मलिक सैफुद्दीन घोरी हा होय. तो आता वकील - इ - मुतूलक किंवा पंतप्रधान झाला होता. पूर्वीचा राजा शम्सुद्दीन इस्माईल यास अमीरूल उमरा बहाउद्दीन सिकंदर खान वगैरे पदव्या देऊन त्यास सुल्तानाचा खाजगी कारभारी नेमले. यास हिसाम - इ - दबल यास उपमंत्री केले. रफिउद्दीन

यास फतहुल्कमुल्क ही पदवी देवून हिसाम - इ - खास करण्यात आले. अलीशाह यास सुल्तानाच्या नेमणूक समारंभाचा अधिकारी म्हणून व गंगू या ब्राम्हणाची प्रमुख हिशोवनीस म्हणून नेमणूक झाली. सुल्तान अलाउद्दीन हा भारताच्या एक भागाचा सुल्तान होण्यात समाधान मानणारा नव्हता. तुघलकाप्रमाणे सर्व भारत आपल्या छत्राखाली आणावयाची आकांक्षा होती. त्याला तुंगभद्रा पार करून रामेश्वरचा प्रदेश व कारोमंडल किनारा जिंकावयाचा होता आणि नंतर गोदावरी पार करून गुजरात, माळवा, ग्वाल्हेर व दिल्लीही हस्तगत करावयाचा त्याचा मनोदय होता. परंतु त्याचा एकनिष्ठ व दूरदर्शी दिवाण मलिक सैफुद्दीन घोरी याने त्यास विरोध करून सांगितले की, अति दक्षिणेकडील भाग जंगलांनी व्यापलेला आहे. त्याने अलाउद्दीनखलजी आणि मुहम्मद विन तुघलक यांचे उदाहरण देऊन सांगितले की, अशा लांवच्या स्वारीतून त्यांना आपल्या एकूण सैन्याच्या एक दशांश सैन्यदेखील परत आणणे मुष्कील झाले आणि त्याना सर्व दक्षिण जिंकता आला नाही. यासाठी त्याने राजास प्रथम दक्षिणेच्या पठारावर नीट पाय रोवून मगच गुजरात व माळव्याच्या दिशेने कूच करावे असा सल्ला दिला. तेव्हा राजाने आपल्या सेनाधिकाऱ्यांना निरनिराळया भागात जिथे सत्तेला विरोध होत आहे आशा टिकाणी जाण्याचे आदेश दिले. त्याने हुसेन गुर्शास्पला कोटगिर व कंधारकडे पाठविले. रिजाउद्दीन कुत्बुल्मुल्क यास वायव्य दिशेस, मलिक मक्बूल उर्फ कीरखान यास कल्याणकडे, सिकंदरखान यास तेलंगणाकडे व मिरजेच्या सैन्यास ऐनुद्दीन ख्वाजा - इ - जहाँन याच्या नेतृत्वाखाली कलबर्ग्याकडे पाठविले.

पहिली चढाई गुर्शास्प याने केली. कोटगीर येथे जात असतानाच त्याला असे कळले की, कंधार येथील तुघलुकांच्या सैन्याने आपली राजनिष्ठा वदलली असून नव्या राजाच्या नावाने त्याने सर्व जंगल आपल्या ताब्यात घेतले आहे. या वेळी तुघलुकाचा येथील हिंदू अधिकारी एकराज हा बोधन येथे पळून गेला होता. गुर्शास्प तावडतोव कंधारला गेला व त्याने तेथील सैन्य राज्याच्या वतीने आपल्या ताब्यात घेतले. त्यांची निष्ठा स्विकारली नंतर त्याने कोटगीरला जाऊन तेथील सैन्यास शस्त्रे खाली ठेवावयास लाविली. आपल्या सैन्यास इकडे तिकडे भटकू न देता गावाचे संरक्षण त्यांच्या हाती सोपविले. या वार्तेने दौलतावाद येथे राजास अतिशय आनंद होऊन तेथे नगारे वाजविण्यात आले कुत्बुल्मुल्कास वायव्येकडे पाटविले होते. त्याने

माराम, मैंदरगी, अक्कलकोट ही शहरे जिंकली. अक्कलकोटचे नाव सच्चिदाबाद असे ठेविले नंतर त्याने राजनिष्ठा व्यक्त करणाऱ्यांना माफी जाहीर केली. हल्ल्याच्या वेळी हस्तगत केलेल्या वस्तु त्याने ज्याच्या त्याला परत केल्या आणि सैन्यास लुटालूट न करण्याची आज्ञा दिली. हिंदू जमीनदारांना त्यांच्या सुरक्षिततेविषयी हमी दिली. आमच्या मुख्य इतिहासकाराने म्हटल्या प्रमाणे, काही तरवारीच्या जोरावर तर काही सोन्याच्या जोरावर अंकित झाले. कुत्बुल्मुल्काच्या दिमतीस फारसे सैन्य नसतानाही त्यावर सोपविलेला सर्व प्रदेश दौलताबादेच्या राज्यास जोडला गेला.

कीरखानास कल्याणी किल्ला जिंकण्याची कामगिरी दिली होती पण वेढा दिल्याशिवाय तो किल्ला हस्तगत करणे अशक्य होते. त्याने घातलेला वेढा पाच महिने चालला. शेवटी तुघलुक सैन्याने शस्त्रे खाली ठेवून शरणागती पत्करली. बहमनी सैन्याच्या अधिकाऱ्यांनी त्यांना अभय दिले व कल्याणी अथवा कल्याणचे नाव दारूल अमन असे ठेविले. ही वार्ता राजधानीत कळल्यावर एक आठवडाभर तिथे उत्सव करुन कल्याणीचे फतहाबाद असे पुन्हा नवे नामकरण केले.

सिकंदराखान यास बिदरकडे पाठविले होते. त्याने आपल्या सैन्याचे दोन भाग केले. एक भाग बिदर येथे ठेवून त्याने हिंदू जमीनदारांच्या ताब्यात असलेल्या मालखेड या ठिकाणाकडे कूच केली. तेथील जमीनदारांनी त्यास प्रखर विरोध केला. शेवटी अगदी हातघाईची लढाई होऊन, नंतर विरोधकांनी शस्त्रे खाली ठेवून आपली निष्ठा व्यक्त केली. सिकंदरखानाने सर्वांना सुरक्षिततेची हमी देवून तेथूनच कृष्ण नायक अथवा कान्य नायक या तेलंगणाच्या राजाला अलाउद्दीनच्या राज्यरोहणाची माहिती कळविली. आणि मैत्रीचा करार करण्यासाठी आवाहन केले. तेलंगणाच्या राजाने सिकंदरास औपचारिक निमंत्रण दिले, आणि त्याच्या स्वागतासाठी तो काही अंतर पुढे आला. यानंतर हा हिंदू प्रमुख व मुस्लिम सेनापती यांची घनिष्ट मैत्री झाली. नायकाच्या राजधानीत सिकंदर बरेच दिवस राहिला, नंतर सिकंदरने राजाचा निरोप घेतला तेव्हा निरोपाच्यावेळी कृष्णनायकाने अलाउद्दीन यास अभीष्ट चिंतनाचा निरोप पाठवून बरेच नजराणे व दोन हत्ती भेटी दाखल दिले. गुलबर्गा हे शहर अनेक वेळा जिंकले आणि घालविले होते. तेथील अधिकारी पोचा रेड्डी हा तुघलकाशी निष्ठा ठेवून होता.अलाउद्दीनाने त्यावर हल्ला करण्यासाठी मुबारक-

बादेहून (मिरजेहून) अअजम हुमायून ख्वाजा - इ - जहान यास पाठविले. त्यास कुत्बतुल्मुल्क वाटेत येऊन मिळाला त्यांनी गुलबर्ग्याला वेढा घातला. भडिमार यंत्राच्या सहाय्याने, तसेच तेथील पाणीपुरवठा बंद करून शत्रू सैन्यास शरण आणले. नंतर स्वतः वझीर न्यायदानास उभा राहिला. त्याने आज्ञा न पाळणाऱ्यांना कडक शासन करून निष्ठा ठेवणाऱ्यांना बक्षिसे दिली. नंतर थोड्याच काळात सर्व गुलबर्गा प्रदेश ताब्यात घेतला.

इ. स. १३५२ च्या सुमारास सगरला बंड झाल्याची बातमी आली. तेथून मुहम्मद बिन आलम अली लाचीन व फक्रुद्दीन मुहरदार हे पळून गेल्याचे समजले. ख्वाजा - इ - जहान याने मुहम्मद बिन आलम यास सगरची किल्ली देण्याची व न दिल्यास शासन करण्याची तंबी दिली. उत्तरा दाखल मुहम्मदाने अली बेग नथ्थू यास निरोप देऊन पाठविले. त्याने कळविले की, सरकारी अधिकाऱ्यांच्या कारभाराने आम्हाला अतिशय त्रास सोसावा लागला आहे. त्यामुळे आम्ही हा मार्ग पत्करला, तरी पण सगर मजकडे ठेवणार असाल तर किल्ली सादर करण्यास तयार आहे. वझिराने नथ्थूस अटक केली आणि राजाकडे सगरवर स्वारी करण्याची परवानगी मागितली. राजाने स्वतः स्वारीवर जाण्याची इच्छा दर्शवून त्यास चिंतूरच्या पलीकडे जाऊन आपली वाट पहात थांबण्यास सांगितले. दरम्यानच्या काळात राजाने पाठविलेल्या सैन्यानेसगरच्या आसपासचा मुलुख उध्वस्त करावयास सुरूवात केली.

राजा आपली राजधानी सोडावयास नाखूष होता. त्याला वस्तुतः मुलुख जिंकण्यासाठी राज्याच्या सर्व बाजूंनी स्वारी करण्याची इच्छा पुन्हा डोके वर काढील अशी भिति त्याला वाटली म्हणून बरेच दिवस तो वाट पहात होता. शेवटी उवाइस करानी या संताने त्याला स्वप्नात दर्शन देऊन, ' तुला तुघलुका विरूध्द विजय मिळेल असे सांगितल्यावरच तो स्वारीवर बाहेर पडला. गुलबर्ग्याजवळ आल्या नंतर सिंधू नदीच्या तीरावर मुहम्मद बिन तुघलक मरण पावल्याची बातमी त्यास समजली. तेथे त्याची व ख्वाजा - इ - जहान याची गाठ पडली. दोन तीन दिवस तेथे थांबून तो सगरला जाण्यास निघाला. सगरला तो तीन दिवसांनी पोचला. त्याच्या आगमनाची वार्ता कळताच मुहम्मद बिन आलम हा शस्त्रे खाली ठेवून शरण आला व त्याने माफीची याचना केली. राजाने ती दिली.

सगर येथे सैन्याचा तळ हौझ - इ - शाह ह्या तळयाजवळ पडला होता. राजाने तेथे ऐनुद्दीन वीजापुरी वगैरे संत फकीरांना बोलावून त्यांना देणग्या दिल्या. आणि शांतता सुव्यवस्था लावण्यासाठी तो बराच काळ तेथे राहिला. नंतर सगरहून तो केंभावीकडे निघाला. तेथील पुढारी खेरास याने राजाकडे आपला वकील पाठवून आपली निष्ठा व्यक्त केली व दोन वर्षांची खंडणी दिली नंतर तो स्वतःही राजनिष्ठा व्यक्त करण्यासाठी दरबारात आला. त्याचे तेथे चांगले स्वागत झाले. केंभावीकडून अलाउद्दीनाने मुधोळकडे कूच केली. तेथे नारायण हा हिंदू अधिकारी बहमनी राज्याचा विरोधक होता. अलाउद्दीन मेलकोटे येथे पोचल्यावर तेथील मक्तेदार काजी सैफ याने पाठविलेला दूत त्याला भेटला. काजी सैफ याने विनंती केली की तो तुघलुकांच्या अधिपत्याखाली होता. परंतु तो आता बहमनी राज्यात येऊ इच्छितो. राजाची भेट घेऊन त्याचे पादचुंबन करण्याची आज्ञा मिळण्याची त्याने प्रार्थना केली. प्रत्यक्ष तो आल्यानंतर राजाने त्याचा सन्मान केला व त्यास उंची वस्त्रे भेट दिली.

आता राजाला मुधोळकडे जाण्याचा रस्ता मोकळा झाला. बहमनी सैन्य मुलुख उजाड करीत निघाले. मुधोळचा प्रमुख नारायण याने राजाकडे वकील पाठवून लुटालूट थांबविण्याची विनंती केली. यावर राजाने काजी बहाउद्दीन यास नारायणाकडे शस्त्रे खाली ठेवून शरण न आल्यास सर्वनाश होईल असा निरोप देऊन पाठविले. परंतु नारायणाच्या सहकाऱ्यांनी शरण जाण्यास विरोध दाखवून प्रतिकार करण्याचे ठरविले असावे. कारण राजाचा दयाळू स्वभाव त्यांना माहित नव्हता. यामुळे राजा आपणास क्षमा करणार नाही अशा भितीने त्यांनी शरणागती पत्करली नाही. नारायणाने गोपाळ नावाच्या सेनापतीच्या हाती मुधोळ सोपवून स्वतः जमखंडीच्या किल्ल्यात जाऊन बसला. इतरांना त्याने तिरदिल (तेरदाळ) व बागलकोट यांचे रक्षण करण्याची आज्ञा दिली. बहमनी सैन्याने जमखंडीस वेढा घातला. सायंकाळी अतिशय जोरदार अशी हातघाईची लढाई झाली. त्यात स्वतः अलाउद्दीन, मुबारकखान, सैफखान, मलिक अहमद आणि इतर यांनी भाग घेतला. शेवटी शत्रू सैन्यास माघार घ्यावी लागली. बहमनी सैन्याने किल्ल्याचे तटास भगदाड पाडून रात्र संपण्यापूर्वी सैन्य किल्ल्यात घुसविले. हा विजय केवळ बहमनी सैन्याचाच नव्हता, अनेक हिंदू प्रमुखांनी देखील त्यास मदत केली होती.

दरम्यानच्या काळात शाहजादा जफरखान हा मुबारकाबादेहून राजास येऊन मिळाला. दोघांच्या सैन्याने खतार ओलांडून मुधोळकडे कूच केली कारण नारायण हा जमखंडीहून निघून तेथील किल्ल्यात जाऊन बसला होता. बहमनी सैन्याने मुधोळच्या किल्लास वेढा घातला. नारायणाने अत्यंत शर्थीने किल्ला लढविल्याने तो वेढा चार महिने चालला. शेवटी नारायणाने आपला वकील अलाउद्दीनाकडे दोन वर्षांची खंडणी देऊन पाठविला व आपली निष्ठा व्यक्त केली. अलाउद्दीनाच्या स्वभावावर या वेळच्या त्याच्या वागण्याने प्रकाश पडतो. त्याने नारायणास त्याचे सर्व अपराध क्षमा करून त्याचा प्रदेश त्याला परत जहागीर म्हणून दिला. वास्तविक नारायणाने त्याला अतिशय जेरीस आणले होते.

मागच्या अनेक महिन्यातील सततच्या चढायांमुळे राजाच्या प्रकृतीला आता पूर्ण विश्रांतीची गरज होती. सगर येथील कारवाईच्या वेळीच त्याचे वय साठ वर्षांचे होते. मुधोळहून तो मिरजेस येऊन दोन महिने राहिला. नंतर पैठण येथे दोन महिने विश्रांती घेऊन तो सगरला गेला. तेथे अनेक जागीरदारांनी व शेजारच्या प्रदेशातील लोकांनी येऊन आपली राजनिष्ठा व्यक्त केली. तेथील सैन्याची पुनर्रचना करून तो चिनार (Chinar) ओलांडून मालखेड व सेडम येथे गेला. तेथेच त्याने स्थानिक अधिकाऱ्यांकडून खंडण्या घेतल्या व शिकारीसाठी कूच केली. नंतर एक वर्षाने तो गुलवर्ग्यास येऊन पोहोचला.

परंतु आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या दिवसातही त्याला विश्रांती मिळू शकली नाही. आतापर्यंतच्या त्याच्या सर्व मोहिमा तुघलुकांशी निष्ठा ठेवणाऱ्या व राजविहीन परिस्थितीचा उठवू पाहाणाऱ्यांविरूध्द झाल्या होत्या. त्याने आपले सार्वभौमत्व रणांगणावर लागोपाठ विजय मिळवून सिध्द केले होते. तसेच जिंकलेल्यांना क्षमा करून आपली उदारता दाखविली होती. परंतु आता स्वतःच्या विश्वासातील सेनाधिकारी, सल्लागार व कल्याणी जिंकणारा किरखान याच्या बंडाचे पारिपत्य त्याला करावयाचे होते.

काले मुहम्मद नावाच्या मनुष्याने बहमनी सत्तेस विरोध करण्याविषयी किरखानाच्या मनात भरविले होते. हे ऐकल्यावर अलाउद्दीनाने कल्याणीकडे कूच केले, व सिकंदर खानास आपल्याकडे बोलावून घेतले. तो आता राजाचा अतिशय

मर्जीतील सरदार बनला होता. रक्त न सांडता तेलंगणाचा ताबा मिळविल्यामुळे राजाने त्याला फर्जंद असा किताब दिला होता. तो आल्यावर राजाने त्याला अतिशय मानाचे व इतर कोणासही न दिलेले असे लाल राजछत्र बहाल केले व त्यास किरखानाचा पाडाव करून पकडून आणण्यासाठी पाठविले. सिकंदरखानाने पवित्र कुराणाची शपथ घेऊन किरखानाचा पराभव केल्याविना तोंड दाखविणार नाही अशी प्रतिज्ञा केली.त्याने कल्याणीहून बिदर व तेथून किरखान असलेल्या कोहीर या ठिकाणी कूच केले. कीरखान स्वतःच्या विजया बद्दल निश्चिंत होता. सिकंदराच्या आगमनाची वार्ता ऐकून तो स्वतः त्याच्याशी सामना देण्यास निघाला. परंतु रणांगणावर त्याचा पूर्ण पराभव होऊन फख्र - इ - शाबान याने त्यास कैद करून सिकंदराकडे आणले. राजास ही बातमी कळताच त्यास आनंद होऊन त्याने नगारे वाजविण्याची आज्ञा दिली व तो स्वतः सिकंदरखानाचे अभिनंदन करण्यासाठी कोहीरला आला. सिकंदरखानाने किरखानास राजासमोर आणून तो लगेच शरण आला नाही तर त्यास कडक शासन करावे असे सांगितले. पूर्वी राजाने तुघलकांशी निष्ठा ठेवणाऱ्यांना शासन न करता क्षमा करून त्यांच्या जहागिरी त्यांना परत दिल्या होत्या. परंतु त्याचा निष्ठावंत सरदारच उलटल्याने राज्याच्या अंतर्गत शांततेसाठी राजाने आपल्या समोरच त्याचा शिरच्छेद केला. दरम्यानच्या काळात काले मुहम्मद हा कोहीरच्या किल्ल्यामध्ये जाऊन बसला होता. पण राजाने तो किल्ला सहज हस्तगत केला.

नंतर राजा गुलबर्ग्यास परत आला. त्याने शहराचे अहसनाबाद असे नामकरण करून तीच आपल्या दख्खनी राज्याची राजधानी केली. तिथे अगोदरच एक किल्ला बांधण्यात आला होता. तसेच मशिद वगैरेंचीही उभारणी केली होती.

राजाची शेवटची वर्षेही चढाया करण्यात गेली. त्याने गोव्याला घातलेला वेढा पाच सहा महिने चालला. त्याच्यावरचे आधिपत्य कायम टिकविणे कठिण होते. कारण पुन्हा महमुद गावान यास पुढच्या शतकात जिंकून घ्यावे लागले होते. परत येताना सुलतानाने दाभोळ जिंकले व ते बहमनी राज्याचे प्रमुख बंदर बनविले. नंतर त्याने कल्हर (कराड) व कोल्हापूर जिंकले, व ही स्वारी विजयनगरच्या राज्यकर्त्यां विरूध्द खंडणी थकल्याने केली होती. त्यांनी हे बाल्यावस्थेतील राज्य खंडणीत

कपात करून टिकवून ठेवले. उत्तरेकडे तो मांडवपर्यंत गेला. हे ठिकाण नंतर माळव्याच्या सुलतानाने सांस्कृतिक केंद्र बनविले. राजाने तेथे जाऊन तेथील लोकांकडून खंडणी वसूल केली. पूर्वेकडे तो तेलंगणावर चालून गेला. तिकडे तो बरीच मुसंडी मारून गेला असावा. अतिपूर्वेस नेल्लोर (Nellore) येथे भक्तराज एरूव हा राज्य करीत होता. वाटेत बहमनी सुलतानाने वरंगळ काबीज केले असावे. परंतु कोंडविडूचा राजा अन्नवोट याच्या कृष्णातीरी असलेल्या अधिकाऱ्याने कात्यबेमाचा जबरदस्त प्रतिकार केला आणि नंतर भक्तराजाने पेडकोंडा येथे त्याचा पराभव केल्याने सुलतानास माघारी परतावे लागले. या स्वारीत त्याला तेलंगणाचा भुवनगिरी पर्यंतचा भागच राज्यास जोडता आला.

अलाउद्दीनाच्या मृत्युसमयी त्याच्या ताब्यात उत्तरेस मांडवपासून दक्षिणेस रायचूरपर्यंत तर पूर्वेस भुवनगिरीपासून पश्चिमेकडे दाभोळ, गोवे येथपर्यंतचा प्रदेश होता. शिवाय कृष्णा नदीवरील राजे व वरंगलचा राजा हे त्याला खंडणी देत. त्याने आपले सारे राज्य एकूण चार भागात विभागले होते.

(१) अहसनावाद - गुलबर्गा, रायचूर व मुद्‌गल हा विभाग मलिक सैफुद्दीन घोरी याच्या ताब्यात दिला होता. (२) दौलतावाद, बीड, जुन्नर आणि चौल हा विभाग आपला पुतण्या मुहम्मद बिन अलीशाह याच्याकडे सोपविला होता. (३) वऱ्हाड व माहूर हा प्रदेश सफ्दारखान सीस्तानी याच्याकडे सोपविला होता. (४) इंदूर, बोधन, कौलास व बहमनी प्रदेशातील तेलंगण यांचा एक विभाग करून तो मलिक सैफुद्दीन घोरी याचा मुलगा अज्जम हुमायुन याच्या ताब्यात दिला.

अलाउद्दीनच्या राज्याचे हे वर्णन त्याच्या स्वभावावर प्रकाश टाकते. तुघलुकांच्या पक्षाचे आणि हिंदू राजे व अधिकारी यांवर केलेल्या स्वाऱ्यांमध्ये त्याने एकदाही क्रूरपणा दाखविला नाही. उलट त्याने अथवा त्याच्या प्रतिनिधींनी जिंकलेले प्रदेश तेथील हारलेल्या व्यक्तीसच जागीर म्हणून देऊन टाकले. यामुळेच वरंगळच्या राजाने रक्ताचा एक थेंबही सांडू न देता बहमनीचे आधिपत्य मान्य केले आणि तो बहमनी राज्याचा मित्र बनला. इसामी याने म्हटल्या प्रमाणे चांगल्या राजाचे तीनही गुण अलाउद्दीन जवळ होते. पहिला म्हणजे शरणार्थांना क्षमा केली. दुसरा म्हणजे गरीबा विषयी त्याला कळवळा होता व तिसरा म्हणजे दैवी आदेश पाळण्यासाठी त्याने खूप कष्ट सोसले.

जे बंडखोर त्याचे सहकारी होते त्यांचा प्रश्न मात्र त्याने वेगळया रितीने हाताळला. त्यांना त्याने अतिशय कडक शिक्षा केल्या आणि त्यामुळेच त्याच्या सहकाऱ्यांत शिस्त आली. किरखानास जीवदान द्यावे असे सिकंदरचे मत असताना त्याने त्यास देहांताची शिक्षा केली. हीच गोष्ट शम्सुद्दीन म्हणजे पूर्वीचा सुलतान नासिरूद्दीन इस्माईल शाह याचे बाबतीत घडली. त्याजवर राजद्रोही कटात सामील झाल्याचा आरोप होता. अलाउद्दीन गादीवर आल्यानंतर इस्माईलखानास अमीरुल् - उमरा अशी पदवी दिली होती. राजाच्या डाव्या हाताशीच दरबारात बसण्याचा मान त्याचा होता आणि तो दरबारात येताच स्वतः राजाने काही पावले त्याच्या स्वागतासाठी पुढे जाण्याची पध्दती होती. मलिक सैफुद्दीन घोरी हा दरबारात पंतप्रधान होता. अमीरुल उमरा हे त्याच्याहून देखील अधिक मानाचे स्थान होते. इस्माईल यामुळे शांत होता परंतु इतरांनी त्याला राजाविरूध्द कट करण्याची चिथावणी दिली असे वाटते. सुलतानास याची वार्ता कळताच त्याने शहरातील प्रतिष्ठितांचा दरबार बोलाविला. भर दरबारात त्याने इस्माईल यास कटाबद्दल विचारले. इस्माईल याने आपण निर्दोषी असल्याचे सांगितले व तशी शपथ घेतली. राजाने दरबारात असे जाहीर केले की, जो कोणी याबाबत खरे सांगेल त्यास माफी केली जाईल. तेव्हा अनेक दरबारी मंडळींनी ही कटाची बातमी खरी असल्याचे सांगितले. तेंव्हा इस्माईल शाहाचा अलाउद्दीनाने भर दरबारात तलवारीने वध केला. असा वध करण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. परंतु आपल्याला नको असलेल्या लोकांना अशा पध्दतीने दूर करण्याचा पुढच्या राजांसाठी त्याने पायंडाच पाडला.

आपला मुलगा व उत्तराधिकारी जफरखान याच्या लग्नात आपल्या वैभवाचे त्याने मोठे प्रदर्शन केले. जफरखानाचे लग्न मलिक सैफुद्दीन घोरी याची मुलगी शाह बेगम हिच्याशी झाले. त्या वेळेच्या सामाजिक स्थितीवर या लग्नाच्या माहितीने काहीसा प्रकाश पडतो. २६ जून १३५१ या दिवशी हे लग्न झाले परंतु लग्नाचा सोहळा नंतर वर्षभर म्हणजे ८ जून १३५२ पर्यंत चालला होता. यावेळी राजाने सर्व दरबारी मानकऱ्यांना जरतारी, रेशमी, वगैरे उंची वस्त्रे, अरबी, इराकी घोडे, रत्नजडीत तलवारी, इ. वस्तू वाटल्या. सामान्य लोकांना धान्य वाटले. शहरातील गरीबांनी जेवणे घातली. यावेळी तेलंगण साखरखेडले व मुद्गल येथील हिंदू राजांनाही निमंत्रण दिले होते. अलाउद्दीनच्या आयुष्याची बरीच वर्षे मुलतान येथे

गेली होती आणि बहुधा तेथेच त्याचे लग्न झाले. या लग्नाच्या उत्सवास सुरूवात झाली तेव्हा अलाउद्दीनाची बायको मलिका - इ - जहान हिने मुलतान येथील आपल्या वृध्द बहीणीसही निमंत्रण देण्याची इच्छा प्रकट केली. असे म्हणतात की ही म्हातारी मेहुणी येण्यापूर्वी सात महिनेपर्यंत राणी पासून सर्व गोष्टी गुप्त ठेवण्यात आल्या होत्या. यामुळे बहीण आली तेव्हा तिला आनंदाचा धक्का बसला.

राजाने केलेल्या या लग्न समारंभात भोजन व्यवस्था कशा प्रकारची केली असावी हे पाहणे मनोरंजक ठरेल. सुदैवाने आपणास दुसऱ्या एका समारंभप्रसंगी दिलेल्या खान्यातील खाद्य पदार्थांची यादी उपलब्ध आहे. अलाउद्दीन हा अलीबेग नथू व मुहम्मद बिन आलम या बंडखोराचे पारिपत्य करण्यासाठी सागर येथे जावयास निघाला, त्यावेळी वाटेत तो गुलबर्ग्यास आला. तिथे त्याची भेट वजीर ख्वाजा - इ - जहान याच्याशी झाली. वजीराने राजाच्या सन्मानार्थ एक मोटा भोजन समारोह साजरा केला. दिवसाचा आटवा भाग चालू असताना नोकरांनी खाना तयार असल्याचे सांगितले. टेबलावर रेशमी वस्त्र आंथरले होते. त्यावर खाद्यपदार्थांची रचना केली होती. आणखी निरनिराळ्या प्रकारचे खाद्यपदार्थ आणविले. कढी, भाज्या वगैरे आणल्या. त्यानंतर मांसाचा रस्सा, वेगवेगळ्या प्रकारची ओली व सुकी फळे सादर केली. शेवटी हलवा दिला. हे भोजन केवळ अमीर उमरावांनाच नव्हे तर सामान्य जनतेला, सैनिकांना व नागरिकांनाही दिले. गुलबर्ग्यातील सर्व लोक जेवण्यास आले होते. जेवाणानंतर सर्वांना विडे दिले. शेवटी सरदार व सेनाधिकारी यांनी राजास नजराणे अर्पण केले.

हा सुलतान ११ फेब्रुवारी १३५८ रोजी अतिशय वृध्दावस्थेत गलितगात्र होऊन वयाच्या ६७ व्या वर्षी वारला. तो पूर्णपणे स्वकर्तृत्वावर पुढे आला होता. आपल्या चतुर राजकारणाने, शिस्तप्रियतेने व उद्योगाने हजारो चौरस मैलांचा प्रदेश त्याने आपल्या अधिपत्याखाली आणला आणि अनेक फुटीर छोट्या राज्यांतून एकसंघ राज्य उभे केले.त्याच्या यशाचे रहस्य त्याला कोणी विचारले तर तो सांगे की, आपण सर्वांशी प्रेमळपणाने वागतो आणि गरीब व गरजूंबाबत दयाबुध्दी टेवतो. आपण त्या कारकीर्दीचे समालोचन केले तर त्याचा म्हणण्याचा खरेपणा दर्शविणारे अनेक प्रसंग दिसतील. इसामीच्या म्हणण्याप्रमाणे न्याय व दयाबुध्दी हे त्याच्या

स्वभावाचे दोन महत्वाचे भाग आहेत. त्याला शिकारीचा अतिशय नाद होता. नेहमी कार्यरत असताना त्याकडे येणाऱ्याकडे त्याचे पूर्ण लक्ष असे. अधून मधून सरदारांनीही खडतर जीवनच जगण्याची त्याची इच्छा असे. चांगले परिचित असलेले खडतर जीवनच जगण्याची त्याची इच्छा असे. म्हणून तो शिकारीला जात असे. सैन्यातील मुस्लिमेतर लोकांना जिझिया कर माफ करणारा तो पहिला मुसलमान होता. धान्यास व शेतीस आवश्यक अशी जनावरे यावरचा कर त्याने माफ केला होता. दक्षिणेतील ऐतिहासिक अवशेषांबद्दल त्यास रूची होती. ४ फेब्रुवारी १३५२ रोजी त्याने वेरूळ येथील लेण्यांना भेट दिली तेव्हा तेथील लिपी वाचता येणारे लोक त्याने बरोबर घेतले होते. केवळ आपल्या राज्यातील प्रजेबद्दलच त्याला साहानुभुती होती असे नाही. मक्का येथे त्याने स. न. १३५४ मध्ये एक विश्रांतीगृह बांधले होते.

अशारितीने त्याची किर्ती दूरवर पसरली होती. इसामीने त्याजबद्दल परमेश्वराजवळ प्रार्थना केली होती की, सर्व शक्तीमान चराचराचा निर्माता आणि पृथ्वीचे अस्तित्व ज्यावर अवलंबून आहे अशा परमेश्वरास मी प्रार्थना करितो की, त्याची किर्ती दूरवर पसरो व भविष्यातही ती तशीच राहो.

मृत्युशय्येवर असताना त्याने आपल्या मुहम्मद व महमूद व दाऊद या तीनही मुलांना जवळ बोलाविले आणि सर्वांनी एकीने राहाण्याचा उपदेश केला. धाकट्या दोघांना मुहम्मदाच्या आज्ञेत राहाण्यास सांगितले. कारण मुहम्मद हा राज्याचा उत्तराधिकारी होता. नंतर त्यांना त्याने खूप द्रव्य आणि वस्तू दिल्या व गुलबर्ग्याच्या मोठ्या मशिदीत जाऊन ते सर्व गरीबांना वाटायला सांगितले. त्याप्रमाणे करून त्याचे मुलगे परतले तेव्हा 'अल् - हम्दुलिल्लाह' असे म्हणून त्याने प्राण सोडले.

अलाउद्दीन हसनची कबर गुलबर्ग्याच्या दक्षिण दरवाज्या पासून सुमारे दोन फर्लांगा- वर त्याचा गुरू शेख सिराजुद्दीन जुनैदी याच्या थडग्यापासून काही अंतरावर आहे. तिथे तीन कबरी जवळजवळ आहेत. त्यापैकी एकीत दुसऱ्या मुहम्मदाचे दफन झाले आहे. उरलेल्या दोहोंपैकी एक कबर चार फूट उंचीच्या कट्ट्यावर बांधली आहे. हैद्राबाद आर्किऑलॉजिकल डिपार्टमेंटच्या संचालकांच्या म्हणण्यानुसार तीच कबर पहिला अलाउद्दीन बहमनी याची आहे. पण त्याच्या सत्यतेबद्दल शंका येते. त्याची

कबर जी खाली लहानशी बांधलेली आहे ती असण्याची शक्यता अधिक आहे. बहमनशाह हा सामान्यांतून वर आलेला, आपले सर्व घरगुती आयुष्य साधेपणाने घालविणारा असा होता. उलट त्याचा वारस पहिला मुहम्मद याला आपले पद व वैभव याची आढ्यता वाटे. त्यामुळे या बहमन शाहाची कबर मोठी असणे आणि अढ्यताखोर मुहम्मदाची तीहून लहान असणे अशक्य आहे. या कबरीची वास्तु-पध्दती प्रारंभिक बहमनी काळातील आहे. कारण तीत तुघलुक पध्दतीच्या बांधकामाचा नमुना आढळतो. त्या पध्दतीत भिंती पायात आठ फूट जाड असत. तसेच कबरीचा घुमट व आतील साधी सजावट त्या पध्दतीची आहे. कट्ट्यावरील कबरीचे बांधकाम त्या मानाने सुधारलेले आहे. भिंतीची जाडी थोडी कमी आहे. खालचा आतील भाग चौकोनी आहे. वरील भाग अष्टकोनी आहे. अंतर्गत सजावटीसाठी फरशी वापरून तीवर अर्ध रत्नांची जडण केली आहे आणि वैभव प्रदर्शित केले आहे. कबरीचा आकारही अधिक कलात्मक आहे. वरील सर्व गोष्टी शिवाय तेथील कबरीची रचना अशी आहे की, शेख सिराजच्या थडग्याच्या दक्षिणेस ही कबर असून शिष्याने आपल्या गुरूप्रमाणेच त्याच्याच रेषेत एकाच पध्दतीने डोकी ठेऊन आपल्या कबरीची रचना केली असणे शक्य आहे. सर्व गोष्टींचा व तेथील स्थानिक परंपरांचा विचार करता अलाउद्दीन हसन बहमनशाहाची कबर खालची व त्याच्या मुलाची कट्ट्यावरची असणे अधिक शक्य आहे.

पहिला मुहम्मद

(इ. स. १३५८ फेब्रुवारी ११ ते इ. स. १३७५ एप्रिल २१)

मुहम्मदाची त्याच्या बापाच्या हयातीतच गादीवर नेमणूक झाली होती. त्या प्रमाणे बापाच्या मृत्यु नंतर तो गादीवर आला. वडिलांच्या मृत्युचा दुखवटा पाळण्यासाठी दरबारचे कामकाज तीन दिवस बंद ठेवले होते आणि १३ फेब्रुवारी १३५८ रोजी तो समारंभपूर्वक गादीवर बसला.

या राज्याची थोरवी राजमातेच्या इ. स. १३६० मधील मक्का यात्रेवरून लक्षात येते. सुमारे हजार जणांच्या परिवारासह ती दाभोळ बंदरावर आली. एका खास बहमनी जहाजात बसून ती दाभोळहून २४ ऑगस्ट १३६० रोजी निघाली व २८ सप्टेंबर १३६० रोजी जद्दा बंदरात उतरली. हिज्जाझमध्ये तिने स्वखर्चाने

चार हजार जोडप्यांची लग्ने लावून दिली. इजिप्तचा अब्बासि खलिफा अल् मुअ्ताजिद् बिल्लाह याच्याकडून तिने खुत्व्यात स्वतःच्या मुलाचे नाव घालण्याचे व त्याच्या नावे नाणी पाडण्याचे अधिकार मिळविले. हा खलिफा नामधारी राजा होता, त्याच्या हाती धार्मिक व राजकीय सत्ता नव्हती आणि स्वतःच्या राजवाड्यात कैदी बनलेला होता. तरी मुस्लिम प्रदेशात त्याला अतिशय मान होता आणि भारतातील मुसलमान सत्ताधारी लोक त्यास महत्त्व देत. त्यावेळी तेलंगणाच्या राजाच्या विनंतीवरून सुलतान फिरोजशाह तुघलुक दक्षिणेवर स्वारी करण्याची भीती होती पण खलीफाने दक्षिणेत रक्तपात न करण्याचे आवाहन केल्याने ही बाब टळली. आपल्या आईच्या तेथील कर्तृत्वाने आणि आपले नवे राज्य टिकविण्याच्या दृष्टीने तिने केलेल्या प्रयत्नामुळे मुहम्मद प्रभावित झाला. ती यात्रेहून परतली व दाभोळहून गुलबर्ग्यास निघाली. तेव्हा तिच्या स्वागतासाठी मुहम्मद कल्हर (कऱ्हाड) पर्यंत गेला. ती परत आल्यानंतर काही महिनेच जगली. इ. स. १३६२ मध्ये ती मेली. तिच्या नवऱ्याच्या शेजारीच तिचे थडगे आहे.

मुहम्मदाच्या कारकीर्दीपासून ते बहमनी सुलतानांचे राज्य विलयाला जाईपर्यंत शेजारच्या विजयनगरच्या साम्राज्यावरोवरच अव्याहत झगडे चालत होते, असे म्हणणे स्वाभाविक आहे परंतु एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहजे ती अशी की, तत्कालीन सर्वच राज्यकर्ते आपल्या वैयक्तिक विजिगीषु आकांक्षेला धार्मिकतेचे रूप देत आणि दरबारी इतिहासकार अवास्तव प्रशंसाच्या भरात लढाईच्या वेळी शत्रुच्या झालेल्या हानीचे वर्णन करतात. दक्षिणेच्या एका विद्वान इतिहासकाराने या संघर्षाचे कारण धार्मिक असण्यापेक्षाही राजकीय व आर्थिक असल्याचे लिहिले आहे. बहमनी व विजयनगर संघर्षाचे मुख्य कारण म्हणजे कृष्णा, तुंगभद्रा दुआब होय. हा चालुक्य व राष्ट्रकूट आणि यादव व होयसळ यांच्या संघर्षास कारणीभूत होता. विजयनगर आणि बहमनी राजांच्या वेळीही याच इतिहासाची पुनरावृत्ती झाली, परंतु त्या इतिहासकाराने म्हटल्याप्रमाणे बहमनी साम्राज्यापेक्षा विजयनगरचे साम्राज्य समृध्द होते असे म्हणणे बरोबर नाही. अब्दुर्रझ्झाक यांनी वर्णन केलेले विजयनगरचे वैभव जरी खरे धरले तरी बहमनी राज्य त्याहून गरीब होते असे म्हणण्यास वाव नाही. मुल्हिकात - इ - तबकात - इ नासिरीच्या लेखकाच्या म्हणण्या नुसार बहमनी खजिन्यात चारशे मण सोने, सातशे मण चांदी, लक्षावधी प्रताप, होन व कोट्यावधी

रुपायांचे जडजवाहिर होते. त्यांच्या मते दोन राज्यात संघर्ष चालू असताना लढाई पेटण्यासाठी काहीही कारण पुरे होई, आणि विजयी पक्ष प्रचंड लूट करी. परंतु अर्थिकदृष्ट्या बहमनी विजयनगर पेक्षा निकृष्ट होते, असे म्हणणे अतिशयोक्ति आहे.

दक्षिणेत अशांतता निर्माण झाली ती मुहम्मद शाहाकडून नसून तेलंगणाच्या राजाकडून. सुलतानाच्या कारकीर्दीच्या पहिल्या काही दिवसातच विजयनगर तेलंगण यांचे राजे बुक्क व कान्य नायक या राजांकडून निर्वाणीचे खलिते आले. बुक्काचे म्हणणे होते की, बहमनी राजास आपले राजपद टिकवावयचे असेल तर रायचूर व मुद्गल जवळचा कृष्णा नदी पर्यंतचा प्रदेश विजयनगरचा आहे तो परत द्यावा. त्याची मागणी मुहम्मद शाहास मान्य नव्हती. तेलंगणाच्या कान्य कानव्ह राजाने कळविले होते की, कौलास पूर्वी बहमनी राजास दिले होते. तेथील किल्ला आपला मुलगा विनायक देव आपल्या इच्छे विरूध्द कावीज करण्याची इच्छा करीत आहे. तरी याचा विचार व्हावा. तेव्हा सुलतानाने योग्य ती पण प्रतिकूल उत्तरे लिहिण्यास पंतप्रधान मलिक सैफुद्दीन घोरी यास फर्माविले.

सुलतानाचे नकारार्थी उत्तर आल्यावर दोन्ही राजांनी सैन्याची जमवाजमव सुरू केली. तेलंगणाच्या राजाने वरंगळकडून आपला मुलगा विनायक देव यास पायदळ व घोडदळ असलेल्या प्रचंड सैन्यानिशी कौलासच्या किल्ल्याकडे पाठविले. विजयनगरच्या राजाने वीस हजार सैन्य तेलंगणाच्या (कानव्ह राजाच्या) मदतीस पाठविले. त्याच्या विरूध्द सुलतानाने इस्माईल मुख याचा मुलगा अमीरूल - उमरा, बहादुरखान अञ्अजम - इ - हुमायुन व सफदरखान यांना पाठविले. दोन्ही सैन्याची गाठ कौलास येथे पडली. त्यात तेलंगणाच्या विनायक देवाचा पराभव झाला. बहमनी सैन्याने त्याचा वरंगळ पर्यंत पाठलाग केला. कान्य नायकाकडून खंडणी म्हणून एक लक्ष होन व पंचवीस हत्ती मुहम्मद शाहाने वसूल केले.

परंतु तेलंगणाशी चालू झालेल्या संघर्षाचा यामुळे शेवट झाला नाही. मुहम्मद शाहाला आपल्या मोटेपणाचा दुरभिमान होता. इ.स. १३६२ मध्ये त्यास बातमी समजली की वरंगळ येथे काही सौदागर घोडे विकण्यासाठी आले असता त्यांनी काही चांगले घोडे बहमनी राजास विकण्यासाठी राखून ठेवले होते पण विनायक देवाने ते घोडे बळजवरीने त्यांच्याकडून घेतले. घोडे राखून ठेवण्याची कथा केवळ

थाप असणे शक्य आहे, पण मुहम्मद शाहास त्यामुळे कमीपणा वाटला. शिवाय विनायक देवासही आपला बाप व मुहम्मद यात झालेल्या वाटाघाटी पसंत नव्हत्या. सुलतानाने या गोष्टीचा बदला घ्यावयाचे ठरविले. विनायकदेव त्यावेळी पालमपेट येथे होता. मुहम्मदाने आपले काही विश्वासू लोक व्यापाऱ्याच्या वेषात वरंगळला पाठविले. त्यांनी असे भासविले की, ते सर्वजण लुटले गेले आहेत. त्यांच्या मागोमाग सैन्यानिशी मुहम्मद शाह येत होता. शेवटी पालमपेट येथे घनघोर लढाई झाली. या नकली व्यापाऱ्यांनी आपली शस्त्रे काढून लढावयास सुरूवात केली. विनायकदेवास कैद करून मुहम्मदशाहा समोर आणले परंतु तो मुहम्मदशाहास भर दरबारात उर्मटपणे बोलल्याने त्याचा तेथेच वध केला. यामुळे आंध्रची प्रजा सुडाने पेटून उठली. त्यांनी गनिमी युध्द चालू केले आणि बहमनी सैन्यास झोडपून काढले. मुहम्मदशाह पराभूत होऊन परतला पण तेलंगणाच्या सैन्याने कडवे हल्ले चढवून त्याच्या सैन्याची लांडगे तोड केली. एकूण चार हजार सैन्यापैकी १५०० सैन्य परतू शकले. स्वतः मुहम्मदशाह बंदुकीच्या गोळीने जखमी झाला. त्याला पालखीत घालून आणावे लागले. कौलास येथे त्याची मलिक सैफुद्दीन घोरी याच्या सैन्याशी गाठ पडली आणि त्याच्यासह तो राजधानीस परत आला.

त्याच्या पुढच्याच वर्षी (इ. स. १३६३ मध्ये) तेथील गुप्त हेरांकडून बातमी आली की, तेलंगणाच्या राजाने फिरोजशाह तुघलुक यास माळवा व गुजरातेतील तुघलुक अधिकाऱ्यांना बहमनी राज्यावर हल्ला करण्यास सांगण्याबाबत सुचविले आहे आणि आपण स्वतः मदत करण्याचे तसेच विजयनगरच्या सम्राटांकडूनही मदत मिळविण्याचे आश्वासन दिले आहे. बहमनी सुलतानाने तेलंगणावर स्वारी न करता आपला चुलत भाऊ खान मुहम्मद यास दौलताबादेकडे बालेघाट भागातील कुतलुघाच्या तलावाजवळ सारे सैन्य जमविण्यास सांगितले आणि सफ्दरखान सिस्तानी व अअूजम - इ - हुमायून यांनाही राजधानीस बोलाविले. नंतर सारा राज्यकारभार पंतप्रधान मलिक सैफुद्दीन घोरी याच्या हाती सोपवून कौलास येथे जाऊन त्याने अअूजम - इ - हुमायून यास बीदर व माहूर येथील सैन्यासह गोवळकोंड्यास पाठविले. सफदरखान सिस्तानीस त्याने वऱ्हाड येथील सैन्यासह वरंगळला पाठविले आणि स्वतःही त्याच दिशेने निघाला. कान्य नायक एवढा वेळ विजयनगरहून मदतीची अपेक्षा करीत होता परंतु तिथे गादीच्या वारसासंबधी भांडणे

चालू असल्यामुळे तेथून मदत येऊ शकली नाही. त्याने बहादूरखानाकडे तहाची व वाटाघाटीची याचना केली. त्याने सांगितले की आजपर्यंत सुलतानाविरूध्द आगळिकी केल्या त्या केवळ विजयनगरच्या दडपणामुळे केल्या. मुहम्मद शहाने लादलेल्या सर्व अटी त्याने मान्य केल्या. त्या प्रमाणे त्याने तेरा कोटी होन, तीनशे हत्ती, दोनशे घोडे आणि गोवळकोंडा हे शहर बहमनी सुलतानास दिले. गोवळकोंडा हे शहर मुहम्मद शाहाने अअ्जम- इ - हुमायून याच्या ताब्यात दिले. सुलतानानेही राजासाठी त्याच्या वकीला जवळ अनेक भेटवस्तू दिल्या आणि तेलंगण आणि बहमनी राज्यांमधील सीमारेषा निश्चित करण्यात आल्या. यावेळी वरंगळहून पेटीत बंद करून आणलेले रत्नजडित सिंहासन मुहम्मदास मिळाले. २१ मार्च १३६३ रोजी सुलतान या सिंहासनावर गुलबर्गा येथे बसला, व तिथे चाळीस दिवस समारंभ साजरा केला.

विजयनगरच्या राजाच्या वर्तणुकीवर सुलतान फारसा प्रसन्न नव्हता असे मानण्यास हरकत नाही. आता तेलंगणाचा प्रश्न हातावेगळा केल्याने विजयनगरच्या राजास धडा शिकविण्याची सुलतानाची इच्छा होती. आपले राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी मुहम्मदाने एक आक्रमक युक्ती लढविली. त्याचा मुलगा मुजाहिद याचे मलिक सैफुद्दीन घोरीच्या मुलीशी लग्न झाले. तेव्हा दिल्लीहून तीनशे कव्वाल आले होते. त्यांनी शास्त्रीय गायन तसेच आमीर खुसरौ व अमीर हसन यांच्या कवितांचे गायन केले. मुहम्मद शाहाने विजयानगरच्या खजिन्यावर या सर्वांचा पैसा लादणारी हुंडी काढली. ती हुंडी घेऊन जेव्हा मुहम्मदाचे लोक विजयनगरला गेले. तेव्हा बुक्कास सहाजिकच हा आपला आपमान वाटून त्याने त्या लोकांची गाढवावरून विजयनगरच्या रस्त्यातून धिंड काढली. बहमनी राज्य नष्टच करावयाचे आशा इर्षेने त्याने अदोनी येथे ऐंशी हजार घोडदळ, नऊ लाख पायदळ, आणि तीन हजार हत्ती इतके सैन्य जमा करून बहमनी राज्यावर चाल केली. वऱ्हाड आणि बेदर येथील बहमनी सैन्य नुकतेच तेलंगणाच्या स्वारीवरून परतले होते, म्हणून सुलतानाने त्यांना विश्रांती देऊन खान मुहम्मदास दौलतावादचे सैन्य घेऊन त्यावर पाठविले आणि स्वतः स्वारीवर निघण्यापूर्वी त्याने पालमपेट येथील लुटीचा पाचवा हिस्सा आपला मुलगा मुजाहिद याचे करवी शेख सिराजुद्दीन जुनैदी यास दिला आणि तो सय्यिद व गोरगरीब यांना वाटून विजयासाठी प्रार्थना

करण्यास सांगितले. दरम्यान विजयनगरच्या राजाने तुंगभद्रा ओलांडली व मुद्गल घेतले. तेथे आठ हजार बहमनी सैन्य होते. त्यांची त्याने कत्तल केली. असे म्हणतात की, त्यात एकच मनुष्य वाचला व त्याने दौलतावादेस पळून येऊन ही बातमी सांगितली.

या बातमीने सुलतान अतिशय रागावला. आपला मुलगा मुजाहिद यास त्याने आपला वारस म्हणून जाहिर केले, आणि मलिक सैफुद्दीन घोरी याकडे सर्व सत्ता सोपवून त्याने कृष्णा नदी ओलांडली. सुलतान मुद्गलास पोहचताच तेथील विजयनगरचे सैन्य पळून गेले आणि विजयी भावनेने सुलतानाने नगर प्रवेश केला. फिरिश्ता लिहितो की, त्याने ७० हजार सैन्य मारले आणि तुहफतुस्सलातीन चा उल्लेख करून सांगतो की, दोन हजार हत्ती, तीनशे तोफांचे गाडे, सात हजार अरबी घोडे आणि रत्नजडित सिंहासन एवढे सामान सुलतानाने हस्तगत केले. याशिवाय सरदारांनी लूट मिळविली ती वेगळीच.

पावसाळा संपेपर्यंत सुलतान येथे राहिला व नंतर मोठ्या सैन्यानिशी तो विजयनगरवर चालून गेला. या लढाईत बहमानींनी तोफा व दारूगोळा यांचा प्रथमच वापर केला. दख्खनमध्ये युरोपियांनी युध्दात प्रथमच भाग घेतला. हा विभाग सफ्दरखान सिस्तानीचा मुलगा मुबारकखान याच्या ताब्यात होता. बुक्काने हे वर्तमान ऐकल्यावर आपल्या मावस भावाच्या ताब्यात अदोनीचा किल्ला देऊन तो सर्वशक्तीनीशी प्रतिकारास सिध्द झाला. भुजबलराय यास त्याने सेनापती केले. त्याबरोबर पाच लाख पायदळ व चाळीसहजार घोडदळ एवढे सैन्य होते. तो आपल्या विजयाबद्दल एवढा निश्चिंत होता की त्याने राजास, " सुलतानाला जिवंत आणू की मेलेला ? " असा प्रश्न विचारला तेंव्हा राजाने त्यास मारून त्याचे प्रेत विजयनगरच्या सिंहासनाच्या पायाशी आणावयास सांगितले. मुहम्मदाने सिरगुप्पी येथे तुंगभद्रा ओलांडली. त्या बरोबर पंधराहजार घोडदळ व तीस हजार पायदळ एवढे सैन्य होते. खान मुहम्मदास त्याने दहाहजार घोडदळ व तीस हजार पायदळ यासह सर्व तोफखाना घेऊन पुढे पाठविले. विरोधी पक्षाचे बळ यापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक होते. २०जुलै १३६६ रोजी कोटालम् येथे लढाई जुंपली. मध्यभागी खान मुहम्मद, उजवीकडे मूसाखान अफगान व डावीकडे ईसाखान अफगाण अशी बहमनी सैन्यरचना होती दोन्ही बाजूंचे सरदार बंदुकीच्या माऱ्यास बळी पडल्याने

बहमनी सैन्य उधळणार असे दिसू लागले. एवढ्यात मुहम्मदशाह तीन हजार घोडदळासह आला. यामुळे युद्धाचा रंग पालटला. जोरदार हातघाईची लढाई होऊन तीत भुजवलराय मारला गेला, आणि विजयनगरचा पराभव होऊन लढाई संपली.

अदोनी येथे काही दिवस राहून सुलतानाने खुद्द विजयनगरकडेच कूच केले. विजयनगरच्या राजाने आता गनिमी काव्याने लढाई चालू टेविली आणि आपल्या राज्याच संरक्षण केले. सुलतानास विजयनगरच्या सैन्याने जेरीस आणले व सुलतानाने माघार घेतली. पराभव पत्करला तर त्याचा सैन्यावर वाईट परिणाम होईल म्हणून त्याने आजारी असल्याचे ढोंग केले व सैन्यासह तो माघारी फिरला. विजय नगरच्या सैन्याने त्याचा जवरदस्त पाटलाग करून गनिमी पद्धतीने त्याचे आतोनात नुकसान केले. तुंगभद्रा ओलांडून तो आपल्या प्रदेशात आला तेव्हा पळ थांवविला, आणि जवरदस्त प्रतिहल्ला केला. यावेळी विजयनगरचे सैन्य नाच, गाणे व दारू यांत बुडून गेले होते. असे सांगतात की, हिंदू छावण्या "अल्लहु अकवर" या घोषाने दुमदुमत होत्या. विजयनगरच्या राजा यामुळे पराभूत होऊन माघारी फिरला तोही राजधानी पर्यंत पळत गेला.

बुक्काने परत गेल्यावर आपल्या दरवारी मंडळींची व प्रमुखांची बैटक बोलावून आपल्या पूर्वाधिकाऱ्यांप्रमाणेच आपण देखील वहमनी राजाशी मैत्री करावी असे ठरविले. म्हणून शांतीचे आवाहन करण्यासाटी वकील पाटविण्यात आले. बुक्कांच्या वकीलांनी सुलतानाकडे येवून त्याचा निरोप सांगताच सुलतान स्मित करून म्हणाला की, दिल्लीच्या गायकांचे वेतन विजयनगरकरांनी द्यावे आणि त्यासाटी मी दिलेली हुंडी मान्य करावी या पेक्षा माझी अधिक काही मागणी नाही. यावर गायक क्षमा मागून म्हणाले की, इस्लामी धर्माच्या आपल्या सारख्या भक्तांनी बायका मुलांची कत्तल करावी हे त्या धर्माच्या अगदी विरूध्द आहे हे ऐकून सुलतानास गहिवर आला आणि यापुढे प्रत्यक्ष युध्दा शिवाय इतर कोणासही टार करावयाचे नाही आणि कोणाही युध्द कैद्याची मानखंडना करावयाची नाही असा त्याने हुकूम काढला.

ही मोहीम संपताच त्याला दौलतावादचा सुभेदार वहरामखान माझिंदरानी याच्या वंडास तोंड द्यावे लागले. दौलतावादचे वहुतेक सैन्य विजयनगरच्या

मोहिमेवर गेल्याचे पाहून बहरामखानाने वऱ्हाड व बागलाण येथील संस्थानिक आणि कुंभदेव यांच्या साह्याने मुहमदा विरूध्द बंड पुकारले ही बातमी सुलतानास विजयनगर येथे समजताच त्याने सय्यिद जलाल हामूद आणि शाह मलिक यास बहरामखानाकडे बंड न करण्या विषयी सांगून पाठविले, पण त्याचा उपयोग झाला नाही. हे दोन वकील कलबर्ग्यास परतले तेव्हा मुहम्मद नुकताच विजयनगरहून परतला होता. वकीलांचे वर्तमान ऐकताच तो वायव्य प्रदेशाकडे निघाला. त्याने मस्नद - इ - अलीखान मुहम्मद यास पुढे पाठविले. बहरामखान पैठणपर्यंत आला. तेव्हा त्याची बहमनी सैन्याशी गाठ पडली. इतक्यात बहरामखानाच्या सैन्यातील काही लोक बहमनी सुलतानास मिळाल्यामुळे बहरामखानास शेवगांवपर्यंत पळ काढावा लागला. एव्हाना सुलतान बीडहून पैठणास आला होता. सुलतान आपल्या जवळ आला असे पहाताच बागलाणाच्या राजाने पळ काढला. आणि बहरामखान दौलताबादेस गेला, पण बहमनी सैन्याने दौलताबादेस वेढा घातला. तेव्हा बहराम खान व कुंभदेव हे रात्रीच्या अंधारात निसटले आणि शेख झैनुद्दीनच्या सल्ल्याने गुजरातकडे पळून गेले.

यायोगे सुलतान प्रक्षुब्ध झाला. आपण गादीवर बसलो तेव्हा सर्व साधू दरबारास आले असता केवळ झैनुद्दीन आला नव्हता. त्याची त्याला आठवण झाली. त्यावेळी शेख झैनुद्दीनने सुलतानास सुनाविले होते की शरियतने निषिद्ध मानलेल्या दारू व इतर यांमध्ये सुलतान रस घेत आहे यामुळे मी त्यास सुलतान मानण्यास तयार नाही. शिवाय तो इस्लामी सत्ताधाऱ्याने इस्लामच्या कायद्या प्रमाणे वागावयास हवे. तेव्हा सुलतानाने झैनुद्दीनला स्वतःच्या दर्शनास येण्याविषयी फर्माविले, ते त्याने नाकारले. तेव्हा सुलतानाने त्यास ताबडतोब दौलताबाद सोडण्यास सांगितले. तेव्हा तो शेख बहाउद्दीनच्या कबरीपाशी जाऊन बसला आणि येथून मला कोण उठवतो पाहू द्या असे आव्हान त्याने दिले. सुलतानाच्या लक्षात आले की, आता आपणांस लोकविलक्षण मनुष्यास तोंड द्यावयाचे आहे. तेव्हा त्याने सद्रुशरीफ याबरोबर त्याकडे सदिच्छा, सद्भाव निरोप धाडला. तेव्हा झैनुद्दीनने कळविले की, सुलतान लोकांसमक्ष दारू पिण्याचे सोडील, राज्यातील सर्व दारू दुकाने बंद करील, बापा प्रमाणे वागेल आणि आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांस इस्लामी कायद्या प्रमाणे वागण्याचा हुकूम धाडील, तरच मी त्याचा खरा मित्र होईन. सुलतानाने हे सर्व कबूल केले,

आणि दोघांसही समाधान वाटले. तेव्हा मसनद - इ - आलीयाला महाराष्ट्राचा तावा देऊन सुलतान गुलबर्ग्यास परतला.

या पुढील सुलतानाचे आयुष्य शांतता व समृध्दी यात गेले. बुक्क व कान्हय्य नाईक हे ठरवल्या प्रमाणे खंडणी पाठवित होते. आता सुलतानाने नव्या मोहिमेवर न जाता राज्यास बळकटी आणण्याचे ठरविले. यापुढे तो आपल्या राज्यात प्रतिवर्षी हिंडत राहिला, आणि यापुढे प्रजा सुखसमृद्धीने युक्त झाली. सुलतान २१ एप्रिल इसवी १३७५ या दिवशी मरण पावला. त्याची कबर गुलबर्ग्यात बापाच्या शेजारी आहे.

अलाउद्दीन मुजाहिद

(इ. स. १३७५ एप्रिल २१ ते १३७८ एप्रिल १६)

पहिल्या मुहम्मदानंतर अलाउद्दीन मुजाहिद हा गादीवर २१ एप्रिल १३७५ यादिवशी राज्यावर आला. या राज्यारोहणाचेवेळी तो १९ वर्षाचा होता. १६ एप्रिल १३७८ रोजी त्याचा खून झाल्याने त्याची कारकीर्द कशी तरी तीन वर्ष एवढी अल्पजीवी ठरली. राज्यारोहणाचे वेळी शेख सिराजुद्दीन जुनैदी याने शुभसूचक म्हणून स्वतःचा अंगरखा व मंदिल हे कपडे त्याला घालण्यासाठी पाठवून दिले. हे त्यावेळी मुस्लिम साधुंचे सहाय्य मिळविण्यासाठी केले होते. तसेच तो विजयनगरच्या स्वारीवर निघाला तेंव्हा ताबडतोब धर्मगुरूकडे विजयासाठी प्रार्थना करण्याकरता गेला होता. अलाउद्दीन मुजाहिद युद्ध व शांती दोन्ही काळातील सर्व कर्तव्यांबाबत दक्ष होता. तुर्की व फार्सी भाषा त्याला चांगल्या येत. तो चांगला सैनिक होता. कारण तलवारीचे युद्ध व घोड्यावर बसणे यात तो निपुण होता. त्याची शरीरयष्टी व ताकद चांगलीच होती. त्यामुळे त्याला बलवंत असे नाव मिळाले होते. असे म्हणतात की, तो एकावेळी तीस शेराचे अन्न खात असे. लहान वयातच त्याने पैजेचा विडा उचलून कुस्ती खेळणाऱ्या मुबारक नावाच्या पैलवानाच्या गळयाचे हाड कुस्तीत मोडले होते. एके ठिकाणी असा उल्लेख आहे की विजयनगरच्या चढाई मध्ये असताना त्याला असे कळले की, छावणीचे आसपास एक भयंकर सिंह आला आहे. त्याने केवळ सात साथीदारांसह त्याच्या शिकारीस जाण्याचे धाडस केले व सिंह अतिशय जवळ आल्यावर त्याला भाल्याने मारले. तो म्हणाला की,

" भाला चुकला असता तर मी कट्यार किंवा तलवार घेऊन त्याला मारले असते."

राज्यारोहणानंतर आपला आजोबा मलिक सैफुद्दीन घोरी यास त्याने मुख्य प्रधान नेमिले. शिवाय कारभारात बरेच बदल केले. याशिवाय दौलताबादचा तर्फदार म्हणून अअ्जम - इ - हुमायूनच्या जागी मसनद - इ - अलिखान मुहम्मद याची नेमणूक केली.

मुजाहीदची सारी कारकीर्द विजयनगराशी लढण्यातच खर्च झाली. जानेवारी किंवा फेब्रुवारी इ. स. १३७७ मध्ये बुक्काची राजवट संपवून विजयनगराच्या गादीवर आता दुसरा हरिहर आला होता. राजवटीच्या सुरूवातीलाच मुजाहिदाने बुक्कास लिहिले होते की, " रायचूर दुआब हा दक्षिण व विजयनगरची सीमारेषा यामधील कणा आहे. यासाठी तुंगभद्रा ही दोन राज्यामधली सीमा ठरवावी आणि बंकापूरचा किल्ला आपणास परत मिळावा." राजाने यावर उत्तर दिले की, रायचूर व मुद्गल हे विजयनगर साम्राज्यास कायमचे जोडले आहेत म्हणून दोन्ही राज्यात कायम शांतता नांदण्यासाठी हे प्रदेश आणि मुहम्मदाने बळकाविलेले हत्ती आपणास परत मिळावे. तेव्हा मुजाहिदने सर्व कारभार मलिक सैफुउद्दीन घोरी याजवर सोपवून प्रचंड सैन्य घेऊन दक्षिणेकडे कूच केली. दौलतावाद, बेदर व वऱ्हाड येथून कुमक आल्यावर त्याच्या सैन्याने तुंगभद्रा ओलांडली. विजयनगरच्या राजधानीला वेढा घालून तिची रसद तोडावी असा त्याचा विचार होता. पण तो स्वतःच जाळयात सापडला. कारण त्याच्या दळणवळणाचे मार्ग अतिशय लांबीचे झाले होते. तो स्वतःच मृत्युच्या जवड्यात सापडला.

अदोनी येथे पोहोचल्यावर त्याने सफ्दरखान सिस्तानी यास किल्ल्यास वेढा घालावयास सांगितले व बहादूरखान आणि अअ्जमखान यास विजयनगरकडे जाण्यास सांगितले.तो स्वतः बुक्काचा तळ गंगावतीस आहे असे समजून तिकडे निघाला. विजयनगरच्या राजाने सर्व सत्ता सरदार व उत्तराधिकारी यांच्या हाती देऊन दक्षिणेकडील जंगलात जाऊन राहिला होता. उघड्या मैदानावर लढा देणे त्यास अशक्य वाटत होते. मुजाहिद विजयनगर जवळ आला तेव्हा शहर टेकडीवर असून त्याची तटबंदी भक्कम केल्याचे त्याला आढळले. राजा दक्षिणेकडे गेल्याचे समजून तो त्याच्या पाठलागावर निघाला. मुजाहिद जवळजवळ सहा महिने राजाच्या

शोधात कुठल्याही निश्चित योजने शिवाय भटकला. नंतर राजा स्वतः आजारी पडला व विजयनगरला येऊन किल्ल्यात राहिला.

मुजाहिदने बहादुरखान यास शत्रुच्या पाठलागावर पाठवून स्वतः सेतुबंध रामेश्वराकडे निघाला. त्याचे सैन्य शत्रु विरूद्ध नेहमीच विजय मिळवित चालले होते. त्याने शेवटी श्रीरंगमूचे देऊळ लुटले.

प्रत्यक्ष लढाईत डाव्या बाजूने अज्अजम हुमायून व उजव्या बाजूने बहादूर खान यांनी चढाई केली. मुकर्रबखान हा पायदळाचा मुख्य होता. त्याने तोफखान्याच्या साह्याने शत्रुवर दारूगोळयांचा वर्षाव केला. शत्रु पराभवाच्या गर्तेत जात असतानाच राजा आपल्या प्रचंड सैन्यानिशी तिथे उपस्थित झाला. त्याच्या जवळ आठ हजार घोडदळ व सहा लाख पायदळ होते. लढाईचा रंग बदलला. घनघोर लढाई होऊन मुकर्रबखान मारला गेला. दाऊदखान खूप शर्थीने लढला पण त्याचे काही चालले नाही.

मुजाहिदला आता कळून चुकले की, विजयनगर जिंकणे एवढे सोपे नाही. म्हणून तो अदोनीला परत गेला. तिथे त्याचे सैन्य वेढले गेले होते. सैन्यावर बराच ताण पडला होता. तेवढयात चेन्नय ओदेयर हा जादा कुमक घेऊन आला. तेंव्हा सुलतानाच्या सैन्यातील लोक उघडपणे बेशिस्त वर्तन करू लागले तेंव्हा एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे डोके उडविण्यात व जाळण्यात आले. तरीही बहमनी सैन्यास आता कुमक मिळणे अशक्य होते. शिवाय संकटात भर म्हणून रोगाने आणि दुष्काळाने सुलतानाच्या सैन्यातील बरेच लोक मेले.

मुजाहिदच्या माघारी पूर्वी परत एकदा लढाई झाली असावी असे बोलूर येथील देवळातील एका लेखावरून दिसते. विजयनगरच्या लोकांनी खुद्द सैफुद्दीन घोरी आणि युवराज फतहखान यास पकडले होते व दक्षिणी सैन्याचा तेथे पराभव होऊन ते सीमापार रेटले गेले असावे. बादशाही सैन्य अडचणीत असल्याचे ऐकून सैफुद्दीन घोरी जादा कुमक घेऊन अदोनी येथे आला. त्यामुळे तो लेख खरा असावा असे वाटते. त्याने मुजाहिदला सरळ सांगितले की, अदोनीवर हल्ला करण्यापूर्वी कृष्णा, तुंगभद्रा दुआबातील गोव्यापासून बेळगावापर्यंत किल्ले चांगल्या स्थितीत आणले पाहिजेत. यावर मुजाहिद तुंगभद्रा पार करून घराकडे परत फिरला. मुद्गल येथे

आल्यावर तो शिकारीला निघाला. त्याच्या चारशे सहकाऱ्यांमध्ये दाऊद खान, मसनदीइ - अलीखान, मुहम्मद सफ्दरखान सीस्तानी आणि अञ्जम- इ - हुमायून यांना त्याने वऱ्हाड व दौलताबादकडे पाठविले. मुजाहिदने कृष्णा नदी पार करून विजापूरात मुक्काम केला पण तेथे रात्री तो झोपेत असताना त्याचा खून झाला. ही घटना १६ एप्रिल १३७८ रोजी घडली.

पहिला दाऊद

(इ. स. १३७८ एप्रिल १६ ते १३७८ मे २१)

अलाऊद्दीन मुजाहिद याच्या खुनानंतर लगेच दाऊद हा दख्खनचा राजा म्हणून जाहीर झाला. सर्व उपस्थितांनी त्याला मानवंदना दिली पण राज्यात सर्वत्र बराच गोंधळ उडाला होता. सफ्दरखान आणि अञ्अजम- इ - हुमायून यांना सुलतानाला अभिवादन करण्यासाठी ते परत न येता त्यांनी उत्तरेकडे आपली कूच चालूच ठेवली विजयनगरचा राजा दुसरा हरिहर याने पराभूत बहमनी सैन्याचा पाठलाग केला व त्याने तुंगभद्रा ओलंडून रायचूरला वेढा घातला. खुद्द राजधानीत तर अफवा व भांडणे यांचे अमाप पीक आले होते. तिथे दोन तट पडले. एक गट दाऊदच्या बाजूचा होता. व दूसरा मुजाहिदची बहीण रूहपर्वर आगा या धैर्यवान स्त्रिच्या बाजूचा होता. तिची इच्छा अलाउद्दीन मुहम्मद बहमनशाहाचा सर्वात धाकटा मुलगा अहमद यास गादीवर बसवावे अशी होती. मुजाहिदचा सासरा सैफुद्दीन घोरी यासही सुलतानाची हत्या करणारी राजवट पसंत नव्हती. पण देशएकी यांवरील निष्ठा आणि देशाची सुरक्षितता यावर दृष्टी ठेवून त्याने या बंडखोर राजवटीस मान्यता दिली. रूहपर्वर आगा हिने राजकीय वर्तुळावर आपली पकड चांगलीच घट्ट बसविली होती. त्याचे कारण म्हणजे तिचा दबदबा, शिवाय प्रत्येकाला तिच्याबद्दल वाटणारी करूणा आणि भावाच्या आत्म्यास शांती मिळावी म्हणून ती सर्वांना देत असलेल्या भेटवस्तू.

दाऊदच्या राज्यरोहणानंतर थोड्याच दिवसात मुजाहिदच्या खूनाचा सूड घेण्याची संधी आली. रूहपर्वरने शाही नोकरांपैकी बकाह नावाचा एका नोकरास लालूच दाखवून आपणाकडे वश केले. त्याला पूर्वीच्या राजाकडून अशा कृत्यासाठीच बढती मिळाली होती. २१ मे १३७८ रोजी गुलबर्ग्याच्या किल्ल्यातील मशिदीत

शुक्रवारचा नमाज पढण्यासाठी दाऊद गेला होता. नमाज पढताना पालथा पडताच बकाहने त्यावर वार केला. त्यावेळी नमाजासाठी तेथे हजर असलेल्या मसनद - इ-आली खान मुहम्मद याने ताबडतोब बाकाहचा शिरच्छेद केला. दाऊदला तशा स्थितीतच घरी आणले. दोन गटांमध्ये मशिदीतच चकमक झाली. सरते शेवटी रूहपर्वर- च्या गटाचा विजय झाला. आपल्या गटाचा पराजय झाल्याचे ऐकल्यावर थोड्या वेळातच दाऊदचे प्राणोत्क्रमण झाले.

दुसरा मुहम्मद

(इ. स. १३७८ मे २१ ते १३९७ एप्रिल २०)

रूहपर्वरने आपल्या भावाच्या खुनाचा बदला घेतल्यानंतर गादीवर कुणी बसावे असा प्रश्न पडला. दाऊदचा संजर नावाचा नऊ वर्षाचा मुलगा होता. खान मुहम्मदाच्या मनात त्याला गादीवर बसवायचे होते पण रूहपर्वरने जाहिर केले की, " राजद्रोह्याच्या मुलास गादीवर बसण्याचा हक्क नाही. यावर खान सैफुउद्दीन घोरीकडे गेला.तो मुजाहिद नंतर आपल्या घरात निवृत्त व एकाकी रहात होता. तो सर्वात लोकप्रिय असल्याने योग्य निर्णय देईल असे खानास वाटले. पण सैफुउद्दीनने आपण काही निर्णय देऊ शकत नसल्याचे सांगितले. दरम्यान रूहपर्वरने संजरचे डोळे काढून त्यास अंध केले आणि अलाउद्दीन शाहाचा नातू मुहम्मद यास गादीवर बसविले.

दुसऱ्या मुहम्मदाची एकोणीस वर्षांची कारकीर्द बहमनी इतिहासातील मोठी व शांततेची आहे. गादीवर आल्यानंतर त्याने खान मुहम्मदास सागर येथे कैदेत टाकले आणि तेथेच त्याला लौकरच मरण आले. सैफुउद्दीन घोरीस त्याने पुन्हा पंतप्रधान केले व जरूर तेव्हा त्याची सल्लामसलत तो घेऊ लागला. विजयनगरीशी चाललेले वैर त्याने कायमचे संपविण्याचा प्रयत्न केला. तरी पण काही लेखात असे आढळते की, दुसऱ्या हरिहराने गोव्यातून मुसलमानांना हाकून लावले. बहमनी सैन्य अदोनी येथे गेले. तेव्हा हरिहराचा पुतण्या चेन्नप्प याने त्याचा पराभव केला, (१३८०). पुढे १३८४ मध्ये हरिहराचे सैन्य तेलंगणात गेले. तेथे पण वरंगळच्या वायव्येस कोहकुंज येथे त्याचा पराभव होऊन त्याचा सेनापती साळूव रामाचा मृत्यु ओढवला. पुन्हा १३९५ मध्ये विजयनगरचा सेनापती बैचप्प याने बहमनी सैन्याशी

शर्थीची लढाई करून रांगणी जिंकले. दरम्यानच्या काळात हरिहराने रायचूरला वेढा घातला होता, पण त्याला तो उठवावा लागला आणि त्याने सुलतानास नजराणा द्यावयाचे मान्य केले.

त्याच्या राजवटीचे अखेरीस सगर येथे बंड झाले. त्याने रमजान दौलताबादीचा मुलगा बहाउद्दीन यास सगरचा टाणेदार नेमले होते. त्याला मुहम्मद व ख्वाजा नावाचे दोन मुलगे होते. ते एकदा अफरातफरीच्या गुन्ह्यात अडकले. त्यावद्दल त्यांना दरबारात जाब विचारताच त्यांनी उघडपणे बंड पुकारले. आपल्या बापालाही त्यांनी सामील करून घेतले. सुलतानाने युसुफ अझ्दर नावाच्या तुर्काला त्याजवर पाठविले. पण बऱ्याच चकमकी नंतरही जय मिळेना. शेवटी कपटाने बंडखोरांना ठार मारून त्याने सगरचा किल्ला घेतला. मुहम्मदाने आपल्या उत्तरधिकाऱ्याचा प्रश्न व्यवस्थित सोडविला. त्यास बरीच वर्षे मुलगा नव्हता. त्याचा पूर्वाधिकारी दाऊद यास फिरोजखान व अहमदखान असे दोन मुलगे होते. साहित्य, खेळ, धनुर्विद्या यांचे त्यांना चांगले शिक्षण मिळावे म्हणून मुहम्मदाने मीर फज्लु- ल्लाह इंजू याची त्यावर शिक्षक म्हणून नेमणूक केली होती.फिरोजला तो त्याचा उत्तरधिकारी समजे. त्याप्रमाणे तो त्याला सिंहासनावर आपल्या जवळ बसवून घेई. स्वतःच्या दोन मुलींशी त्याने दोघांची लग्नेही लावली होती.

परंतु त्यास घियासुद्दीन नावाचा मुलगा झाल्यावर त्याचे प्रेम त्यावर जडले. मृत्यु समयी त्याने घियासुद्दीनने गादीवर बसावे आणि जावयांनी त्याला मान द्यावा असे सांगितले.

मुहम्मद २० एप्रिल १३९७ रोजी विषमज्वराने वारला. दुसऱ्याच दिवशी त्याचा चार सुलतानांच्या कारकिर्दी पाहिलेला पंतप्रधान मलिक सैफुउद्दीन घोरी हा देखील मृत्यु पावला.

घियासुद्दीन तहम्तान

(इ. स. १३९७ एप्रिल २० ते १३९७ जून १४)

घियासुद्दीन कोटल्याही अडचणी न येता गादीवर आला. फिरोजखान व अहमदखान हे सुसंकृत असल्याने त्यांनी त्याचा मान राखला व ते राजनिष्ठ राहिले.

त्याने आपली कारकीर्द व्यवस्थित सुरू केली. निरनिराळया प्रदेशांवर त्याने सुभेदार नेमले. त्याने सफ्दरखान एलिचपूर येथे मृत्यु पावल्यानंतर त्याचा मुलगा सलावतखान यास त्याचे जागी नेमले. अञ्अजम - इ - हुमायून खान मुहम्मद यास त्याने " सर-नौवत " व अहमदवेग कझ्वानी यास पेशवा हे किताब दिले. इराण मधून आलेल्या या उमरावांना दिलेल्या या पदव्या गुलवर्ग्यातील जुन्या तुर्क मंडळींना पसंत नव्हत्या. तघलचीन त्यांचा प्रमुख होता. त्याला पंतप्रधान व्हायचे होते. पण घियासुद्दीनने ते नाकारले. तघलचीन यामुळे अपमानित होऊन त्याने सूड घ्यावयाचे ठरविले.

तघलचीन यास एक सुंदर मुलगी होती. ती संगीत निपुणही होती. ते राजाच्या नजरेस आणण्यात आले. राजाला ती पहावयाची इच्छा झाली. तघलचीनला हेच हवे होते. त्याने एक समारंभ आयोजित केला. त्यात मदिरा व त्यांचा जल्लोष उडविला. राजालाही निमंत्रण दिले होतेच. घियासुद्दीन मागेल तेवढी मदिरा देण्यासाठी तघलचीनने एक नोकर ठेवला होता. तो पिऊन बेहोष झाला तेव्हा तघलचीनने आपल्या मुलीला सुलतानाच्या सहवासात आणण्यासाठी म्हणून राजाकरवी सर्वांना बाहेर जाण्यास सांगितले. मग तघलचीनने मुली ऐवजी कट्यार आणली. नोकराने राजाचे हात मागे धरले व तघलचीनने त्याचे डोळे काढले. नंतर राजाच्या चोवीस नोकरांनाही मारून पुढे अंध घियासुद्दीनला सागरला कैदेत ठेवले आणि त्याचा सावत्रभाऊ शम्सुद्दीन यास गादीवर बसविले. ही घटना १४ जून १३९७ रोजी घडली.

दुसरा शम्सुद्दीन दाऊद

(इ. स. १३९७ जून १४ ते १३९७ नोव्हेंबर ११)

तघलचीनला आता हवे ते मिळाले. राजाकरवी त्याने स्वतःला मलिक नायव आणि मीर जुम्ला अशी पदे घेतली. शम्सुद्दीनची आई पूर्वी दासी होती ती आता मख्दुमा- इ - जहान किंवा पालक राणी झाली. तिने आपल्या मुलाला मलिक नायवच्या सल्ल्याने वागावयाचा मंत्र दिला.

शम्सुद्दीनच्या राज्यारोहणानंतर वहमनी राजकारणास वेगळेच वळण लागले. फिरोजखान व अहमदखान हे दुसऱ्या मुहम्मदाच्या इच्छेनुसार घियासुद्दीनला

राजनिष्ठ राहिले होते परंतु घियासुद्दीनचे डोळे काढून त्याला कैद केले तेव्हा त्यांना या कृत्याचा बदला घेण्यास प्रवृत्त केले. तघलचीनच्या हाती सत्ता असल्याने त्याने राजास फिरोझखान व अहमदखान यांना कैद करण्याविषयी सांगितले, व राजाच्या आईने त्यांना ठार करावे असा तिला सल्ला दिला कारण तिच्या मुलाला ते राजभ्रष्ट करू इच्छित होते. ही बातमी या दोघांना कळताच ते सागरला पळून गेले व तेथील शहर प्रमुख सिद्ध यास त्यांनी वश करून घेतले नंतर त्यांनी गुलबर्ग्यास निरोप पाठवून आपण राजनिष्ठ असल्याचे कळविले. पण तघलचीनने घियासुद्दीनचे डोळे काढल्याने तो दोषी आहे, म्हणून त्याला बडतर्फ करावे असे त्यांनी सुचविले. तथापि तो त्याच्या जागेवर राहील असा अपेक्षित निरोपच त्यांना आला. आता फिरोज व अहमद हे फक्त तीन हजार घोडे स्वारांसह गुलबर्ग्यास चालून गेले. त्यांना आशा होती की, मलिक नायबच्या वर्तणुकीने सर्व जण त्रासल्यामुळे सैनिक आपल्या बाजूस येतील. भिवरेच्या किनाऱ्यावर येऊन फिरोझने स्वतः बादशाह असल्याचे जाहीर केले. आणि अहमद खान यास अमीरूल उमरा मीर फजलुल्लाह इंजू यास पंतप्रधान व सिद्धू यास सरनौबत केले. अंध घियासुद्दीनही त्याच्या बरोबर होता. राजधानीच्या दिशेने कूच केली. परंतु त्यांचा मरकूल (मरतूर) येथे पराभव झाला. असे झाले तरी दरबारातील एक पक्ष तघलचीन बद्दल अत्यंत असंतुष्ट होता. अहमद आणि फिरोज यांनी त्या लोकांचे सहकार्य घेतले व त्याच्या सहाय्याने राजधानी गुलबर्ग्यात प्रवेश केला, व त्यानंतर दरबारचे संरक्षक यांचा वध करून दरबारात घुसले. आंधळया घियासुद्दीनाने तलवारीच्या एका वाराने तघलचीनचा वध केला. शम्सुद्दीन यास आंधळे करण्यात आले. त्याला व त्याच्या आईला मक्केला रवाना करण्यात आले. ही घटना ६ नोव्हेंबर १३९७ रोजी घडली. त्यानंतर १६ नोव्हेंबर १३९७ या दिवशी फिरोज हा गादीवर बसला.

ताजुद्दीन फीरोझशाह

(इ. स. १३९७ नोव्हेंबर १६ ते २८ सप्टेंबर १४२२)

फिरोझने आपला भाऊ अहमदखान याला खान - इ - खानान केले आणि आपला शिक्षक मीर फज्लुल्लाह इंजू याला मलिक नायब व वकील, अर्थात मुख्यमंत्री या पदावर नेमले, आणि कदाचित इराणी प्रभाव दूर करण्यासाठी व हिंदुशी चांगले

संबंध निर्माण करण्याकरता त्याने कित्येक ब्राम्हणांना सन्मानाच्या व जबाबदारीच्या पदांवर नेमले.

खरे पहाता त्याची मोठी कारकीर्द शेजारच्या विजयनगरच्या राजांशी झालेल्या झगड्यांमध्ये खर्च झाली. हा झगडा विजयनगरच्या राजानेच प्रथम सुरू केला. फिरोझ गादीवर आल्यानंतर थोड्याच दिवसात म्हणजे इ. स. १३९८ मध्ये सगर मधील अंदाधुंदीचा फायदा घेऊन नैऋत्य भागातील स्थानिक जमीनदारांनी बंड पुकारले व बहमनी सैन्याला किल्ल्यातून हाकलून दिले. याच वेळी उत्तरेकडील नरसिंगाने मांडव व असीरगढ येथील सत्ताधाऱ्यांच्या मदतीने बहमनी राज्याविरूद्ध उठाव केला. आणि विजयनगरच्या राजाच्या सल्यावरून माहूर पर्यंतचा प्रदेश उध्वस्त केला.फिरोज प्रथम सगरकडे वळला असावा. अण्णदेववेलमाला रेड्डींनी हाकलून दिले होते व तो फिरोझची मदत घेऊ इच्छीत होता. सिद्धू हा सगरचा स्थानिक पुढारी होता. हे दोघे बंडखोरांविरूद्ध फिरोझच्या खांद्याला खांदा लावून लढले व त्या लढाईत सिद्धू ठार झाला. सगरचे बंड १५ जानेवारी १३९८ पूर्वीच मोडून काढले गेले होते. याच वर्षी सिद्धूचा मुलगा भैरवसिंग याला मुधोळची जागीर आणि रायबाग जिल्हातील ८४ गावे मिळाली असे मुधोळच्या घोरपड्याच्या घराण्याचा इतिहास परिशिष्ट क्रमांक २ च्या पत्रावरून समजते. पण या परिशिष्टातील पहिल्या अकरा पत्रांची, विश्वासनीयता शंकीत असल्याने त्यामध्ये दिलेली माहिती, प्रमाणभूत मानता येणार नाही.

विजयनगरच्या प्रकरणाचा सोक्ष मोक्ष लागेतो फिरोझने उत्तरेकडील स्वारीचा बेत लांबणीवर टाकला. दरम्याण राजा बुक्काने ८०,००० धर्नुधारी आणि बंदुकची व इतर प्रचंड फौज घेऊन तुंगभद्रेचा प्रदेश ओलांडला आणि एका बाजूने मुद्गल रायचूर आणि दुआबातील बहमनी प्रदेशावर आणि दुसऱ्या बाजूने पहिल्या मुहम्मदापासून बहमनींशी मित्रत्वाचा करार केलेला तेलंगणाचा सत्ताधारी वेलम यावर चाल केली. राजमहेंद्रीचा काट्य वेम हा बुक्काला मदत करीत होता. फिरोझचे मुख्य सैन्य रायचूरकडे गुंतल्याने तेलंगणा कडील विजयनगरच्या सैन्याला आपल्या शत्रुचा पराभव करणे अवघड नव्हते. खेडल्याच्या उत्तरेकडे झालेला बदलही परिणामकारक ठरून सुलतानाला इकडील वऱ्हाड व दौलताबाद फौजा उत्तरेकडे पाठविणे भाग पडले. आता पावसाळा सुरू झाल्याने कृष्णा नदी दुथडी भरून वाहू

लागली होती. कोणाच्याच सैन्याला ती ओलांडणे अशक्य झाले आणि दोघांनीही तळ ठोकून मुक्काम केला. या कंटाळवाण्या व निष्क्रीय स्थितीतून सुटण्याचा मार्ग दिसेना तेव्हा फिरोझचा दरबारी काजी सिराजने रात्री काही माणसांसह विजयनगरच्या छावणीत गोंधळ उडाला की लगेच ४/५ हजार घोडदळ नदीपलीकडे पाठवावे अशीही त्याने सुलतानाला विनंती केली. काजी सिराजने सात माणसे बरोबर घेतली आणि भिकारी, वेडे असे वेष करून ते सर्वजण कसे तरी विजयनगरच्या छावणीत तर पोहोचले तेथे पोहोचताच ते नर्तकी करता ठेवलेल्या तंबूमध्ये जाऊन त्यांपैकी एकीशी हास्यविनोद करू लागले. सायंकाळ होताच ती दागदागिने घालून राज्याच्या तंबूत जाण्यास निघाली. तेंव्हा सिराजने तिला, मी राजदरबार कधी पाहिला नाही, तरी तू मला आपल्याबरोबर ने अशी गळ घातली. तथापि गायकांखेरीज तेथे कोणाला जाता येत नाही असे तिने उत्तर दिले. त्यावरोबर त्याने तिला नगारा अशा कौशल्याने वाजवून दाखविला व ते तिला एवढे आवडले की तिने त्या सर्वांनाच आपल्या बरोबर राजाच्या तंबूत नेले. सर्वजण नाचगाण्यात दंग असताना सिराजच्या दोन माणसांनी पुढे होऊन राजपुत्राला भोसकले तेव्हा तो जागीच गतप्राण झाला आणि छावणीत एकच गोंधळ उडाला रात्र अंधारी व तशात दिवे विझवले असल्याने सिराजच्या माणसांना पकडता आले नाही. दरम्यान फिरोझने तीन चार हजार घोडेस्वार पाठविले होतेच. दुसरे दिवशी सकाळी त्यांसह विजयनगर पर्यंत पाठलाग केला त्यावेळी खान - इ - खानान आणि मीर फज्लुल्लाह इंजू हे दक्षिण प्रांतावर गेले.

मलिक नायब दक्षिण प्रदेशाचा विध्वंस करून आला तोच दुसऱ्या हरिहराने शस्त्रे खाली ठेवून त्याच्याशी तहाची बोलणी लाविली. त्यामध्ये झालेल्या तहानुसार बहमनी सुलतानाने सर्व कैदी सोडून दिले, व हरिहराकडून १० लक्ष होन खंडणी घेण्याच्या अटीवर विजयनगरवर स्वारी न करण्याचे कबूल केले. हा तह यशस्वीपणे पार पाडल्या बद्दल मालिक नायबला १० लक्ष होन मिळावे असे ठरले. सफ्दर सिस्तानीचा मुलगा फौलादखान याला रायचूर दुआबाचा अधिकारी नेमून सुलतान स्वदेशी परतला. आता मागील स्वारीत बहमनींवर ज्यांनी एक प्रकारे पाठीमागून हल्ले केले होते, त्याजकडे सुलतान वळला. तेव्हा सगरचे बंड पूर्वीच मोडले होते. इ. स. १३९९ मध्ये सुलतान सगरकडे जाण्यास निघाला. तेथे पोचताच तेथील

स्थानिक लोक व राय यांनी त्याचे स्वागत केले. सुलतानाने सगरचे नुस्रताबाद असे नाव ठेवले. तेथेच त्याला विजयनगरच्या हरिहराकडून ३३ लाख टंक वार्षिक खंडणी मिळाली. परत येताना फिरोझने काही काळ भीमातीरी मुक्काम केला. तेथे फिरोझाबाद शहर वसविले आणि त्यांचे बांधकाम पूर्ण झाल्यावरच तो राजधानीस परतला.

दोन तीन महिने गुलबर्ग्याला राहिल्या नंतर फिरोझ खेडल्याकडे निघाला. तो माहूरपर्यंत गेला तेव्हा तेथील मुकादमांनी पूर्वी नरसिंगाला मदत करीत असल्यावद्दल सुलतानाची माफी मागितली व त्याचे वर्चस्व मान्य करून खंडण्या देऊ केल्या. एक महिना व पाच दिवस फिरोझचा मुक्काम माहूरच्या बालेकिल्ल्यात होता. माहूरचा प्रमुख बहमनींच्या बाजूस गेल्यामुळे आणि गोंडवनाच्या प्रमुखाकडे मागणी करूनही त्याने काही मदत न दिल्याने नरसिंग आता एकाकी पडला. म्हणून सुलतानाच्या फौजेला गाठण्याकरिता तो खेडल्याहून दोन मजल पुढे आला. सुलतानाने केलेली खंडणीची मागणी त्याने धुडकावून लावली. तेव्हा तो माहूरहून एलिचपूरला गेला. त्याच्या अनुपस्थितीत फज्लुल्लाह इंजू रणांगणाची डावी बाजू व खान - इ - खानान उजवी बाजू सांभाळीत होते. घनोघोर युद्ध होऊन शुजाअतखान, बहादुरखान, दिलावर खान, रूस्तुमखान असे मोठमोठे बहमनी अमीर मारले गेले. खान - इ - खानान मारला गेल्याची अफवा उठली होती, परंतु इंजूने ही अफवा अत्यंत गुप्त ठेवण्याचा हुकूम देऊन सैन्याचा धीर खचू दिला नाही. याशिवाय त्याने नगारे वाजवून खुद्द सुलतान मोठ्या सैन्यासह आपल्या मदतीस आला आहे असे जाहीर केले. वास्तविक खान - इ - खानान मारला गेलाच नव्हता. लवकरच त्याने इंजूच्या मदतीस येऊन नरसिंगाचा मुलगा कौशलसिंग यास कैद केले आणि नरसिंगाला खेडल्याच्या बालेकिल्ल्यात कोंडीत पकडले. हा वेढा दोन महिने चालला. शेवटी नरसिंगाने स्वतः एलिचपूला सुलतानाकडे जाऊन त्याला विनवले की, गुलबर्ग्याच्या आपल्या पूर्वजाप्रमाणेच तुम्ही खंडणीचा स्वीकार करावा. शिवाय आपल्या मुलीला त्याने सुलतानाच्या घराण्यात दासी म्हणून ठेवले. एवढेच नव्हे तर ४० हत्ती, ५ मण सोने व ५ मण चांदी असा नजराणाही सुलतानालाँ दिला. त्याच्या बदल्यात सुलतानाने नरसिंगाला खेडले परत केले. त्याला अमीराचे पद दिले आणि एक नक्षीकाम असलेली टोपी व इतर पोषाख दिला.

खेडल्यानंतर फिरोझने तेलंगणावर स्वारी केली असावी. तेलंगणात तेव्हा वेलम व वेल यांची आपसात भांडणे चालली होती. एका बाजूला सुलतान होता तर दुसऱ्या पक्षाला विजयनगरकरांची मदत होती. ही मोहीम खरे म्हणजे काट्य वेम हरिहरला जी मदत करीत होता त्याला शह देण्याकरिता होती. आता अण्णदेव व इतर वेलम पुढाऱ्यांसह सुलतानाने पूर्वेकडे कूच केले. या प्रमुखांपैकी एक गजराव तिप्प याने काट्य वेमाची गुंडुकोळं येथे भेट घेतली आणि त्याला घातपाताने ठार केले असे निश्चित म्हणता येते. फिरोझच्या मोहिमेची आंध्रमधील प्रगती नीट समजत नाही. एकीकडे फिरिश्ता म्हणतो की, फिरोझने अनेक किल्ले घेतले आणि राजमहेंद्रीवर स्वतःचा ताबा ठेवला तर इतरत्र असे लिहिलेले आढळते की काट्य वेमाचा सेनापती दोडुय्य किंवा अल्लाडी रेड्डी याने बहुतेक देवरायाच्या मदतीने बहमनी सेनानी अलीखानाचा पराभव केला आणि फिरोझला माघारी परतविले. त्यामुळे फिरोझ गोदावरीच्या पलीकडे जाऊच शकला नाही. फिरिश्ता असेही लिहितो की फिरोझने तेलंगण आपल्या राज्याला जोडला पण पुढे फिरिश्ताच सांगतो की फिरोझने तेलंगणातून केवळ खंडणी गोळा केली. जो प्रदेश आपल्या राज्याला जोडला त्यातून तो खंडणी गोळा करील हे विसंगत दिसते खरी परिस्थिती अशी, सुलतानाची ही मोहीम राजमहेंद्रीपर्यंत यशस्वी होत गेली, पण तेथून त्याला पराभूत होऊन माघारी यावे लागले. त्यामुळे काही प्रदेशातून त्याने नुसतीच खंडणी मिळविली. बहमनींनी तेलंगणाचा ताबा मिळविला तरी त्यांचे तेथील स्थान डळमळीत राहणार हे स्पष्ट झाले. फीरोझने आंध्रमधील यादवीत एक बाजू घेण्याचे धोरण मात्र चालूच ठेवले.

मुघल सम्राटांचा पूर्वज तैमूर व बहमनी सुलतान चाललेल्या वाटाघाटीं वरून तत्कालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि दख्खनचे परदेशी राज्यांशी असलेले सवंध यावर मनोरंजक प्रकाश पडतो. तैमूरचा भारतावर स्वारी करून आपल्या एखाद्या मुलाला दिल्लीच्या तख्तावर बसविण्याचा विचार आहे असे कळताच फिरोझने मीर फज्लुल्लाह इंजूचा जावई अमीर नकीऊद्दीन मुहम्मद व फज्लुल्लाह सब्झवारी याच्या हाती तैमूरला नजराणा पाठविला. तो योग्य वेळी तैमुरची राजधानी समरकंद येथे पोहोचला परंतु आणलेला नजराणा देण्याकरता त्याला तब्बल सहा महिने थांवावे लागले. फिरोझच्या निरोपाचा आशय असा होता की, तुम्ही भारतावर स्वारी करून

आपल्या मुलाला दिल्लीपती केले तर मी स्वतः तेथे येऊन नूतन तक्ताधिशाला मुजरा करीन. उत्तरादाखल तैमुरने फिरोझला एक फर्मान पाठवून त्यालाच आपला मुलगा संबोधले व सर्व राजचिन्हे वापरण्याची परवानगी दिली. याखेरीज त्याला नजराणाही पाठविला आणि सर्वांवर ताण म्हणजे फिरोझकडेही त्याच्या ताब्यात असलेला दख्खनचा प्रदेश कायम करून स्वतःच्या किंवा फिरोझच्याही ताब्यात नसलेले गुजराथ व माळवा हे प्रदेश त्याला जागीर म्हणून देऊन टाकले. ही हकीकत खरी असेल तर फिरोझचा ओढा नवागत परदेशी याविषयी कशा प्रकारचा व कितपत होता हे नीट कळून येते. यामुळे घाबरून जाऊन माळवा व खानदेशच्या सुलतानांनी तैमुरकडे मध्य आशियात पत्रे पाठविली की, आम्ही दख्खनच्या सुलतान फिरोझला भावा प्रमाणे आहोत. मात्र त्याचवेळी त्यांनी विजयनगरच्या राजालाही पत्रे पाठविली की, गरज लागल्यास आम्ही आपणास मदत देण्यास तयार आहोत. या आश्वासनाच्या जोरावरच विजयनगरच्या राजाने ठरवलेली खंडणी गुलबर्ग्याला भरली नाही परंतु सध्या विजयनगरची कुरापत काढणे योग्य नाही असा सुलतानाने विचार केला, पण एका अनपेक्षित कारणाने विजयनगरच्या राजानेच युद्धाला तोंड फोडले.

हरिहराचा मुलगा दुसरा बुक्क याच्या मागून त्याचा भाऊ पहिला देवराय इ. स. १४०६ च्या शेवटी गादीवर आला. त्यानंतर लवकरच हिंदू मुसलमानांचे सामाजिक संबध पूर्ण बदलून टाकणाऱ्या एका प्रेम प्रकरणात तो गुंतला. मुल्ला दाऊद बिदरीच्या सांगण्यावरून फिरिश्त्याने पुढील गोष्ट लिहिली आहे. बहमनी प्रदेशातील मुद्गल येथे एका सोनाराला प्रयाल नावाची एक तरूण व अत्यंत सुंदर अशी मुलगी असून संभाषण चातुर्य, संगीत व इतर कलांमध्ये ती अत्यंत प्रवीण आहे असे देवरायाच्या कानी आले. यामुळे त्याला तिजविषयी अपार उत्कंठा निर्माण झाली. असेही म्हणतात की, एक ब्राम्हण यात्रेकरू बनारसहून विजयनगरला येताना वर उल्लेखिलेल्या सोनाराच्या घरी उतरला. त्या मुलीचे वर्णन ऐकून तिला पाहण्याची इच्छा त्याने प्रदर्शित केली. परंतु ती पडदानशीन असल्याचे त्याला सांगण्यात आले. पुष्कळ मनधरणीनंतर सोनाराने तिला त्या यात्रिकासमोर आणले. तिने केलेल्या वाद्य वादनाने तो एवढा प्रभावित झाला की, विजयनगरास आल्यावर त्याने ही हकीकत आपल्या मित्रांना सांगितली, आणि कर्णोपकर्णी ही वार्ता खुद्द देवरायापर्यंत गेली. राजाने ताबडतोब त्या ब्राम्हणावर ती मुलगी व तिचे कुटुंबीय यांना हरप्रयत्नाने

विजयनगरास घेऊन येण्याची कामगिरी सोपविली. वेळ पडल्यास विजयानगरच्या देवांचे दर्शन फारच पुण्यपद असते अशी थाप मारण्यासही त्याला सांगितले. राजाज्ञेप्रमाणे त्या ब्राम्हणाने मुग्दलला जाऊन त्या सोनाराला त्याच्या मुलीच्या भाग्याचे वर्णन करून सांगितले व विजयनगरास येण्याचा आग्रह केला. पण रायाच्या जनान्यात गेलेली मुलगी पुन्हा बाहेर पडून आपल्या आई वडीलांना भेटणे कदापि शक्य नाही असे सांगून प्रयालनेच मुग्दल सोडण्याचे नाकारले.

हे ऐकताच क्रोधांध बनून आपले मित्र विरोध करीत असतानाही देवरायाने सीमेकडे निघण्याचा निश्चय केला. बरोबर ३० हजार सैन्य घेतले. ५ हजार स्वार आणि मोठे पायदळ घेऊन त्याने तुंगभद्रा ओलाडंली आणि मुग्दलकडे कूच केली. वडील व बहमनी सुलतान यांत नुकताच झालेला तह धुडकावून देवराय त्या मुलीला आणण्या करीता निघाला. विजयनगरचे सैन्य येत आहे असे कळताच मुद्गलमधील लोक व तो सोनार यांनी जंगलात पलायन केले. ती मुलगी न सापडल्याने वाटेतील प्रदेशाची नासधूस करीत विजयनगरची फौज विजयानगरास परतली पण दुआबातील अमलदार फौलादखानाने या सैन्याशी लढाई करून ते उधळूनही लावले व झालेली हकीकत फिरोझाबाद येथे सुलतानाला कळविली.

तेव्हा १४०७ मध्ये खान - इ - खानान व इंजू यांसह प्रचंड सेना घेऊन फिरोझ दक्षिणेकडे निघाला व दोन नद्या ओलांडून विजयनगरवर चालून आला. एका चकमकीत त्याला बाण लागला असता त्याने स्वतःच तो उपटून काढला. राजधानीचा अभेद्यपणा व पहाऱ्याची व्यवस्था पाहून तिचा पाडाव करणे किती अवघड आहे याची फिरोझला कल्पना आली. तेंव्हा त्याने खान - इ - खानानला दक्षिणेत लुटालूट करण्यास पाठविले. सरनौबत सिध्दूवर बंकापूरला वेढा घालण्याची कामगिरी सोपविली व स्वतः त्याने राजधानीसमोर तळ ठोकला.

गुजराथ, खानदेश व माळवा येथील राज्य बहमनी सत्तेचे शत्रू समजले जात असल्याने देवरायाने त्यांची त्वरेने मदत मागितली, पण मदत मिळाली नाही. इकडे सरनौबत सिद्धूने बंकापूर सर केले, तर खान - इ - खानान अनेक कैदी घेऊन दक्षिणेतून परतला. तेव्हा सुलतानाच्या छावणीत आनंदोत्सव झाला. पण अजून विजयनगर अजिंक्यच होते. म्हणून ज्याची कर्तबगारी सिद्ध झाली अशा

खान-इ-खानानला विजयानगरपाशी ठेऊन अदोनीला वेढा घालावा असे सुलतानाने ठरविले. तो तिकडे निघण्याच्या वेळेसच त्याला कळले की, मुख्यमंत्री इंजूशी बोलणी करण्याकरता देवरायाने दूत पाठविले असून इंजूने त्यांना आपल्याकडे पाठविले आहे. सुलतानाच्या मनाप्रमाणे पुढील तह झाला.

१) देवरायाने आपल्या मुलीचे सुलतानाशी लग्न लावून द्यावे.

२) देवरायाने सुलतानाला नजराणा म्हणून १० लक्ष होन, ५ मण मोती, ५० हत्ती व लेखन, वाचन, नर्तन गायन यांत प्रवीण असलेले २००० स्त्री, पुरुष गुलाम द्यावेत.

३) सुलनानाने जिंकलेले बंकापूर हुंडा म्हणून त्याजकडे रहावे. ह्या अटी मान्य झाल्यावर हिंदू राजकन्या आणि मुसलमान सुलतान यांच्या लग्नाचा रीतसर विधी उरकण्यात आला.

सुलतान देवरायाकडे ३ दिवस राहिला. परत जाताना त्याला देवरायाने अनेक नजराणे दिले. यावरून सुलतानाचे धैर्य व उभयपक्षांची तात्पुरती का होईना बदललेली प्रवृत्ती यांची चांगली कल्पना येते. आपल्या छावणीत परतल्यावर सुलतानाने सोनाराच्या मुलीस आणवून तिचे आपला मुलगा हसनखान याचाशी लग्न लावले व सोनारास पुष्कळ द्रव्य देऊन, संतुष्ट करून त्याच्या गावी पाठविले. ही कथा फक्त फिरिश्त्याने सांगितली आहे शिवाय ती मध्ये एवढी असंबद्धता आहे की, तीवर विश्वास ठेवता येत नाही.

दुर्दैवाने ही उभयपक्षांची दिलजमाई फार काळ टिकली नाही. इ.स. १४१७ मध्ये पूर्व किनाऱ्यावरील बंदराचे सर्व उत्पन्न मिळविण्याची महत्वाकांक्षा सुलतानाने धरली. कोंडविडूचा पेद्द कोमटी याचा राजमहेंद्रीवर काही हक्क असून तो सुलतानाचा पूर्वी वैरी होता. आता त्याची मैत्री जोडून दोघांची सैन्ये विजय मिळवित थेट दोडुय्य अल्लाच्या राजधानीपर्यंत आली परंतु ते शहर दुर्भेद्य असल्याचे कळल्यावर हे सैन्य शहरात न शिरता बाहेरूनच उत्तरेकडे गेले. फिराझने ओरिसाचा गंग राजा चवथा नरसिंह याच्या राज्यात प्रवेश केला व त्याचा पराभव करून अनेक हत्तीची लूट मिळविली. विजयानगरच्या राजाने दक्षिणेतून तेलंगाणवर स्वारी करून पानगलची गढी सर केल्याची बातमी फिरोझला येथेच कळली असावी.

विजयनगरच्या राजाने खंडणी बुडवून आपल्या सामर्थ्याचे प्रदर्शन करून सुलतानाने आपला हक्क सोडून द्यावा असेच या कृतीने दर्शविले. म्हणून १४१८ मध्ये सत्तरीला आलेल्या सुलतानाला विजयानगरच्या राजाविरूद्ध चालून जावून पानगलला वेढा घालणे भाग पाडले वेढा दोन वर्षे चालला. या अवधीत त्याने धान्य, वैरण इ. काहीही किल्ल्यात जाऊ दिले नाही. वेलम राजे अजूनही फिरोझच्या बाजूचे असून यावेळी देवरकोंडाच्या रामचंद्राने विजयनगरकरांच्या मदतीसाठी आलेल्या सैन्यावर बंडीच्या खिंडीपाशी हल्ला करून त्याला पळवून लावले.

आता काळ फिरला. देवरायाने वेलमांना आपल्या बाजूला वळवून घेऊन मोठीच राजकारणी लढाई जिंकली आणि तो मोठया सैन्यासह पानगल सोडविण्यासाठी निघाला परिणाम व्हायचा तोच झाला. विजयनगरचा राजा मदतीला येताच पानगलच्या गढीतील लोकांनी फिरोझवर एकदम सुलतान ढवा केला आणि नंतर झालेल्या घमशान लढाईत खान - इ - खानान जखमी होऊन बहमनी सैन्य उधळले. फिरोझचे आणखी नुकसान म्हणजे त्याचा शिक्षक आणि राजाचा मुख्यमंत्री फज्लुल्लाह इंजू यास त्याच्याच एका हिंदू नोकराने ठार केले. देवरायाने बहमनी सैन्याचा पाठलाग केला व वाटेतील मशिदी जमीनदोस्त केल्या एलूरपर्यंत आल्यावर राजा थांबला. वेलम अण्णपोताने संधी साधून पळणाऱ्या बहमनी सैन्याच्या तुकड्यांवर छापे घातले, मेदक सर केले आणि बोया समाजाची वस्ती असणाऱ्या प्रदेशात लूट केली. नंतर त्याने कोंडवीडूवर स्वारी करून पेद्द कोमटी वेम याचा पराभव केला. सदर वेम बहुतेक याच वेळी मारला गेला असावा.

निराश झालेल्या फिरोझने इंजूचा मुलगा मीर घियासुद्दीन यास मदत मिळविण्या करिता गुजरातेत पाठविले, पण तेथे नुकत्याच राज्यावर आलेल्या अहमदशाहाने आपली असमर्थता व्यक्त केल्यामुळे मीर घियासुद्दीनला अपयश घेवून परतावे लागले. खान - इ - खानाने कसे बसे नेटाने विजयनगरचे सैन्य परतवून दुआब याच्या ताब्यातून मुक्त केला. फिरोझने आपला मुलगा हसनखान याला युवराज केले, त्याला छत्र, हत्ती, सिंहासन मुकुट अशी राजचिन्हे वापरावयाची मुभा दिली होती. एवढेच नव्हे तर त्याला हसनशाह हा किताब देऊन त्याला युवराज म्हणून कुर्निसात करण्याबद्दल सर्वांना ताकीद दिली. आपण आसन्नमरण झाल्यावर

वारसांत भांडणे होऊ नयेत हा फिरोझचा उद्देश होता. या अर्थपूर्ण घटनेपूर्वी काही वर्षे हजरत सय्यिद मुहम्मद गेसु दराझ हा गुलबर्ग्यात आल्यावर हा संत व सुलतान यात मतभेद उत्पन्न झाले होते. परिणाम म्हणून गेसू दराजाला दूरवरच्या ठिकाणी जाऊन राहावे लागले. फिरोझचा भाऊ अहमद, खान - इ - खानान यास साधू पुरूषाचा दख्खन मधील लोकांवर असलेला नैतिक व आध्यात्मिक प्रभाव चांगला माहित असून त्याचा पूर्ण फायदा करून घेण्यात त्याने कुचराई केली नाही. तो अनेकदा गेसू दराझच्या मठामध्ये जाई आणि अनेकदा त्यांच्या एकांतात भेटीही होत.

इ. स. १४१५ मध्ये हसनखानची युवराज म्हणून रितसर नेमणूक झाल्यावर गेसू दराझ व फिरोझ यांचे मतभेद तर वाढलेच पण फिरोझ व त्याचा भाऊ खान - इ - खानान यांचेही मतभेद पूर्वीपेक्षा तीव्र झाले. युवराज पदारोहणाचा समारंभ व दरबाऱ्यांचे युवराजास मुजरे हे कार्यक्रम झाल्यावर सुलतानाने परमेश्वराची प्रार्थना करून युवराजास आशीर्वादा करिता गेसू दराझकडे पाठविले. त्याने अगोदर राजचिन्हे धारण करून नंतर प्रार्थना केली तर ती व्यर्थ आहे असे उत्तर दिले. सुलतानाच्या सेवकांनी आग्रह केल्यानंतर त्याने स्पष्टच सांगितले की, "ईश्वराने अहमदखान खान - इ - खानान याची युवराज म्हणून नेमणूक केली आहे. म्हणून हसन खाना करिता प्रार्थना करणे माझ्याने होणे शक्य नाही." हे ऐकल्यावर फिरोझचा राग अनावर झाला आणि त्याने गेसू दराझला निरोप पाठविला की, तुमचा मठ राजवाड्यापासून फार जवळ असून लोक तेथे सारखे येतात. तुमच्या येथे राहाण्याने शांतताभंग होते. तेव्हा तुम्ही शहर सोडून दूर निघून जावे हे चांगले. हे ऐकून गेसू दराझने तेथून सध्या जेथे त्याची कबर आहे तेथे आपला मुक्काम हलविला. पुढे तेथेच १ नोव्हेंबर १४२२ रोजी पहिल्या अहमदाचे राज्यरोहणानंतर काही आठवड्यात तो मरण पावला.

फिरोझ आता वृध्द होत चालला होता. त्याने आपले होशियार आणि बेदार नावाचे दोन गुलाम मुक्त केले. माहूरच्या मोहिमेनंतर त्याने त्यांना ऐनुल्मुल्क व निजाल्मुल्क अशा पदव्या दिल्या होत्या. त्यांच्या हाती आपले अधिकार व कारभार सोपविण्यास फिरोझने सुरूवात केली. अहमद आपल्या कर्तबगारीने आणि सय्यिद

महम्मूद गेसू दराझच्या साह्याने स्वतःची लोकप्रियता व प्रभाव सर्वत्र वाढवित आहे याची जाणीव हे दोघे सत्तरीला पोचलेल्या सुलतानाला वारंवार देत. गेसू दराझचे भविष्य सत्य ठरणार अशी अहमदाची खात्री असून तो त्या दिशेने पावले टाकीत आहे, याचीही त्यांना भीति वाटत होती. एकदम वैभवाला चढलेल्या त्या गुलामांनी फिरोझला उपदेश केला की, अहमद जिवंत आहे तोवर हसनखानाचा मार्ग निष्कंटक होणार नाही. म्हणून तुम्ही अहमदला मारून टाका. ज्याने आपल्या पूर्वायुष्यात व नंतरही सतत मदत केली आणि जो आपला जणू उजवा हातच अशा अहमदला ठार करणे हे फिरोझला पटत नव्हते. परंतु तो मनाने कमकुवत असल्याने ऐनुल्मुल्क व निजामुल्मुल्क यांनी त्याला अहमदचे डोळे काढण्यास तरी तयार केले. यामुळे तो हसनचा प्रतिस्पर्धी होणार नाही असे त्यांनी सांगितले. अहमदचा पुतण्या शेरखान याला कोठून तरी ही बातमी कळली. त्या विश्वासू राजपुत्राने तात्काळ ही बातमी अहमदला कळविली. गेसू दराझ आपला प्रामाणिक स्नेही आहे असे जाणून अहमद आपला थोरला मुलगा जाफरखान याला घेऊन त्याकडे गेला. गेसू दराझने आपले पागोटे फाडून दोघांच्या डोक्याला अर्धे अर्धे बांधले व तुम्ही दोघेही तख्ताधीश व्हाल असे आश्वासन दिले.

अहमद परतला तेव्हा त्याचा एक मित्र घोड्याचा व्यापारी खलफ हसन त्याची वाट पहात होता. अहमदने आपल्या वरील संकटाची कल्पना देऊन त्यास परत जाण्याची विनंती केली पण खलफ हसनने ते मुळीच ऐकले नाही. मी वैभवाच्या काळी तुमच्या बरोबर राहिलो तसाच संकटकाळीही राहणार असे त्यानं सांगितले. शेवटी चारशे मित्रांबरोबर अहमद खानापूरकडे निघाला. तेथे त्याने शपथ घेतली की, मी राजा झालो तर या शहराचे रसुलाबाद असे नामकरण करीन आणि ते गांव मक्का, मदिना व कर्बला येथील सय्यिदांच्याकरिता देऊन टाकीन.

ऐनुल्मुल्क व निजामुल्कमुल्क दोघे अत्यंत अस्वस्थ होऊन वृध्द सुलतानाकडे आले परंतु पुन्हा त्याने आपल्या भावाचा विश्वासघात करण्यास नकार दिला परंतु तो त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यास असमर्थ होता. त्यांनी ३० हत्ती, २० हजार घोडदळ जमविले आणि एका सकाळी अहमद उठतो तो वर सांगितलेल्या गुलामांच्या सैन्याने आपणास वेढा घातला असल्याचे त्याला आढळून आले. अहमदने पळून जावयाचे

ठरविले पण खलाफ हसनने त्याला लढाई न करता पळून जाणे शरमेचे आहे असे सांगितले. म्हणून त्याने एक युक्ती काढली. त्याचे असे झाले की, काही वंजारी व इतर लोक काही गुरे घेऊन वऱ्हाडहून कल्याणीस आले. खलफ हसनने कल्याणीस जाऊन ती सर्व खरेदी केली. रात्रीच्या वेळी त्याने त्यांच्या शिंगांना जळते काकडे बांधून त्यांना उधळून देण्याचा हुकुम केला. त्याच वेळी त्याने खरे घोडदळ पुढे ठेवले. हेतू असा की, गुलबर्ग्याच्या सैन्याला ते सर्वच घोडदळ वाटावे. त्यानंतर लांब पल्ल्याच्या शस्त्रांनी त्याने शत्रू पक्षाच्या पुढील फळीत असलेल्या हत्तींवर मारा केला. त्यामुळे हत्तींनी मागे वळून आपल्याच सैन्याचा नाश चालविला. तेवढ्यात अहमद १००० घोडदळासह आला आणि सुलतानाचे सैन्य उधळले गेले. अहमदने रणांगणावर स्वतःस सुलतान म्हणून जाहीर करून राजधानीकडे कूच केली. त्याचे हे कूच म्हणजे मोठाच वैयक्तिक जय होता. जेथे जेथे तो थांबला तेथे तेथे सर्वांनी त्याला सुलतान मानले. राजधानीपासून तीन कोसावर आजारी व अशक्त फिरोझची या सैन्याशी गाठ पडली परंतु त्यांचे ४ ते ७ हजार सैन्य अहमदला जाऊन मिळाले आणि लढाई न करता फिराझ जागेवरच मूर्च्छित होऊन पडला. २२ सप्टेंबर १४२२ रोजी अहमदच्या प्रवेशाकरिताशहराच्या वेशी उघडल्या गेल्या आणि त्याला लगेच मरणोन्मुख झालेल्या फिरोझच्या भेटीस नेण्यात आले.

दोघा भावांनी एकमेकाला मिठी मारली आणि फिरोझला अश्रू आवरेनात बुऱ्हान - इ - मासिरने हा प्रसंग पुढील प्रमाणे वर्णिला आहे.

अहमद : महाराज हे सर्व मला स्वसंरक्षणाकरिताच करावे लागले.

फिरोज : योग्य माणसाकडेच राज्यसूत्रे जात आहेत ही ईश्वराची कृपा. तुझ्या सारखा भाऊ असण्याची माझी पात्रता नव्हती. मी अपात्र माणसाला राज्य देत होतो. माझी शेवटची ईच्छा एवढीच आहे की, तू आपला पुतण्या हसन खान याला साजेसा चांगुलपणाने वागव आणि आपण जसे प्रेमाने राहिलो तसाच माझ्या वंशजावरोवर प्रेमाने वाग.

फिरोझने आपल्या कमरेची तलवार काढून अहमदच्या कमरेला बांधली आणि त्याला हाताला धरून गादीवर बसविले. एका आठवड्यातच २८ सप्टेंबर इ. स. १४२२ रोजी फिरोज मरण पावला.त्याच्या मृत्यूविषयी अनेक गोष्टी

सांगतात. पण त्याला नैसर्गिक मृत्यु आला हे संयुक्तिक दिसते कारण तो आधीच आजारी व अशक्त झाला असून गेल्या काही दिवसातील घटनांनी धक्का बसून त्याचा मृत्यु झाला. आपल्या पूर्वजांच्या कबरी जवळ त्याने स्वतःसाठी कबर बांधली. तेथेच त्याचे नव्या सुलतानाने शाहीइतमामाने दफन केले. आशारितीने फिरोझच्या मृत्युमुळे इ. स. १४२२ च्या शेवटच्या काही महिन्यांमध्ये त्याचा भाऊ पहिला शिहाबुद्दीन अहमद याला सुलतानपद मिळाले. आणि देवरायाचा मृत्यु होऊन तिसरा बुक्क गादीवर आला.

फिरोझ हा बहमनी राज्याच्या गुलबर्गा कालखंडातील यशस्वी सुलतानांपैकी एक असून त्याच्या कारकिर्दीत पुढे दख्खन मध्ये प्रगत झालेल्या संस्कृतीचे एकीकरण झाले. त्याला अनेकदा हिंदूचा शत्रु म्हटले जाते परंतु विजयनगरकर आपल्या शत्रुंना मदत करीत आहेत, असे त्याने पाहिले तेव्हाच त्याने विजयनगरकरांविरूद्ध शस्त्र उचलले. या गोष्टींवरून तो धर्मांध नव्हता हे दिसते. दक्षिणी प्रदेशाला बहमनी संरक्षणाखाली आणण्याचे त्याचे प्रयत्न अयशस्वी झाले.तरी दुआब व बंकापूरवर आपली सत्ता पक्की करण्यास मात्र तो समर्थ ठरला. माहूरच्या प्रमुखाला मांडलिक बनविण्यात आणि तेलंगणातून थेट राजमहेंद्रीवर चाल करण्यात तो यशस्वी झाला हे निश्चित. त्याने गेसू दराझशी काढलेले भांडण त्याच्या अदुरदर्शीपणाचे द्योतक आहे. कारण गेसू दराझला सरदार व सामान्य लोक किती मानतात हे त्याला कळावयास हवे होते. त्याने त्याला राजधानी सोडून जाण्याचा जो हुकूम दिला व पर्यायाने दूर राहून सर्व घटनांचे अवलोकन करण्याची जी संधी दिली ती त्याने राजकारणात केलेली मोठी चूक म्हटली पाहिजे. संकटकाळी तो आपल्या जिवलग मित्रांविरूद्ध व खान - इ - खानान सारख्या सज्जन भावाविरूद्ध उभा ठाकला तेव्हा तो जरा जर्जर झाला होता ही गोष्ट जमेस धरली तरी तो पूर्णपणे निर्दोषी ठरत नाही हे त्याच्या कृतीवरून स्पष्ट होते. शेवटी हे अवश्य सांगितले पाहिजे की, फिरोझने सामाजिक व राजकीय समझोत्याच्या धोरणाने राज्यातील परस्पराविरूद्ध शक्तींचा तोल जसा सांभाळला तसा पुढील कित्येक वर्षात कोणाला साधता आला नाही.

पहिला शिहाबुद्दीन अहमद

(इ. स. १४२२ सप्टेंबर २२ ते १४३६ एप्रिल १७)

२२ - सप्टेंबर - १४२२ रोजी तख्तावर येताच या सुलतानाने ज्या फाटाफुटीमुळे तो गादीवर आला तिचे परिणाम कमी करण्याचे उपाय चालू केले. वर सांगितल्या-प्रमाणे त्याने आपले प्राण वाचविलेल्या खल्फ हसन बसरी यास मलिकुत्तुज्जार हा किताब देऊन राज्याचा मुख्य मंत्रीही केले. त्याच वेळी ऐनुल्मुल्क होशियार व निजामुल्मुल्क बेदार यांना आपल्या बाजूस वळवून अनुक्रमे अमीरूल उमरा आणि दौलताबादेचा सरलष्कर अशा पदांवर नेमले. आपल्या उदार धोरणानुसार त्याने आपला पुतण्या व महत्वाचा शत्रु हसनखान याला ५०० ची मनसब व जागीरही दिली. या जागीरीचे मुख्य स्थान फिरोझाबाद होते. मात्र त्यावर एक बंधन होते. ते म्हणजे त्याला राजवाड्यापासून ७ मैलाबाहेर जायची परवानगी नव्हती. एवढेच चैनीचे व विलासाचे आयुष्य आपल्या चुलत्याच्या कारकिर्दीवर भोगले. अहमदचा वारस दुसरा अलाउद्दीन अहमद याने त्याचे डोळे काढल्याचा उल्लेख आढळतो. यानंतर हसन खानचे नाव आपल्याला कोठेच आढळत नाही.

अहमदने मनसबदारी पद्धतीची व्यवस्था लावून दिली. प्रत्येक सरलष्कराला २०००; अमीरूलउमराला १५००, वकिलास (मुख्य मंत्र्यास) १२०० व इतर अमीरांना १०० ते १००० पर्यंतच्या मनसबी तो देई. १०० च्या वर मनसब असणाऱ्यांना स्वःताचा नगारा, कंठा व निशाण वापरण्याचीही त्याने मुभा दिली. सरलष्कर व अमीरूलउमराची मनसब मुख्य मंत्र्यांपेक्षा जास्त असण्याचे कारण दोघेही लष्करी अधिकारी होते आणि सैन्याकरिता जागीर मिळाली म्हणजे आपल्या दर्जाप्रमाणे राहणी ठेवण्यास त्यांना जास्त खर्च करावा लागे.

१४२२ मध्ये झालेल्या देवरायाच्या व फिरोझच्या मृत्युमुळे त्यामधील काही वादग्रस्त प्रश्नांचा अद्यापि निकाल लागलेला नव्हता. तेव्हा अहमदने गादीवर येताच विजयनगरशी पुन्हा झगडा सुरू केला. आपल्या भावाच्या कारकिर्दीच्या शेवटी झालेल्या बहमनींचा पराभव त्याच्या मनात सलत होता. इ. स. १४२३ मध्ये ४० हजार सैन्य घेऊन तो दक्षिणेकडे निघाला. तिसऱ्या बुक्काने एवढ्या सैन्याशी मुकाबला करण्यास आपण एकटे असमर्थ असल्याचे जाणून तेलंगणच्या अण्णपोत

वेलमाकडे मदत मागितली व त्यानेही आपली फौज बहुधा लिंग सेनापतीच्या अधिपत्याखाली मदतीस पाठविली. वेलम सैन्याने तोरगळ - बदामी व एतगिरी येथे बहमनींचा पराभव करून दोन्ही ठिकाणच्या मुस्लिम रहिवाशांनाही हाकलून दिले असे म्हणतात. विजयनगर व बहमनी दोन्ही सैन्य तुंगभद्रेवर समोरासमोर आली. विजयनगरकडे पायदळ, धर्नुधर व तोफखाना मिळून दोन लाख सैन्य असले तरी त्याने गनिमी काव्याने लढाई सुरू केली. दर रात्री बहमनी तळावर हल्ले करून ते माणसे व घोडी यांची मोठ्या प्रमाणावर कत्तल करीत. लढाईची वाट पाहून कंटाळलेल्या अहमदने २००० बंदुकची घेऊन शत्रुला लढण्यास भाग पाडण्यासाठी नदीपलीकडे तळ हलविला परंतु विजयनगरच्या सैन्याने माघार घेतल्याचे दाखवून आपला तळ मागे नेला. तेंव्हा मधील प्रदेश अहमदने लुटला.

बहमनींच्या तळावर युद्धाच्या चर्चेसाठी बैठक भरून सर्व सैन्यासह तुंगभद्रेच्या पैलतीरी जाण्याचा निर्णय ठरला. पहील्या प्रथम वेलम सैन्याने माघार घेऊन तेलंगणाची वाट धरली आणि नंतर एक फारच विचित्र घटना घडली. आलमखान, लोदीखान व दिलावरखान अफगाण १०,००० सैन्यासह पैलतीरी उतरले तेंव्हा त्यानी बुक्करायास एका उसाच्या मळयात झोपलेला पाहिला. त्या सैन्यास पाहून तो एवढा भयभित झाला की ते तेथे आल्यावर आपण माळी असल्याचा बहाणा केला, आणि याप्रकारे आपण ओळखले न गेल्यावद्दल परमेश्वराचे आभार मानून त्या सैन्याच्या हुकूमाप्रमाणे उसाची ओझीही उचलून नेली. दरम्यान विजयनगरच्या छावणीत, अहमदने नदी पार केली असून राजा बेपत्ता आहे अशी अफवा उठून विजयनगरच्या सैन्याने धीर सोडला आणि सुलतानाच्या फौजांनी त्यात अधिकच गोंधळ उडविला. संधी मिळताच बुक्क आपल्या फौजेसह राजधानीकडे धाव घेऊन त्याने राजधानीत स्वतःस कोंडून घेतले. लढाईची वाट पाहून कंटाळलेल्या बहमनी फौजांनी अनेक अत्याचार केले व चार मूर्ती हस्तगत करून त्या हजरत गेसू दराझच्या कबरीसमोर शुभचिन्ह म्हणून ठेवण्याकरिता गुलबर्ग्याला पाठविल्या. याच वेळी सुलतानाला शत्रुने वेढल्याची घटना घडली. असे म्हणतात की, पारशी नववर्षदिनी विश्रांती करिता म्हणून मृगयेसाठी एका सरोवराकाठी सुलतानाने तंबू ठोकला. तो स्वतः फिरत फिरत एकटाच तंबू पासून आठ मैलाहून दूर गेला. तोच शत्रुच्या ५ / ६ हजार घोडदळाने त्यास वेढले. त्याने वेगाने नजीकच्या शेतातील धान्याच्याकोठारा

कडे धाव घेतली. तो कोठाराच्या भिंतीशी पोचण्याच्या आतच शत्रुने त्याच्या बरोबरच्या लोकांना गाठले. तेथे उभय पक्षांची चकमक होऊन सुलतानाचे २०० लोक मारले गेले. अहमद कसावसा शिडीवरून कोठाराची भिंत चढून गेला. सुलतानाच्या जीवनातील या विलक्षण प्रसंगाच्या दिवशी त्याच्या परिवारातील काही जणांनी आपला पराक्रम दाखविला. यामध्ये सय्यद हुसैन बदक्षी; मीर फरूख बदक्षी; मीर अली सीस्तानी, मीर अली कुर्द, उबैदुल्लाह काबुली, खुस्त्रव उश्वक, ख्वाजा हसन आर्दिस्तानी आणि कासिम बेग सफशिकन हे प्रमुख होते. हिंदूंचे संख्याबल जवळ जवळ पूर्वी इतकेच असून त्यांनी ती भिंत पाडण्याचा प्रयत्न केला. दरम्यान सुलतान बेपत्ता झाल्याने छावणीत एकच गोंधळ उडाला. खासखेली किंवा हुज्राती पैकी २ / ३ हजार फौज घेऊन एक मोठा लष्करी अंमलदार अब्दुल कादिर कोठराकडे निघाला. एवढ्या वेळात शत्रुने भिंत अर्धवट पाडली होती. दोन्ही सैन्यात चकमक होऊन बहमनी सैन्याचा जय झाला व जवळ जवळ सर्व आशा संपली असतानाही सुलतान सहीसलामत सुटला.

आफाकींच्या दृष्टीने हा दिवस मोठा भाग्याचा होता. कारण अहमद शाहाला वाचविणारे सर्वजण यापैकीच होते. सुलतानाने त्याच क्षणी अब्दुल कादिरला बिरादर - इ - जानबक्ष ही पदवी व खान - इ - खानान पद दिले व २००० ची मनसब देऊन वऱ्हाडचा सरलष्करही केले. कादिरचा भाऊ यास खान - इ - अज्जम पदवी देऊन तेलंगणाचा सरलष्कर केले. सय्यिद हसन बदक्षी, अली सिस्तानी इ. ना त्याने ३०० च्या मनसबी दिल्या. कासीम बेग सफशिकन यास ५०० ची मनसब व कराडची जागीर दिली. तसेच ख्वाजा बेग यास कलंदर खान पदवी देऊन गुलबर्ग्याचा दरोगा केले. मीर अली कुर्द हजारी झाला, ख्वाजा हसन आर्दिस्तानी व खुसरौ बेग उझ्वक यांची युवराजाला धनुर्विद्या शिकविण्यावर नेमणूक झाली. सर्वांवर कडी म्हणजे खलफ हसन बसरी मलिकुत्तुज्जार यावर इराक, खुरासान, कास्पियन समुद्रापलीकडे आशिया मायनर व अरबस्तान येथील ३००० धनुर्धर हुजरातीसाठी जमविण्याची कामगिरी सोपविली.

या सुटकेच्या प्रसंगानंतर सुलतानाने खुद्द विजयनगरवरच चाल केली व राजाला निरोप पाठविला की युद्ध टाळावयाचे असेल तर खंडणीची सर्व बाकी हत्तीवर लादून पुढे वाद्ये वाजवित खुद्द युवराजाच्या अधिपत्याखाली आमच्याकडे

पाठवून द्या. ही अट ताबडतोब मान्य झाली. मिरवणूक बहमनी छावणीपाशी येताच सरदारांनी तिचे इतमामाने स्वागत केले व ही मिरवणूक सुलतानाकडे गेली. तेथे सुलतानाने युवराजाला पोषाख, रत्नजडीत कट्यार, हत्ती, अरबी - तुर्की घोडे, शिकारी कुत्रे व बहिरी ससाणे अशा भेटी दिल्या. नंतर कृष्णेपर्यंत जाऊन त्याने राजपुत्राला निरोप दिला.

या मोहिमेच्या आरंभी वेलमांनी अहमदशाहा विरूद्ध विजयनगरच्या राजाची बाजू घेतली होती. सन १४२३ च्या आरंभी तिसरा बुक्क मरण पावला व दुसरा देवराय गादीवर आला. पण याचा अहमदच्या मोहिमेवर काही परिणाम झाला नाही. वेलमांना शासन करण्याकरिता १४२५ मध्ये त्याने गोवळकोंड्याला थांबून सरळ तेलंगणावर चाल केली. प्रथम खान - इ - अअ्जम अब्दुल लतीफ खान यास पुढे वरंगळ येथे पाठवून सुलतानाने एक महिना वीस दिवस गोवळकोंड्यास विश्रांती घेतली. खान - इ - अञ्जम व दुसरा अन्नपोत यांत वरंगळ येथे युद्ध होऊन त्यात दुसरा अन्नपोत धारातीर्थी पडला. आता सुलतानाने विजयानंदात वरंगळमध्ये प्रवेश केला व खान - इ - अञ्जम ला सर्व तेलंगण जिंकण्यास पाठविले. त्यानेही ती कामगिरी काही महिन्यातच पार पाडली.

पूर्व व दक्षिण या दिशांकडील खडतर मोहिमांनंतर सुलतानाने फार विश्रांती घेतली नाही. इ. स. १४२६ मध्ये काही कारणाने एका स्थानिक प्रमुखाच्या हाती गेलेले माहूर पुन्हा जिंकण्याकरिता तो त्या मोहिमेवर निघाला. माहूरची मोहीम किंवा मोहीमा याविषयी अधिकारी लेखकांनी दिलेली माहिती संदिग्ध आहे. सुलतानाला माहूरवर अनेक मोहीमा काढाव्या लागल्या. प्रथम सुलतान माहूरकडे गेला तेव्हा माहूरी लोकांनी डोंगर, जंगले यात लपून गनिमी काव्याने लढाई दिली. सुलतानाने उघड युद्ध करून त्यांचा माहूर सोडून सर्व प्रदेश तर जिंकलाच, परंतु गोवळकोंड्याच्या राजाच्या मालकीच्या हिऱ्याच्या खाणी पर्यंतचा प्रदेशही घेतला. आपला उद्देश अंशतः सिद्धीस नेल्यानंतर सुलतान एलिचपूरला गेला व तेथे त्याने एक वर्ष घालविले; दरम्यान गाविलगड सर करून तो नर्नाळयाच्या किल्ल्यावर आला असे दिसते. पुढल्या वर्षी (सन १४२७ मध्ये) अद्याप सर न झालेल्या माहूरवर अहमद शहाने चाल केली; या वेळीही त्याला पराभव पत्करून राजधानीस परतावे लागले. अखेर तिसऱ्या प्रयत्नात त्याने माहूर जिंकले आणि इतक्या कष्टाने

मिळविलेले यश जपण्याकरिता कळंबपर्यंत पुढे जाऊन पहिल्याच हल्ल्यात तेथील गढी सर केली. तेथील प्रमुख बंडखोरास त्याने ठार केले व लोकांनाही विशेष दया दाखविली नाही. यावरून त्याचे वर्तन कठोरपणाचे होते असे दिसते.

आता अहमद शहाचा मुख्य हेतू सतत पिछाडीशी व राजधानीशी संपर्क ठेवून खानदेश, माळवा आणि तैमूरने त्याचा भाऊ फिरोझ यास दिलेला गुजरात सर करणे व शेवटी विजयनगरवर चाल करणे हा होता. बेदरचा हा बहमनी सुलतान आपला पूर्वज व गुलबर्ग्याचा पहिला सत्ताधारी बहमनशाह याच्या महत्वाकांक्षा आपल्या मनात बाळगीत होता. खेडल्याचे ठाणे हेच दख्खन व माळवा यातील झगड्याचे खरे कारण होते हे त्याने अचूक हेरले होते. खेडल्याचा सत्ताधारी नरसिंग याने माळव्याचा सुलतान होशंग याची भिती न बाळगता सुलतानाला नजराणा व बालेकिल्ल्याच्या चाव्या पाठविल्या आणि खेडले बहमनींच्या संरक्षणाखालील प्रांत म्हणून जाहीर करावे अशी सुलतानास विनंती केली. अहमद शाहाने वऱ्हाडचा सुभेदार खान - इ - जहान अब्दुल कादिर यास त्या प्रांताचा वसूल गोळा करून ताबडतोब नरसिंगाच्या मदतीस जाण्याचा हुकूम दिला. सुलतान स्वतः सन १४२९ मध्ये ६००० हजार घोडदळासह एलिचपूरला गेला व तेथून खुद्द खेडल्याकडे निघाला. दरम्यान अफवा उठली की, नरसिंहाने आपला शब्द मोडून होशिंगशाहाची मैत्री केली आहे. तसेच नरसिंगाने माळव्याच्या सुलतानाला मदतीस येण्याबद्दल दर दिवशी एक लक्ष टंक देण्याचे कबूल केले आहे. तेव्हा होशिंग ३०,००० सैन्यासह मोठ्या मजला मारीत खेडल्यावर चालून आला. त्याला तोंड देणे अवघड आहे हे समजल्यामुळे की काय अहमदने माघार घेऊन बहमनी प्रदेशात परतला. त्याने विचार केला की, होशंगकडे दोन पर्याय आहेत. एकतर माळव्यास परत जाणे किंवा दख्खनवर चाल करणे. त्याला स्वतःला दुसराच पर्याय पसंत होता. कारण त्यामुळे त्याला आपल्या प्रदेशाचे संरक्षण अधिक उत्तम प्रकारे करता आले. आता सरदार व लहान अधिकारी होशंगशी लढायला उत्सुक झाले होते; तर मुल्ला अब्दुल गनी आणि मुफ्ती सद्रुद्दीन सारख्यांचे म्हणणे शक्यतोवर मुसलमानांशी लढू नये असे होते. अहमदने होशंगला निरोप पाठविला की, एकमेकांचा रक्तपात करणे व्यर्थ आहे. तुम्ही परत जात असाल तर आम्हीही माघारी जाऊ तथापि उत्तराची वाट न पहाता

अहमदने आपली छावणी उठवून माघार घेतली. मागोमाग माळवी सैन्याने त्याच जागी तळ ठोकला.

या आणीबाणीच्या प्रसंगी अहमदने चिडलेल्या सैन्यापुढे आपल्या माघार घेण्याच्या कृत्याचे समर्थन करून सांगितले की, आपण त्यांच्या प्रदेशावर चाल करणे ही आपली चूक ठरली असती. आता ते आपल्यावर चालून आले आहेत तेव्हा त्यांना विरोध करण्यात काहीच अन्याय नाही. यानंतर झालेल्या लढाईत सुलतानाने सैन्याची उजवी बाजू खान- इ - जहान अब्दुल कादिर यास सांभाळण्यास सांगितले आणि उजव्या बाजूचे नेतृत्व इस्माइल मुखचा नातू अब्दुल्लाह याजकडे सोपविले, तर मध्यभागाचे नेतृत्व युवराज अलाउद्दीन करीत होता. बाणांच्या वर्षावाने व शस्त्रांच्या खणखणाटाने उभय पक्षाचे लोक ओळखू येईनात. दिवसभर घनघोर लढाई होऊन उभय सैन्यांची अतोनात हानी झाली. दुपारचा नमाज पढल्यावर सुलतानाने जमिनीवर डोके टेकले. यश मिळावे म्हणून ईश्वराची प्रार्थना केली आणि आपले राखीव सुसज्ज असे निवडक १०,००० घोडदळ व १२ हत्ती यासह तो माळवी सैन्यावर तुटून पडला. रात्र पडण्याच्या सुमारास माळवींनी माघार घेतली. तेव्हा रणांगणावर २००० माळवी धारातीर्थी पडले होते. खुद्द माळव्याच्या राजाने आपली बायका मुले मागे ठेवून पळ काढला. यावेळी अहमदाने आपले औदार्य प्रकट केले. त्याने माळवी सुलतानाला मौल्यवान नजराणे दिले व बायकामुलांना संरक्षण देऊन सीमेपर्यंत पोचविले.

नरसिंगाने आता सुलतानाकडे क्षमायाचना केली व अहमदला आपल्या राज वाड्यात बोलावून राजेशाही थाटात मेजवानी दिली. राजाने खेडले प्रांत बहमनींच्या संरक्षणाखालचा प्रांत असल्याचे जाहीर केले आणि आपल्या बरोबर माहूर पर्यंत आलेल्या नरसिंगाचा सन्मान केला. या प्रसंगानंतर माहूर हा दख्खन सीमेवरील शेवटचा सैन्याचा तळ बनला. अहमदाने आपला दुसरा मुलगा महमूदखान याला प्रदेशाचा सुभेदार नेमिले. तो अखेरपर्यंत तेथेच होता.

गुजरात व माळवा यासारखे तुल्यबल शत्रु असताना अहमदशाहाने खानदेशाचा फारूकी सुलतान नसीर यास मित्रत्वाने वागवावे हे सहाजिकच होते. विशेषतः गुजरातच्या वाढत्या सत्तेचे नसीरला भय वाटे. हे पाहिल्यावर सुलतानाने

असे वागावे हे नैसर्गिकच होय. याच सुमारास त्याने अझीझ खानास खानदेशात पाठवून नसीरची मुलगी आगाझैनाब हिला युवराजा करिता मागणी घातली. ती मुलगी लग्नासाठी बेदरला आली.तेव्हा सर्व राजधानी लग्नाची पूर्वतयारी व लग्न सोहळा यात पूर्ण मग्न झाली होती. ज्योतिषांनी सांगितलेल्या मुहूर्तावर लग्न पार पाडले आणि सुलतानाने उपस्थितांना मौल्यवान वस्त्रे, रत्ने, मोती, दागिने इ. भेटी दिल्या.

इ. स. १४२७ च्या अखेरीस सुलतानाने मलिकुत्तुज्जार खलफ हसन बसरी यास दोन हजारी मनसबदार करून दौलताबदचा सुभेदार नेमले आणि हुकुम केला की, दरोडेखोर, बंडखोर यांच्या पासून कोकणचा प्रदेश मुक्त करावा आणि जे स्थानिक सुभेदार आपल्या अधिकाराचे उल्लंघन करीत असतील त्यांना ठार करावे. नवा सुभेदार या कामगिरीत यशस्वी झाला. त्याने अनेक गढ्या सर केल्या आणि कित्येक हत्ती भरून लूट राजधानीकडेपाठविली. खलफ हसन बीदरला परतल्यावर त्याचा सन्मान झाला व त्याच्या नजरेला नजर देण्याचे सामर्थ्य नसणाऱ्या लोकांचा जळफळाट झाला.

झालावडचा राजा कन्ह याचा अहमदने पाठलाग केला. त्यामुळे सन १४३० मध्ये त्याने होशंगाकडे आश्रय घेतला. या कन्ह संबंधाने गुजरातचा एक प्रसिद्ध राजा पहिला अहमद व माळव्याचा होशंग शाह यांत काही तंटा निर्माण झाला त्यावेळी शहाबुद्दीन अहमदने बहमनी सैन्य राजाच्या मदतीस पाठविले. त्या सैन्याने नंदुरबार व सुलतानपूर पर्यंतचा प्रदेश लुटला. तेव्हा गुजरातच्या अहमदने सेनापती मुकर्रबुमुल्क सय्यिद अब्दुल कासिम व सय्यिद अहमद यांना युवराज मुहम्मदाच्या अधिपत्याखाली नंदुरबारला पाठविले. तेथे दख्खनी फौजांचा पराभव होऊन त्यांनी दौलतावादेकडे पलायन केले. या संकटाची बातमी एकताच बहमनी सुलतानाने युवराज अलाउद्दीनास पाठविले. त्याची आणि नसीरखान फारूकी व झालावाडचा राजा यांची दौलतावादपाशी गाठ पडली. गुजराती सैन्याशी मणिक खिंडीमध्ये आणखी एक लढाई झाली. तीमध्येही दख्खनी सैन्याचा पराभव झाला.शहाबुद्दीन अहमदने चिडून जाऊन पराभवाचा बदला घेण्याचे ठरविले. तेवढ्यात गुजरातच्या बाजूचा माहीमचा सुभेदार राय कुत्ब मरण पावला. म्हणून शहाबुद्दीन ने त्या वेळी कोकणात असणाऱ्या मलिकुत्तुज्जाराला माहीम बेटात जाण्याचा हुकूम केला.

हे समजताच गुजरातच्या अहमदाने आपला मुलगा जफरखान याला इफ्तिकारुल्मुल्क याजबरोबर खलफ हसनवर पाठविले. जफरखानाने पूर्वी रणांगणावर पराक्रम करुन किर्ती मिळविली होती. अहमदाने मुख्लिसुलमुल्क याला कोकणात जाण्याचा हुकूम केला. त्याने त्या हुकूमाप्रमाणे १७ जहाजे घेउन वेरावळ, घोधा व दीव येथून कोकणावर चाल केली. गुजराती फौजांनी बहामनींचे मोक्याचे ठिकाण जे ठाणे त्यास वेढा घालून तेथील किल्लेदारास पळवून लावले. विजयाने उत्साहित झालेल्या जफरखानाने आता माहीमवर चाल केली. तेथे बहमनी व गुजराती सैन्याची लढाई झाली. ती दिवसभर चालली. शेवटी खलफ हसन यास माघार घेऊन जवळच्या मुंबई बेटावर जावे लागले. त्याने मदतीसाठी राजधानीकडे तातडीचा निरोप पाठविला. तेंव्हा शिहाबुद्दीन अहमदाने तात्काळ दहा हजार सैन्य व साठ हत्ती राजपुत्र मुहम्मदाच्या अधिपत्याखाली पश्चिमेकडे पाठविले व मुहम्मद लवकरच युवराज अलाउद्दीनाकडे येऊन पोहोचला. दुर्दैवाने अलाउद्दीन आजारी पडला व त्याला आपला तळ काही मैलावर हलवावा लागला. आफाकींच्या भरभराटीने जुन्या लोकांच्या मनात मत्सर उद्‌भवला होता आणि दख्खनी व गुजराती सैन्ये निर्णायक लढाईची तयारी करीत होती. त्याचवेळी जुन्या लोकांच्या नेत्यांच्या एका शिष्टमंडळाने राजपुत्राची गाठ घेऊन त्याच्या मनात अफाकींबद्दल विष पेरले. एवढेच नव्हेतर खलफ हसन यास तोंडघाशी पाडण्याकरिता आपण प्रत्यक्ष लढाईत भाग घ्यावयाचा नाही असेही त्याने ठरविले. गुजरात्यांनी बहमनींमधील ही फूट कदाचित ओळखली असावी म्हणून संधी येताच त्यांनी बहमनींवर तुटून पडून त्यांची कत्तल उडविली. त्यांनी मलिकुत्तुज्जारचा भाऊ खुमैसबिन हसन यास कैद केले. पराभूत बहमनींनी कित्येक हत्ती, घोडे, मौल्यवान वस्तू, रणांगणावर सोडून काढता पाय घेतला. त्या सर्व वस्तुंची प्रचंड लूट गुजरातींना मिळाली.

या भीषण पराभवाची बातमी मिळताच सुलतानाने सर्व फौजांना मुहम्मदाबाद बेदर येथे एकत्र जमण्याचा हुकूम सोडला, व तो स्वतः गुजरातवर चालून जाण्यास निघाला. गुजरातच्या सीमेवरील गाव बेऊल याला वेढा घातला. बेऊलच्या हिंदू अंमलदाराने गुजरातच्या राजाला विनंती केली की, तुम्ही मला मदत करून बहमनींपासून सोडवा. त्याबद्दल मी नियमित खंडणी देईन. हा निरोप येताच बहमनी सुलतानाने आपला तळ हलवून आपले सैन्य बरेच मागे नेले. तेव्हा गुजराती सैन्याने

त्याचा पाठलाग केला. शेवटी दोन्ही सैन्यांनी तापीच्या दोन्ही किनाऱ्यावर आपले तळ ठोकले, पुन्हा दोन्ही बाजूंची कुचंबणा सुरू झाली. थोड्याफार चकमकी होत असल्या तरी कोणतेच सुलतान आपल्या सर्व बळासह दुसऱ्यावर हल्ला करीना. दोन्ही पक्ष अनुभवी विद्वानांशी सल्ला मसलत करून रक्तपात टाळण्याचा उपाय शोधू लागले. शेवटी दोन्ही सुलतानांमध्ये एक तह होऊन त्यात बेऊल गुजरातकडे द्यावे व बाकी परिस्थिती जैसे थे रहावी असे ठरले. बेऊलच्या तहाचे विशेष महत्व असे की, या तहामुळे दख्खन व गुजरात हा झगडा कायमचा मिटला. पुढील शंभर वर्षे बहमनींचे आपले अंमलदार व मांडलिक यावरील नियंत्रण संपुष्टात येईपर्यंत दोन्ही सुलतानांनी या तहातील तरतुदींच्या विरूद्ध वर्तन केले नाही.

अहमदशाहाला माळव्याच्या होशंगशी परत एकदा सामना द्यावा लागला. होशंगने पाहिले की, सुलतान गुजरातच्या प्रकरणात गुंतला असून त्याचे बळही थोडे कमी पडले आहे. तेव्हा त्याने दख्खनी सुलतानाचा मित्र खेडल्याचा नरसिंह याजवर सन १४३४ साली चाल करून त्यास ठार केले. अहमदने आपल्या शत्रुशी लढण्याकरिता ताबडतोब उत्तरेकडे कूच केली, परंतु त्याचा नातेवाईक खानदेशचा नसीरखान याने मध्ये पडून दोन्ही पक्षांमध्ये आपल्या परिश्रमाने समझोता घडवून आणला. वऱ्हाड दख्खनमध्ये जावे व खेडल्याचे वर्चस्व माळव्याकडे रहावे असे ठरले.

राज्यातील त्रासदायक ठरणाऱ्या निरनिराळया भागांच्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन तेलंगणाने बहमनीं विरूद्ध बंड पुकारले. राजमहेंद्री केव्हाच बहमनींच्या हातून गेली होती आणि दोड्डप्प अल्ल हा येथे स्वतंत्रपणे राज्य करीत होता. आता वेलमांनीही आपले स्वातंत्र्य जाहिर केले. त्यांनी त्या प्रदेशाचा सुभेदार अज्जमखान यास हाकलून दिले असावे. थकत चाललेला अहमद प्रचंड सैन्यासह सन १४३३ मध्ये वाटेतील किल्ले सर करीत तेलंगणाकडे चालला. तेव्हा वरंगळचा तिसरा सिंग यास माघार घेऊन शस्त्र खाली ठेवावी. लागली. पण शेवटी त्याने ठिकठिकाणचे किल्ले त्या त्या सत्ताधाऱ्यांच्या ताब्यात ठेविले. आपला हेतू साध्य करून वयोवृद्ध सुलतान राजधानीकडे परतला. त्याने इब्राहीम संजरखान यास तेलंगणाचा सरलष्कर नेमून त्याला भोनगीरचा किल्ला आणि फौजेच्या खर्चासाठी पुरेशी जागीर दिली.

वृद्ध सुलतानाने आता राज्यकारभारातून आपले लक्ष काढून घेतले आणि सर्व व्यवस्था आपल्या समकालीनांमधील एक अत्यंत शहाणा व विद्वान असा मियां महमूद निजामुल्मुल्क याजकडे सोपविली. याचवेळी मलिकुत्तुज्जार यास दाभोळ वगैरे पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदराचा कारभार पहाण्यास पाठविले. आपल्या कारकिर्दीच्या शेवटच्या वर्षात त्याने उत्तम शिकलेला व कर्तबगार असा आपला मुलगा अलाउद्दीन झफरखान यास आपला वारस नेमून आपल्या हयातीतच सर्व कारभार त्याच्या हाती सोपविला आणि आपला आवडता मुलगा सुलतान मुहम्मद याला त्याचा मदतनीस म्हणून नेमिले. त्याने इतर प्रांताचे कारभार आपल्या वेगवेगळया मुलांच्या हाती दिले. महमूदला माहूर, कळंब, रामगिरी आणि वऱ्हाडचा काही भाग एवढ्या प्रदेशाचा सुभेदार नेमिले. शेवटी बहमनी वंशामध्ये पूर्वी घडलेले प्रसंग लक्षात घेऊन त्याने आपल्या सर्व मुलांकडून वचन घेतले की, "आम्ही कोणत्याही परिस्थितीत एकमेकांना विरोध करणार नाही." लहानशा आजाराचे निमित्त होऊन १७ एप्रिल १४३६ रोजी सुलतान मरण पावला.

वर दिलेल्या हकिकतीवरून कळून येईल की, त्याने जेष्ठपणाच्या वारसाहक्काचा नियम प्रस्थापित करून बहमनी राज्याला कधी नव्हती अशी बळकटी आणली. म्हणून शिहाबुद्दीन अहमदच्या कारकिर्दीने बहमनी इतिहासाचे नवे युग सुरू केले. त्याच्या या जेष्ठपणाच्या वारसाच्या तत्वाचे उत्तम उदाहरण म्हणजे त्याने आपला तिसरा मुलगा महमूद हा सर्वांत आवडता असूनही अलाउद्दीन या आपल्या सर्वांत थोरल्या मुलासच राज्याचा वारस नेमिले. त्याची कारकीर्द त्याच्या न्यायीपणामुळे व औदार्यामुळे व शत्रुंशी देखील वागताना त्याने दाखविलेल्या मनाच्या मोठेपणामुळे लक्षणीय ठरली. त्याने विजयनगरच्या पराभूत राजाला परत पाठविले. ज्या नरसिंहाने त्याचा विश्वासघात करण्याचा प्रयत्न केला त्याला त्याने खेडले परत दिले. माळव्याशी व गुजरातशी झालेल्या लढायांत त्यांचे वर्तन एवढे औदार्याचे होते की, प्रति पक्षाला तो दुबळेपणा वाटला. आपल्या कारकिर्दीच्या अखेरच्या वर्षात तेलंगणाचे बंड मोडल्यावर सुलतानाने पूर्वी सर केलेल्या किल्ल्यां पैकी बहुतेक किल्ले त्यांच्या पूर्वीच्या मालकांना परत दिले आणि तिसरा सिंग याला वरंगळचा सत्ताधारी म्हणून कायम केले.

अहमद हा धार्मिक व देवभीरु सुलतान होता. दख्खनचे लोक त्यास अजूनही वली (संत) मानतात. त्याच्या कारकिर्दीत मुहम्मदाबाद बीदर हे इराण, इराक व अरबस्तान इ. भागातून येणाऱ्या विद्वान व धार्मिक लोकांचे आश्रयस्थान बनले. त्याने स्वतःही मीर फुज्लुल्लाह इंजूकडून शिक्षण घतले होते. तो संगीत कलेतला दर्दी होता. दख्खनमध्ये पडलेल्या मोठया दुष्काळात त्याने खरेदीसाठी व लोकांना वाटण्यासाठी आपला खजिना मोकळा केला. यावरुन त्याची आपल्या प्रजेबद्दलची दयाबुद्धी उत्कटरीतीने प्रकट होते. याच्या आधीच्या कारकीर्दीपासून शासक त्याच प्रमाणे शासित यांनी जी आंतरधर्मीय विवाहाची पध्दत अंगीकारली होती तीमुळे कला, शिल्प व सामाजिक जीवन यांवर हिंदू पद्धतीचा प्रभाव पडला.

इजिप्शियन वय्याकरणी मुहम्मद अद दमामिनी हा भारतात आला होता. त्याने लिहिलेल्या वर्णनावरून आपल्याला शिहाबुद्दीन अहमदाच्या गुणांची चांगली कल्पना येते. हा विद्वान लेखक म्हणतो की, ‘ मी रमजान इ. स. १४२२ सप्टेंबर मध्ये माहीम येथे अरबी व्याकरणावरील ९३६ पृष्ठांचा ग्रंथ लिहावयास आरंभ केला, व ७ डिसेंबर इ. स. १४२२ मध्ये संपविला.’ नंतर त्याला गुजरात सोडून त्या वेळची राजधानी अहसनाबाद गुलबर्गा येथे यावे लागले. तेथेच त्याने आपल्या ग्रंथाची प्रत तयार केली. तो म्हणतो की, गुलबर्ग्याबद्दल ऐकलेल्या गोष्टींची सत्यासत्यता पहावी, सुलतानाचा कारभार बघावा, ज्याविषयी एवढा बोलबाला होतो त्याची योग्यायोग्यता तपासावी यासाठी मी गुलबर्ग्यास गेलो. सुलतान लोकप्रिय असून आपल्याशी भांडणाऱ्याशीही द्वेषाने वागत नसे. लोक त्याला शूर, उमदा व नेहमी दुसऱ्याला मदत करण्यास तत्पर असा मानीत. सुलतानाची अपार स्तुति करून पुढे त्याने तो ग्रंथ सुलतानासच अर्पण केला आहे. कारण सुलतान म्हणजे विद्वान व सज्जन यांचा राजा होता.

ज्यांचा, ज्यांचा पहिल्या अहमदाशी संबंध आला त्यांचे मत त्याच्या विषयी असे होते. ‘ अंतर्गत कारभारातील त्याचे दयाळू धोरण व इतर राज्यांशी असलेली मित्रत्वाची नाती यामुळे बहमनी राज्य सर्वांच्या आदरचा विषय बनले.’

अलाउद्दीन अहमद दुसरा

(इ. स. १४३६ एप्रिल १७ ते १४५८ मे ६)

पहिल्या अहमदचे मृत्युनंतर त्याचा मुलगा अलाउद्दीन हा दक्षिणेचे तख्तावर आला आणि त्याने अहमद हे नाव घेतले. राज्य रोहणाच्या वेळी त्याचे उजव्या बाजूला शाह खलिलुल्लाह आणि डावे बाजूला सय्यिद हनीफ हे होते. बहमनीराज्याच्या दृष्टीकोनातील बदल ह्या राजापासून घडून आला. पहिला मुहम्मद आपल्या आप्तेष्टांना खास मेहरबानी दाखवीत नसे. पण या दुसऱ्या अहमदाने अशा प्रकारची बरीच मेहरबानी करून काही जणांना बरेच हुद्दे दिले. सदिच्छा असली तरी त्याची मनोवृत्ती कमकुवत असल्याने नवागत (अफाकी) आणि जुने (दक्खनी) ह्यांमध्ये फूट पडली आणि तिचा राज्याचे भवितव्यावर नको तो परिणाम झाला.

अलाउद्दीनाने सुलतान बनताच अन्यायाने कैद केलेल्या लोकांची सुटका केली आणि काही वरच्या दर्जाचे अधिकाऱ्यांना बडतर्फ करून त्यांचे जागी दुसऱ्या लोकांची योजना केली. पण त्यामुळे अफाकी (नवागत) आणि दक्षिणी (मुल्की) यातील फूट स्पष्ट झाली. त्याने खलफ हसन बसरी ह्याच्या नेतृत्वाखाली फक्त नावगतांनाच खानदेशच्या स्वारीवर पाठविले. विजय मिळवून ते परत आले तेव्हा खलफ हसनचा अभूतपूर्व सत्कार झाला पण त्यामुळे दक्षिणी पक्षाची घोर निराशा झाली. नवागतांचा असा उदय झाला. याचे कारण म्हणजे नाते संबंध. सुलतानाच्या बहिणी आणि मुली यांचे या पक्षातील मुखंडीशी विवाह झाले होते. तामुळेच या पक्षाचे प्राबल्य झाले. सुलतानाने अशीही अज्ञा दिली की, समारंभ प्रसंगी नवागतांनी आपल्या उजव्या बाजूस असावे. जुन्यानी डाव्या बाजूला असावे. ह्या मुळे तर दोन पक्षातील वैमन्यस्य विकोपाला गेले.

चाकण प्रकरणी मात्र अलाउद्दीनचा अदूरदर्शीपणा उठून दिसला. खलफ हसनला शिर्के राजाने कोकणच्या जंगलात म.रले. तेव्हा त्याने चाकणच्या किल्ल्यातील लोकांना मारून टाकण्याची आज्ञा दिली. त्यातील जे वाचून आले त्यांचा सत्कार करून त्यांना कैदेत टाकले. ते कैदेतच खितपत पडले, आणि नंतर काही वर्षांनी खुरासानचे राजाचे आज्ञानाने त्यांना फाशी देण्यात आले. यावेळी

नवागत आणि जुने ह्या पक्षातील विरोध एवढा विकोपाला गेला की, त्यांचा समतोल ढासळण्याची वेळ झाली. नवीन धोरणाचे सूत्रधार म्हणजे अलाउद्दीनची मेहुणी नर्गिस बेगम आणि त्याचा नवा मित्र महमूद गावान!

दक्षिणेतील हिंदू - मुस्लिम संघर्षाचा प्रश्न चालू असला तरी तो त्या वेळी नाहीसा झाला आणि विजयनगर बहमनी राजे यात फक्त राजकीय बरे वाईट संबध राहिले. फीरोझ हिंदू - मुस्लिम विवाहाचा पुरस्कर्ता होता हे आपण पाहिलेच. यापुढेही दोन्ही जमातीत सलोखा राहावा अशीच भावना निर्माण होत गेली. दक्षिणेच्या भावी राजकारणाचे हेच वैशिष्ट्य.

ह्या नव्या सुलतानाने दिलावरखान अफगाणाला मुख्य प्रधान केले. ख्वाजा - इ - जहान आस्त्राबादीला वझीर केले आणि एक जुना नोकर इमादुलमुल्क घोरी याला अमीरुल उमरा केले. धाकटा भाऊ मुहम्मद याला अनेक जागिरी आणि हत्ती दिले. एकंदरीने या नव्या राजाने आपल्या बापाचे इच्छेप्रमाणे वर्तन करुन कोणासही दुखविले नाही. खंडणी न दिल्याबद्दल इ. स. १४३६ मध्ये त्याने विजयनगरशी युद्ध पुकारले. त्याचा योग्य तो परिणाम होऊन विजयनगरच्या देवरायाने आठ लक्ष रूपये, वीस हत्ती आणि २०० मुली त्याचेकडे पाठविल्या.

पण ह्या विजयाचा परिणाम मुहम्मदाने केलेल्या बंडात झाला. आपल्या बापाच्या राज्यात आपल्याला अर्धा वाटा पाहिजे, अशी त्याने मागणी केली आणि तो मिळण्यासाठी विजयनगरच्या राजाकडे मदत मागितली. देवरायाने तावडतोब मदत करावयाला सुरूवात केली आणि मुहम्मदाने कृष्णा नदीवरील एका गावी आपले डोक्यावर राजमुकुट चढविला. अलाउद्दीन स्वतः प्रतिकारास निघाला आणि मुहम्मदाच्या बंडाचा त्याने मोड केला. पण त्याला न मारता राजाची जागीर त्याला दिली. नंतर सुलतानाने दिलावर खानाला संगमेश्वर आणि राणेल येथील राजांशी मुकाबला करण्यासाठी पाठविले. ही मोहीम यशस्वी झाली आणि राजाची मुलगी झेबा चिहरा हिचा सुलतानाशी विवाह घडून आला. पण लाच घेतल्याचे संशयावरुन दिलावर खानाला पदच्युत केले. तथापि त्याचे जागी मुख्य प्रधान बनलेल्या माणसाचा खून झाला. शेवटी अलाउद्दीनाने मियां मिन्नुल्लाह दखनी ह्याला मुख्य प्रधान केले.

झेबा चिहरा हिच्याशी लग्न झाल्याने सुलतानाची पहिली पत्नी असंतुष्ट झाली. यामुळे सुलतानाचे, तिचा पिता व आपला सासरा, खानदेशचा नसीरखान फारुकी याशी वैर निर्माण झाले. नसीरखान सुलतानावर चालून आला. तेव्हा त्याशी मुकाबला करण्याविषयी भवती न भवती होऊन आफाकींना त्यावर पाठविले. रोहिणखेडजवळ लढाई होऊन खानदेशचे सैन्याचा पूर्ण पराभव झाला. मलिकुत्तुज्जारने नंतर नसीर खानाचाही पराभव केला. यामुळे चिंताग्रस्त होऊन नसीरखान लवकरच मरण पावला.

ह्यामुळे आफाकी व नवे दखनी यात अधिकच दुरावा निर्माण झाला. विजयनगरचा दुसरा देवराय मुहम्मदामुळे बसलेल्या धक्क्याचा सूड उगविण्याचे विचारात होता. पण इ. स. १४४२ चे शेवटी किंवा इ. स. १४४३ चे आरंभी या देवरायाला मारण्याचा प्रयत्न त्याचेच भावांपैकी एकाने केल्यामुळे विजयनगरचे राजकारणात बरीच संभ्रमाची परिस्थिती निर्माण झाली. तिचा फायदा घेऊन अलाउद्दीनाने दक्षिणच्या या राजधानीवर हल्ला चढवून राहिलेली खंडणी वसूल करण्याचा बेत केला. त्याप्रमाणे तो गेला. यावेळी त्याचे ग्रह उच्चीचे ठरून देवरायाच्या सैन्याचा पराभव झाला, आणि त्याचा रायचूर येथे जखमी झालेला मुलगा मरण पावला. देवरायाने जास्त ताणून न धरता तहाचे बोलणे केले, आणि राहिलेली खंडणी देऊन टाकली. हा देवराय २४मे १४४६ रोजी मरण पावला. या घटनेचा फायदा घेण्यासाठी अलाउद्दीनाने गजपतीशी सख्य करून विजयनगरच्या प्रदेशाकडे प्रयाण केले. पण देवरायाचा मुलगा मल्लिकार्जुन याने ह्या लोकांचा पराभव केल्याने ते आपापल्या स्थळी परतले. बहमनी राज्याच्या पश्चिम भागातील शांतता बरेच वेळा भंग पावत असे. इ. स. १४४७ मध्ये सुलतानाने खलफ हसन बसरीला कोकण-पट्टीचा बंदोबस्त करण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणे तो सैन्यासह निघाला आणि त्याने चाकण येथे आपले मुख्य ठाणे ठेविले. खलप हसन हा आजारी झाला असताना राजा शंकरराव शिर्के याने संगमेश्वराचे राजाला कळवून खलफ हसनवर हल्ला चढविला. त्यात खलफ हसन ठार झाला, आणि इतर अनेक जण गारद झाले. त्यातून अफाकी व दखनी यातील वैर वाढतच गेले. परिणामी चाकणच्या मुख्य ठाण्यात राहिलेल्या अफाकींची उपासमार झाली. तेथील दखनींनी आपण सर्व एकच आहो असे सांगून अफाकींना भोजनास बोलाविले आणि सर्वजण बायका मुलांसह ते

भोजन करित असताना त्यांची कत्तल केली. वरील प्रकारात भाग न घेणारे काही आफाकी बचावून सुलतानाकडे गेले आणि त्यांनी त्याला वस्तुस्थिती सांगितली. यामुळे सुलतानाने घातकी अशा दखनींचा कडक बंदोबस्त केला. आफाकींना वरचे हुद्दे आणि जागा दिल्या. त्यानंतरच्या पाच वर्षांच्या काळात एकदोनच महत्वाच्या घटना घडल्या.

तेलंगणातील शांतता जलालखानाचे बंडामुळे भंग पावली होती. खानदेशच्या मुबारकखान फारुकी सुलतानाशी सलोखा करुन इ.स. १४५६ मध्ये सीमा ओलांडून तो माहूर येथे आला. तेथे सिकंदर खान त्याला येऊन मिळाला. तेव्हा दुसरा अहमद फार मोठ्या सैन्यासह त्याच्या बंदोबस्तासाठी निघाला. यामुळे बंडखोरांपैकी माळव्याचा सुलतान महमूद याला काळजी पडली की, सिकंदर बहमनी सैन्याला जाऊन मिळतो की काय? म्हणून वरकरणी सिकंदरचे संरक्षणासाठी पण खरे पाहता तो फुटून जाऊ नये म्हणून बंदोबस्त करण्यासाठी त्याने एक हजार सैन्य ठेवले. अलाउद्दीनाने महमूद गावानला बंदोबस्त करण्यास सांगितले. सिकंदर गावानला शरण गेला, आणि त्याचा बाप यांनी आपले ठाणे अलाउद्दीनाचे स्वाधीन केली. नालगोंड्याची जहागीरही त्यांना बहाल केली. नंतर तेलंगणात आणि इतरत्रही बहमनी राज्याचे विरूध्द मामुली उठाव झाले, पण त्यांचा बंदोबस्त करण्यात आला. ओरिसाचे गजपतीनेही असाच एक प्रकार केला. ह्यात ओरिसाचा सेनापती राहुतराय याने बहमनी सैन्याचा पराभव केला.

अलाउद्दीनाने तेलंगण आणि माळवा यांवरील स्वाऱ्यात बरेच परिश्रम घेतले होते. त्यात त्यांच्या हनुवटीला झालेली जखम दिवसेंदिवस चिघळतच गेली. शेवटी ती मुळे तो ६ मे इ. स. १४५८ रोजी मरण पावला.

अलाउद्दीन हुमायून शाह

(इ. स. १४५८ मे ७ ते १४६१ सप्टेंबर ४)

दुसऱ्या अहमदाने हुमायून, हसनखान आणि याह्याखान ह्या आपल्या तीन मुलां पैकी हुमायून या मोठ्या मुलाला राज्यावर बसविण्याचे ठरविले होते, पण हुमायुनच्या तापट स्वभावामुळे राजा रूस्तुम, निजामुल्मुल्क आणि त्याचा मुलगा गुजरातेत पळाले तर हवीबुल्लाह व मल्लूखान या दुसऱ्या मनसबदारांनी त्याचा

धाकटा भाऊ हसन याला तख्तावर बसविले आणि हुमायुनच्या वाड्यापुढे जमाव करून त्यालाच ठार मारण्याची वेळ आणली. पण धाकट्या हबीबुल्लाहाचा भाऊ मुहिबुल्लाह या धार्मिक प्रवृत्तीच्या माणसाचा हुमायुनला पाठिंबा होता. त्यामुळे नैतिक बळ येऊन त्याने फक्त ऐंशी सैनिकांसह जमावाशी मुकाबला केला. हसनखान व त्याचे साथीदार यांना कैद केले आणि राज्यारोहण केले. ही गोष्ट ७ मे १४५८ रोजी घडली.

बुर्हान - इ - मासिर मध्ये हुमायूनने यावेळी केलेले प्रत्यक्ष भाषणच उपलब्ध आहे. ते भाषण केल्यानंतर हुमायुनने ख्वाजा महमूद गावानचे लोकांना दर्शन घडविले आणि त्याला मलिकुत्तुज्जार बनविले, त्याचप्रमाणे त्याला विजापूरचा तरफदार आणि सलतनीचा वकील बनवून सैनिकी बाबतीत त्याचेकडे संपूर्ण अधिकार दिला.

हुमायून खरे पाहता आपल्या वडिलांचे इच्छेप्रमाणेच कार्य करति होता. त्याने मलिक शाहाला ख्वाजा - इ - जहान बनवून त्याला तेलंगणाचा तरफदार केले. आपला चुलतभाऊ सिकंदर ह्याला त्याने तेलंगणाचा सिपह सालार केले. पण सिकंदर खान त्यामुळे संतुष्ट झाला नाही. तो आपला बाप जलाल खान याजकडे गेला आणि सुलतानाचे विरूद्ध बंडात सामील होण्याची त्यास विनंती केली. मग बंडखोर गोवळकोंड्यावर चाल करून गेले. शत्रुंशी शांततेच्या मार्गाने सलोखा करणे हीच हुमायुनची पद्धती होती. पण सिकंदरला ते पटले नाही आणि त्याने अफगाण, रजपूत आणि दखनी यांच्या सैन्यासह सुलतानाचे शिबिरावर रात्री हल्ला केला. तरीही क्षमा करुन दौलताबाद प्रांतातील एखादा परगणा सिकंदरला देण्याची तयारी हुमायूनने दाखविली. पण ते न ऐकल्याने अखेरीला युध्द सुरू झाले. हुमायुनचा पराभव होण्याची चिन्हे दिसू लागली. पण ऐनवेळी महमूद गावान आणि ख्वाजा - इ - जहान हे मदतीला आले आणि त्यामुळे लढाईला निराळे वळण लागले. सिकंदर मारला गेला आणि युद्ध संपले. जलाल खानाची खंडणी घेऊन तुरुंगात रखानगी झाली.

तेलंगण आणि ओरिसा येथील वेलमाचा राजलिंग याने बंडखोरांना पाठींबा दिल्याने त्यांचा कायमचा बंदोबस्त करण्याचे हुमायुनने ठरविले. लिंगराजने विरोधास

न जुमानता हुमायुनच्या सैन्याने देवरकोंड्याचा कब्जा घेतला. लिंग राजाने ओरिसाचा राजा कपिलेश्वर आणि तेलंगणातील राजांची मदत मागितली. ती मदत यावयाच्या अगोदरच हल्ला करावा की नाही यावर हुमायुनचे अधिकाऱ्यांत मतभेद निर्माण झाले. एवढ्यात कपिलेश्वराने हंवीराला लिंगराजाचे मदतीसाठी पाठविले. दोन सैन्याचे कचाटीत सापडल्याने हुमायुनचा पराभव होऊन कित्येक हजार लोक मरण पावले. त्यानंतर हंवीराने वरंगळकडे आणि लिंगराजाने राजाचलाकडे प्रयाण केले. हंवीराने २२ फेब्रुवारी १४६० रोजी वरंगळ जिंकले. तेव्हा हुमायून निजामुल्मुल्कावर एवढा संतापला की, निजामुल्मुल्क माळव्याकडे पळून गेला. हुमायून राजधानी पासून दूर असताना युसुफ तुर्काने हसनखान आणि त्याचे साथीदार यांना कैदेतून सोडून दिले तेव्हा बंदोबस्तासाठी हुमायून स्वतः राजधानीला मार्च १४६० रोजी परतला. मोकळे सोडलेले लोक आणि कोतवाल यांचे झटापटीत जलालखान आणि याह्याखान हे ठार झाले. हसन आणि हवीबुल्लाह हे कसेबसे बीड या जहागिरीच्या गावी पळून आले. तेथे हसनने आपण राजा असल्याचे आणि हवीबुल्ला ह्याला वझीर केल्याचे जाहीर केले. पण हुमायूनच्या सैन्याने पराभव केल्याने हे लोक विजयनगरला पळाले. वाटेत विजापूरचे उपप्रमुखाने त्यांचे वरकरणी स्वागत केले. तरीही आतून त्यांचा नाश करण्याचा बेत केला. तेव्हा झालेल्या झटापटीत हाबीबुल्लाह मरण पावला आणि हसनला कैद करुन बिदरला पाठविले. हसन आणि इतर मंडळींना राजधानीला जून इ. स. १४६० मध्ये आणल्यावर हुमायुनने या विरोधकांना चांगलीच सजा दिली. हसनला तर त्याने वाघाच्या तोंडी दिले. त्यानंतर काही दखनी सहाय्यकांना बढती दिली. अहमदनगरच्या मलिक हसन बहरी यालाही बढती देऊन सारंग खान हा किताबही दिला. लवकरच हुमायूनला एका मोलकरणीने झोपेत असताना ठार केले. ही घटना ४ सप्टेंबर इ. स. १४६१ मध्ये घडली.

तिसरा निझामुद्दीन अहमद

(इ. स. १४६१ सप्टेंबर ४ ते १४६३ जुलै ३०)

हुमायुनच्या मृत्युनंतर त्याचा मुलगा अहमद हा वयाच्या आठव्या वर्षी तिसरा निजामुद्दीन अहमद या नावाने गादीवर आला. शाह मुहिब्बुलाह याला उजवीकडे

व सय्यिद दुसाआदत सय्यिद हनीफ याचा मुलगा सय्यिद शरीफ यास डावीकडे घेऊन तो आपल्या सिंहासनावर बसला. हा बादशाह न्यायी व दूरदर्शी असावा. आपल्या पालक मंत्रीमंडळात त्याने ख्वाजा - इ - जहान तुर्क महमूद गवान याला त्याने जुम्लतुल्मुल्क, वझीर- इ- कुल व विजापूरचा तर्फदार आणि ख्वाज- इ- जहान तुर्क यास वकील व तेलंगणाचा तर्फदार अशा पदव्या व अधिकार दिले. रोजच्या दरबारात ख्वाजा - इ - जहान त्याच्या उजवीकडे बसे. नर्गिस बेगम ही महाबानू नावाच्या एका विश्वासू बाई तर्फे दरबाराच्या कामकाजात भाग घेई. एकूण राज्यकारभारावर या बेगमेचेच वर्चस्व होते. ही बेगम मोठी धोरणी व चतुर होती.

आपल्या कारकिर्दीच्या सुरूवातीसच गावानच्या सल्ल्यावरून हुमायूनने राजकीय गुन्ह्यांबद्दल व अन्य कारणांवरून तुरूंगात डांबलेल्या लोकास माफी देऊन मुक्त केले. राजदरबार हा विद्वानांचे व राजनिष्ठांचे आश्रयस्थान बनला. दूरवरच्या प्रांतात नेमलेले अधिकारी राजा लहान असल्याने कटकटी उत्पन्न करीतात हा नेहमीचा अनुभव. परंतु यावेळी तसे काही झाल्याचे दिसत नाही. या कटकटी कदाचित ख्वाजा - इ - जहान तुर्क व गावान हे दोघेही परदेशी मुसलमान कमी लेखीत असल्याने त्या दोघांमध्ये पूर्वीचा सुलतान हुमायूनने घालून दिलेल्या अंतर्गत सलोखा धोरणाचा पाठपुरावा करण्यास समर्थ होता. वास्तविक हुमायून व गावान या दोघांनीही या दोन गटात सुसंवाद निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु दोघेही लोकांवर चिरस्थायी परिणाम घडविण्यात अयशस्वी ठरले. ही दक्षिणच्या इतिहासातील एक विशेष शोकांतिका आहे. यामुळे नवीन राजवटीच्या सुरवातीस ज्या कुरूबुरी झाल्या त्यांना मुख्य कारण म्हणजे नव्या मंडळींच्या मनातील असंतोष आणि जुन्या मंडळींच्या मनातील नवीन राजवटीने जुन्या नेतृत्वाचा पायाच उद्‌ध्वस्त केल्याची जाणीवही होती. जुन्या दरबारी मंडळींना गावान व ख्वाजा - इ - जहान हे दोघे नवागतच राज्यकारभार चालवीत आहेत असे वाटे.

या राजाच्या कारकीर्दीचा बराच काळ परकीयांशी लढण्यात गेला. गावानमुळे दख्खनच्या राज्याची सांस्कृतिक पातळी उंचावली, परंतु ही त्याच्या कर्तृत्वाची सुरूवात होती. त्याच्या काळात मुहम्मदाबाद बेदरच्या आणि कल्याणीच्या किल्ल्यात गगन महाल व तर्कशमहाल बांधले गेले. हे दोन्ही महाल आपापली बांधणी व वैभव यांच्या दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. कल्याणी किल्ल्याचा तट भव्य आणि त्या

काळातील युद्ध साहित्याच्या दृष्टीने अभेद्य होता. संरक्षणाच्या दृष्टीने क़िल्ल्याची रचना उत्कृष्ट होती.

तिसरा अहमद अल्पवयात गादीवर आल्याने दख्खनच्या राज्याच्या शत्रुंनी त्याचा फायदा घेण्याचे ठरविले. ओरिसाचा राजा कपिलेश्वर याने हुमायूना विरूद्ध विजय मिळविला होता. आता त्याला बहमनी राज्याकडून खंडणी हवी होती. तेव्हा आपल्या तेलंगणातील सैन्यासह त्याने कौलासकडे वाटेतील प्रदेश उद्ध्वस्त करीत कूच केले. म्हणून नर्गिस बेगमने आपल्या मुलाला (राजाला) ख्वाजा - इ - जहान यासह कपिलेश्वराच्या प्रतिकारार्थ पाठविले. यावेळी सर्वात प्रथम हुमायूनाचा जुना मित्र शाह मुहिबुल्लाह याच्या नेतृत्वाखाली गेलेल्या सैन्याची आणि कपिलेश्वराच्या सैन्याची गाठ पडली. जवळजवळ सहा तास हातघाईची धुमश्चक्री होऊन त्यात कपिलेश्वराचा पूर्ण पराभव झाला. ख्वाजा - इ - जहान याने त्याचा पाठलाग करून त्याजकडून पाच लाख रौप्य मुद्रांची खंडणी वसूल केली.

या राज्याचा या काळातील दुसरा शत्रु म्हणजे माळव्याचा सुलतान महमूद खलजी हा होय. माळव्याची राजधानी शादियावाद मांडव येथे दोन पक्ष तयार झाले होते. एक पक्ष माळव्याचे दख्खनी राज्याशी एकत्रीकरण करा अशा मताचा होता. याचा प्रमुख पुढच्या कारकिर्दीत माळव्याच्या पेशवा झालेला खलफू मशायख हा होता. दुसऱ्या पक्षाचे प्रमुख दक्षिणेतून माळव्यात पळालेला देशद्रोही निजामुल्मुल्क याच्यासारखे काहीजण होते. आरंभी काही काळ पहिला पक्ष प्रभावी होता. निजामुद्दीन अहमदच्या राज्यरोहणानंतर माळव्याचे राजदूत भेटी घेऊन दरबारात आले होते. परंतु नंतर दुसरा पक्ष प्रभावी झाला. कारण दख्खनचे राज्य ओरिसाच्या राजाशी झालेल्या युद्धात क्षीण झाले असून त्याचा फायदा आपण घेतला पाहिजे असा त्यांचा विचार असावा.

महमूद खलजीने दक्षिणेवर स्वारी केल्या बरोबर ओरिसाचा राजा त्याला येऊन मिळाला. इ. स. १४६२ मध्यें दोन्ही सैन्ये खानदेशातून दख्खनच्या राज्यात घुसली. या वेळीही तरुण राजाने बहमनी सैन्याचे नेतृत्व केले. विजापूर, वऱ्हाड, दौलतावाद येथील सैन्यासह आणि गावान, ख्वाजा - इ - जहान, सिकंदर खान वगैरे सरदारांसह तो प्रतिकारास सज्ज झाला. दोन्ही सैन्यांची गाठ कंधार येथे पडली. बहमनी

सुलतानाचे प्रचंड सैन्य या लढाईत उतरले होते. प्रत्यक्ष युद्धात तरूण बहमनी सुलतान व महमूद खलजी, ख्वाजा - इ - जहान व चंदेरीचा महाबतखान आणि जहीरुल्मुल्क तसेच निजामुल्मुल्क विरुद्ध निजामुल्मुल्क घोरी व शाहाजादा घियासुद्दीन अशा समोरा समोर गाठी पडल्या.

या लढाईत प्रथम गावानने महाबत खान, जहीरुल्मुल्क यांचा पराभव करुन त्यास ठार केले. शाहजादा घियासुद्दीन हा जखमी झाला व त्याने पळ काढला. बहमनी सैन्याच्या विजयाची चिन्हे दिसू लागली होती. परंतु इतक्यात एक चमत्कार घडला सिकंदर खानाच्या हत्तीला बाण लागून तो सैरावैरा धावत सुटला. सिकंदर खानाने धोका ओळखून बहमनी राजास घोड्यावरुन खाली घेतले व त्यास बेदरला पळवून आणले. यामुळे बहमनी सैन्यात गोंधळ माजला. सर्व सैन्य व सरदार विजय गमावून राजधानीकडे परतले. माळव्याच्या सुलतानाने तीन दिवसानंतर त्यांचा पाठलाग केला. बेदरला परतल्यादर ख्वाजा - इ - जहानने सिकंदर खानामुळे हातचा विजय गेला असे बेगमेस सांगून त्यास कैद करविले परंतु सिकंदरखानाने बेगमेस सांगितले की, सुलतान एकटाच शत्रुच्या कोंडीत सापडल्याने त्याने आपली सुटका करण्यास विनविले. आपण त्याचे प्राण वाचविले. राणीला त्याचे म्हणणे पटले परंतु तिने सिकंदर खानास ख्वाजा - इ - जहान यास शिक्षा करण्याच्या संधीची वाट पहाण्या बाबत सांगितले. नर्गीस बेगमने बेदरचा किल्ला मल्लुखान दखनीच्या ताब्यात देऊन आपला दरबार फिरोझाबाद येथे हलविला. काही काळातच महमूद खलजी याने बेदर शहराचा ताबा घेऊन किल्ल्यास वेढा घातला. दरम्यान त्याच्या सैन्याने वऱ्हाड, बीड, दौलताबाद, या प्रदेशांचाही ताबा घेतला. म्हणून नर्गिस बेगम व गावान यांनी गुजरातचा सुलतान महमूद यास मदतीला बोलाविण्याचा निर्णय घेतला. महमूद हा त्यावेळी पश्चिम भारतातील एक प्रबळ राजा होता. काही वर्षापूर्वीच आपल्या वयाच्या १३ व्या वर्षी आपला चुलता दाऊद यास पदच्युत करून हा गादीवर बसला. दाऊद आपल्या पुतण्या विरुध्द कट रचित असे. त्यामुळे सुलतान याने आशा स्थितीत जाऊ नये असा सल्ला त्याच्या सरदारांनी त्याला दिला. परंतु परस्पर सहकार्य व मदत यांच्या सहाय्यनेच जगात सलोखा नांदतो व मानवाचे कल्याण होते असे सांगून त्याने बहमनींच्या मदतीस जाण्याचे ठरविले. यावर त्याच्या सरदारांनी त्यास माळव्यावर स्वारी करून शक्यतो गुजरातच्या जवळ राहाण्याचा

आणि बहमनी सुलतानास अप्रत्यक्षपणे मदत करण्याचा सल्ला दिला, परंतु महमुदाने त्यासही नकार देऊन ८०,००० घोडदळासह दक्षिणेकडे कूच केली.

बहमनीच्या मदतीस आलेल्या या नवीन सैन्यामुळे महमूद खलजीचा डाव फसला. गुजरातचा सुलतान आपल्या मदतीला येत असल्याचे तिसऱ्या अहमदाने त्यास एक पत्र लिहून त्यात त्याची स्तुती केली व सहकार्य केल्याबद्दल आभार मानले.

गावान बरोबर दिलेले ६,००० घोडदळ बीड मार्गे जात असता गुजराती सैन्यास मिळाले. दरम्यान गावानने सैन्याची जुळवाजुळव करून बेदरकडे चाल केली. फिरोझाबादेहून ख्वाजा - इ - जहान हा देखील बेदरकडे निघाला. एवढा काळ मल्लूखानाने बेदरचा किल्ला लढवित ठेवला होता. तीनही बाजूने शत्रू येत असल्याने महमूद खलजीस माळव्या कडे परतणे भाग पडले. प्रथम तो कल्याणीच्या बाजूस गेला, परंतु तिकडून गुजराती सैन्य येत असल्याच्या वार्तेने तो बुर्हानपूर, असीर या भागात गेला. ख्वाजा - इ - जहान हा त्याच्या पाठलागावर होता. गावानने महमूद खलजीची रसद तोडली म्हणून त्याने दग्धभू धोरण स्विकारून गोंडावन, एलिचपूर व अक्कलकोट (अकोट) या मार्गाने माघार घेतली. माघार घेताना त्याचे जवळजवळ ५ / ६ हजार लोक ऊन आणि दुर्भिक्ष्य यामुळे मेले. उरलेल्या सैन्याची गोडांनी मनमानेशी लुटमार केली. अखेर उरलेल्या सैन्यानिशी महमूद खलजी आपल्या राजधानीला परतला. बहमनी सुलतानाच्या पराभवा विषयी त्याला खात्री असल्याने बेदरला गेल्यावर त्याने दक्षिणी लोकांचा मान देऊन माळवा सैन्याचा व दरबारचा खर्च त्याने स्वतःच्या पैशातून केला होता. असे म्हणतात की, सैन्या बरोबर आणलेली आपली ताजी भाजी संपल्यावर तिच्या खरेदी विषयी त्याने बेदर येथील शाह खलीलुल्लाहच्या थडग्या जवळ राहाणाऱ्या मौलाना शर्फुद्दीन हकगो किरमानी याजकडे ताज्या भाजीखरेदी संबंधी चौकशी केली होती, परंतु वरील मौलानाने त्याची एका बाजूने आक्रमण व दुसऱ्या बाजूने भाजीचीही खरेदी या ढोंगाबद्दल कान उघडणी केली.

महमूद खलजीने माघार घेतल्यावर बहमनी सुलतानाने गुजरातच्या सुलतानाला सहकारा बद्दल आभार प्रदर्शक पत्र लिहिले.

परंतु महमूद खलजीही स्वस्थ बसला नाही. या घटनेनंतर एका वर्षात म्हणजे इ. स. १४६३ साली पुन्हा एकदा तो बहमनी राज्यावर नव्वद हजार सैन्यानिशी चालून आला. काहीही प्रतिबंध न होता फतहाबादेपर्यंत तो आला. परंतु तिसरा

अहमदाने पुन्हा एकदा गुजरातच्या सुलतानास मदतीला बोलाविले. एप्रिल इ. स. १४६३ मध्ये सुलतानपूर येथे गुजरातचा सुलतान बहमनी राजाचे मदतीस आल्याचे वृत्त ऐकून त्याने ताबडतोब माघार घेतली.

यानंतर तीन महिन्यांनी ३० जुलै इ. स. १४६३ रोजी आपल्या लग्नाचे दिवशीच रात्री तिसऱ्या अहमदला मृत्यु आला. तेव्हा त्याचा भाऊ महम्मद खान शम्सुद्दीन तिसरा मुहम्मद शाह या नावाने गादीवर आला.

तिसरा शम्सुद्दीन मुहम्मद

(इ. स. १४६३ जुलै ३० ते १४८२ मार्च २६)

शम्सुद्दीन मुहम्मद हा वयाच्या ९ व्या किंवा १० व्या वर्षी गादीवर आला. शाह मुहिबुल्लाह व सय्यिद हनिफ यांच्या साह्याने तो सिंहासनावर बसला. नर्गिस बेगमने याला चांगले शिक्षण दिले होते. तिचा भाऊ अहमद व शम्सुद्दीन मुहम्मद हे दोघेजण सवंगडी होते. त्याच प्रमाणे त्यास शर्फुद्दीन सद्रेजहान शुस्तरी नावाचा शिक्षक ठेवला होता. उत्कृष्ट शिक्षणामुळे हा राजा सर्व बहमनी राजांमध्ये उत्कृष्ट असाच होता.

याच्या काळात ख्वाजा - इ - जहान याजबद्दल उमरावांच्या एका मोठ्या गटामध्ये नाराजी निर्माण झाली होती. याचे कारण त्याचा गैरकारभार होय. जुन्या उमरावांच्या जागी नवीन गटाचे सरदार नेमून त्याने राजकारभारात हुमायुनने निर्माण केलेला समतोल बिघडवला. स्वतःचा अधिकार निर्वेधपणे चालावा म्हणून त्याने गावानला दूर सीमेजवळच्या सुभ्यात पाठवून दिले. त्याने सरकारी खजिन्यातील रत्ने आणि पैसा अपहार केल्याच्या अफवा उठल्या होत्या. पूर्वी सिकंदरखान यास अन्यायाने अटक करविल्यामुळे नर्गिस बेगमचा अगोदरच त्यावर राग होता. राज्यकारभार चालविणाऱ्या पैकी गावानची अनुपस्थिती आणि मानहानी झाल्याने मनातून असंतुष्ट असणारी जुनी उमराव मंडळी या दोन गोष्टी ख्वाजा - इ - जहानच्या विनाशास कारणीभूत झाल्या. नर्गिस बेगमही त्याला अद्दल घडविण्याच्या संधीची वाटच पहात होती. १५ एप्रिल इ. स. १४८१ यादिवशी सकाळी ख्वाजा - इ - जहान सुलतानाला अभिवादन करण्यासाठी गेला असताना सुलतानाच्या आज्ञेवरून जौहर नावाच्या गुलामाने ख्वाजा - इ - जहान याचा भर दरबारात वध केला. त्यावेळेस तो ७३ वर्षाचा होता. त्या घटनेचे सुलतानाला खूपच दुःख झाले. पुढे एक वर्षाच्या आतच सुलतानास मृत्यु आला.

शिहाबुद्दीन महमूद

(इ. स. १४८२ मार्च २६ ते १५१८ डिसेंबर २७)

मुहम्मद शाहांच्या मृत्युनंतर त्याच्या इच्छेप्रमाणे त्याचा मुलगा शिहाबुद्दीन महमूद राज्यावर आला. त्यावेळेस त्याचे वय बारा बर्षाचे होते. राज्यकारभार चालविण्यासाठी तीन जणांचे कारभारी मंडळ नियुक्त करण्यात आले. राजमाता याची प्रमुख होती तर निजामुल्मुलकास मलिकनायब तर झमादुल्मुल्कास वझीर व अमीर जुमला ही पदे बहाल करण्यात आली. कासीम बरीद यास राजधानी बिदरचा कोतवाल आणि इमादुल्मुल्काचा मुलगा अलाउद्दीन यास वऱ्हाडचा सुभेदार म्हणून नियुक्त करण्यात आले. याच्या राज्यारोहणाच्या समारंभास युसूफ अदिल खान, फतहुल्लाह इमादुल्मुल्क आणि इतर प्रमुख सरदार अनुपस्थित होते. मलिक हसन निजामुल्मुल्क या प्रधानाच्या ताब्यात सर्व व्यवस्था होती व बहुतेकांचा त्याजवर विश्वास नव्हता. त्याच्याच सांगण्यावरून सुलतानाने शहरातील तुर्की लोकांचा वध केला. त्याच प्रमाणे इमादुल्मुल्कानेही याच्या कपटी वागणुकीस कंटाळून राजधानीचा त्याग केला. याच काळात अफाकी (इराणी) आणि दखनी पक्षात प्रचंड तेढ सुरू झाली. निजामुल्मुल्क हा दखनी पक्षाचा नेता होता. त्याला ठार कारण्याविषयी कट करण्यात आला. याचा परिपाक सुलतानाच्या विरूद्ध दखनी लोक किल्ल्यात घुसले आणि सुलतानाला जिवे मारण्याचा प्रयत्न केला. परंतु इराणी पक्ष सावध झाल्यामुळे तो प्रयत्न फसला, आणि त्यानंतर पुढील तीन दिवस दखनी लोकांना सरसहा मारण्यात आले. या हत्याकांडात अनेकांचा बळी गेला. या परिस्थितीचा फायदा कासीम बारीद आणि निजाममुल्मुल्काचा मुलगा अहमद यांनी घेतला. कासीम बारीद राजधानीवर चालून आला, आणि त्याने सुलतानाला स्वतःच्या राज्याचा वकील अथवा मुख्य वजीर म्हणून नेमणूक करून घेतली.

मलिक अहमदने बीड, शेवगाव, माहूर ही ठिकाणे आपल्या जागिरीत समाविष्ट करून घेतली. परंतु ही गोष्ट सुलतानाच्या इच्छेविरूद्ध घडली होती, म्हणून त्याने युसूफ अदिलखानास त्याच्या विरूद्ध रवाना केले. परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही. अहमद दिवसेंदिवस शक्तीमान होत गेला. त्याने आपल्या बापाची

उपाधी निजामुल्मुल्क घेतली, आणि अजम्तुल्लाह याच्या अधिपत्याखाली त्याच्यावर चालून आलेल्या सुलतानाच्या सैन्याचा जेऊर येथे त्याने पराभव केला, आणि काही दिवसातच अहमदनगर या राजधानीच्या शहराची निर्मिती केली.

याच काळात गोव्याचा बहमनी राज्याचा कोतवाल म्हणून बहादूर गिलानी यास नियुक्त करण्यात आले होते. त्याच्या ताब्यात गोव्याच्या दक्षिण भागापासून उत्तरेस दाभोळपर्यंत सर्व छोटी,मोठी महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील सर्व बंदरे त्याच्या ताब्यात होती. त्याने गुजरातच्या महमूद बेगडा याचे आरमार लुटले. त्यामुळे सुलतानास त्याच्या विरूद्ध युसूफ अदिलखान, निजामुल्मुल्क आणि इमादुल्मुल्क यांची सैन्ये पाठविली. या मोहिमेत स्वतः सुलतानाने भाग घेतला. यात बहादूरचा पराभव होऊन, मिरज जवळ झालेल्या लढाईत तो मारला गेला.

बहादूर मारला गेला तरी सुलताना विरूद्ध कट कारस्थाने चालूच राहिली. मलिक अश्रफ याने दौलताबादच्या किल्ल्यात गुजरातचा सुलतान महमूद बेगडा व दस्तूर दिनार यांच्या नावे खुत्बा पढला. पुढे दस्तूर दिनारचा बंदोबस्त करण्यात आला, परंतु आशा प्रकारच्या बंडखोरीच्या घटना घडतच होत्या. कासीम बारीद बद्दल सुलतानाच्या मनात नेहमीच संशय होता. म्हणून त्याने कासीम बारीदचा बंदोबस्त करण्यासाठी विजापूरचा युसुफ आदिल खान आणि गोवलकोंड्याचा सुभेदार कुत्बुल्मुल्क यांना बिदरला बोलावून घेतले. ही परिस्थिती बघून कासीम बारीदने पडते घेऊन सुलतानाची क्षमा मागितली आणि प्रकरण तेवढ्यावरच मिटले. या सर्व परिस्थितीचा फायदा बहमनी राज्याचे जे मातब्बर तरफदार होते, ते सर्व घेत होते. आणि बिदरची सत्ता काबीज करण्याकडे सर्वांचे लक्षलागले होते. त्यात या सर्वांचा मुख्य शत्रु कासीम बरीद हा होता. काही काळ, कासीम बरीदच्या ऐवजी खान - इ - जहाँ याची नेमणूक करण्यात आली, परंतु कासीमने त्याचा खून करून आपल्या वाटेतील काटा दूर केला. युसूफ, आदिल आणि दस्तूर दिनार हे सरदार सुलतानास वाचविण्यासाठी बिदरकडे रवाना झाले. तत्पूर्वी सुलतानाने महमूद बेगड्यास सैन्यासह बोलाविले होते. त्यामुळे कुठल्याही प्रकारचा रक्तपात न होता, सर्व सरदार परत फिरले.

इ. स. १५०४ - ५ च्या दरम्यान कासीम बरीद मरण पावला, आणि त्याचा मुलगा अमीर अली बरीद या पदावर आला, परंतु एकूण राजकारणाचा वकूब त्याला आला नाही, आणि सुलतान त्याच्या मुत्सद्दी व राजकारणी सरदारांच्या भोवऱ्यात दिवसेंदिवस जास्तच अडकत गेला. कासीम बरीद पाठोपाठ युसूफ आदिल खान, इमादुल्मुल्क आणि निजाम मुल्मुल्क हे सरदार देखील मरण पावले. यांचे वारस आणि अमीर अली बरीद यांच्यात पूर्वी प्रमाणेच झगडे होते व राजधानी बिदर अत्यंत अशांत परिस्थितीत संपडली होती. अशा या दुर्दैवी परिस्थितीतच सुलतान महमूदचा अंत झाला. (२७ डिसेंबर इ. स. १५१८).

चौथा अहमद

(इ. स. १५१८ डिसेंबर २७ ते १५२० डिसेंबर १५)

याच्या राज्यारंभी अमीर बरीद हा एवढा समर्थ झाला होता की, त्याने गादी बळकावली असती तरी त्याच्या विरूद्ध फारसे काही होऊ शकले नसते. तथापि त्याच्या हे लक्षात आले होते की, आपण बेदर येथे कितीही समर्थ असलो तरी अहमदनगर, विजापूर इ. ठिकाणच्या सरदारांपुढे फिके पडू, म्हणून त्याने अहमदला गादीवर बसविले. तथापि सर्व सत्ता आपल्या हाती रहावी म्हणून अमीर बरीदने अहमदास वाड्याबाहेर पडू दिले नाही आणि त्याचा सर्व वेळ नर्तकी व कलावंतिणी यांच्या संगतीत जावा अशी व्यवस्था केली होती. अहमदच्या बापाच्या कारकिर्दीपर्यंत गोवळकोंड्याचा कुत्बशाह खंडणी म्हणून मोठी रक्कम प्रतिवर्षी पाठवित असे. पण अहमद अगदीच नाकर्ता आहे असे पाहिल्यावर ती खंडणी येणे बंद झाले. तेव्हा आपल्या निर्वाहासाठी पंधरा लाख रुपयांचा जुना मुकुट व रत्नशाळेतील काही रत्ने विकून त्याला आपली चैन व ऐषआराम चालू ठेवावा लागला. अमीर बरीदला हे समजताच त्याने या कामात अंशभागी झालेल्यांना ठार केले. यानंतर अहमदने आपला मेहुणा विजापूरचा इस्माइल आदिलशाह याकडे अमीरच्या कठोरते विषयी तक्रार केली. ईस्माइलने त्यास पुष्कळ नजराणा पाठविला. पण तो पोचण्याच्या आतच तो मरण पावला.

अलाउद्दीन शाह

(इ. स. १५२० डिसेंबर २८ ते १५२३ मार्च ५)

अहमदाच्या मृत्युनंतर अमीर बरीदची गादी बळकाविण्याची इच्छा पुन्हा एकदा बळावली. कारण त्याच्या काही मित्रांनी त्याला तसे करण्याची विनंतीच केली. परंतु त्याच्या धैर्याने परत एकदा पड खाल्ली, आणि मनाच्या दोलायमान स्थितीमध्ये पंधरवड्यातच त्याने अलाउद्दीन याला २८ डिसेंबर १५२० इ. ला गादीवर बसविले. अलाउद्दीन हा त्याचा बाप व आजा यांच्याहून खूप वेगळा होता. तो हुशार व धैर्यवान होता. दारू आणि विलासीपणा यांचा त्याने पूर्णपणे त्याग केला होता. कारण आपल्या वडिलांचा व आजोबांचा यामुळे पूर्ण नाश झाला हे त्याला उमजले होते. अमीर बरीदास त्याने सांगितले की, आपले वडील जरी विलासात बुडून गेले होते तरी आपण मात्र तसे न करता राज्यकारभारात लक्ष घालावयाचे ठरविले आहे. म्हणून त्याने अमीर बरीदास विनंती केली की, एकतर हेरांच्या जाचातून मुक्त करावे किंवा मक्केला जाऊन उर्वरित आयुष्य तिथे घालविण्याची परवानगी द्यावी. यावर बरीद याने त्यास हेरांच्या जाचातून मुक्त केले.

गादीवर आल्यावर अलाउद्दीनाने अमीर बरीदला निकालात काढावयाचा कट केला. एवढेच नव्हे तर सर्व बरीदी लोकांचा नायनाट करावयाचा घाट घातला, परंतु आपल्या राजकारणावरची अमीर बरीदची पकड त्याच्या लक्षात आली नाही आणि हा कट फुटला. अमीर बरीदने अलाउद्दीनच्या कटातील साथीदारांना देहान्ताची शिक्षा दिली, आणि अलाउद्दीनची गादी ५ मार्च इ. स. १५२३ रोजी काढून घेतली. एवंच त्याचे नामधारी राजेपद सारे दोन वर्षे तीन महिनेच टिकले.

वलिअुल्लाह

(इ. स. १५२३ मार्च ५ ते १५२६)

अमीर बरीदने आता सुलतान महमूदचा मुलगा वलिउल्लाह यास गादीवर बसविले. याने सुद्धा अमीर बरीदच्या जाळयातून मुक्त होण्याचा प्रयत्न केला. परिणामतः त्याला त्याच्या जनानखान्यातच कैद करण्यात आले. महालातील

प्रमुखाने दिलेली भाकरी व वस्त्रे यांवर तो जगत होता. राजघराण्याशी संबंध जोडण्यासाठी अमीर बरीदने सुलतान अहमद याच्या विधवेशी लग्न केले. ती सुंदर व तरूण असून तिचे नाव बीबी सित्ती असे होते. राजघराण्याशी नाते जोडल्यामुळे राजवाड्यात त्याला सर्व दारे खुली झाली. यामुळे खुद्द राणीवरच तो प्रेम करू लागला. स्वाभाविकच दुबळया वलिअुल्लाहने त्याला विरोध करण्याचा प्रयत्न केला. परिणामतः त्याच्या तीन वर्षाच्या कारकिर्दीनंतर त्याला विष घालून मारण्यात आले.

बेदरमध्ये अशा घटना घडत असताना दक्षिणेतील इतर राज्यात मात्र बहमनी सुलतानांची परंपरा चालू होती. बहमनी सलतनतीचा प्रभाव विजापूरात प्रत्यक्ष नव्हता. तरी पहिला इब्राहिम आदिल हा स्वतःला वलिअुल्लाहचा वजीर असेच समजत होता असे सगर येथील शिलालेख व स्तंभावरील मजकूर यावरून दिसून येते.

कलीमुल्लाह
(इ. स. १५२६ ते १५३८)

बहमनी राज्याचा शेवटचा सुलतान कलीमुल्लाह हा वलिअुल्लाहचा भाऊ होता. तो राज्यावर होता तरी अमीर बरीदची करडी नजर त्याजवर होतीच. याच्या काळात जहीरूद्दीन मुहम्मद बाबर याच्या रूपाने एक नवी राजकीय शक्ती भारतात निर्माण झाली. त्याने पानिपतच्या समरभूमीवर इब्राहीम लोदीचा पराभव केला. त्या विजयाचे अभिनंदन करण्यासाठी विजापूर, अहमदनगर, वऱ्हाड, बुर्हानपूरच्या दरबारचे वकील गेले होते. कलीमुल्लाहने देखील बाबरला पत्र लिहून बरीदी सत्तेचे जोखड काढून टाकण्याचे कामी त्याने मदत दिली तर वऱ्हाड व दौलताबाद हे त्याला देण्याची तयारी दर्शविली होती. ही गोष्ट कशीतरी बाहेर फुटली व आपला जीव धोक्यात आहे हे जाणून कलीमुल्लाह इ. स. १५२६ मध्ये विजापूरला पळून गेला. त्याने विजापुरात आपले स्वागत झाले नाही असे पाहून अहमदनगरला प्रयाण केले. बुर्हान निजामुल्मुल्क याने त्याचे चांगले स्वागत केले. याचा आपल्याला बेदर विरूद्ध उपयोग करता येईल असे त्याला वाटले. कलीमुल्लाहशी बुर्हान फार लीनतेने वागे. त्याला सिंहासनावर बसवून स्वतः त्याच्या पुढे हात बांधून उभा राही. पण त्याला

कुणीतरी उपदेश केला की, हे असेच चालू राहिले तर त्यामुळे त्याचे स्वतःचे वजन व शिस्त नष्ट होईल. मग त्याने दरबारात कलीमुल्लाहास आणणे बंद केले. असे सांगतात की, अहमदनगर येथे लवकरच त्याचा अंत झाला. त्याचा मृत्यु विषप्रयोगाने किंवा नैसर्गिकरित्या झाला असावा आणि त्याचे शव मुहम्मदाबाद बेदर येथे परत आणण्यात आले. त्याचे दफन त्याच्या पराक्रमी पूर्वजांच्या शेजारीच झाले. त्याच्या मृत्युची नक्की तारीख शोधणे आणि शेवटपर्यंत बहमनी सुलतानांच्या नावाचा सर्व थरातील लोकावरील परिणाम अभ्यासणे उद्बोधक ठरेल.

❖ ❖ ❖

फारूकी सुलतान - खान देश

(इ. स. १३८२ ते इ. स. १६०१)

यादवकाळी ‘ सेऊण देश ’ म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या दख्खनच्या पठाराच्या अति उत्तरेकडील भागाला ‘ खानदेश ’ असे नाव हल्ली वापरात आहे. कान्हदेश म्हणजे कृष्णाचा देश यावरून खानदेश शब्द झाला, असे काही लोक समजतात. तेथे अमीर अथवा गौळी राजे राज्य करीत, अशीही कल्पना आहे. त्यांचा प्रमुख कृष्ण किंवा कान्हा त्याचा देश तो खानदेश. ‘ खानदेश ’ हे नाव मध्ययुगात त्या ठिकाणी राज्य करीत असलेल्या ‘ खान ’ ह्या राजघराण्यातून पडले असेही एक मत आहे. त्याच राजघराण्याचा ह्या प्रकरणात विचार करावयाचा आहे. हे राज्य स्थापन करणारा इतिहासात “ राजा ” नावाने प्रसिद्ध आहे. त्याचे पूर्ण नाव ‘ मलिक राजा ’ किंवा ‘ राजा अहमद ’. या राजघराण्याचे नाव ‘ फारूकी ’ कारण मलिक राजा आपणाला मुसलमान धर्माचा दुसरा खलिफा ‘ उमर - अल - फारूक ’ ह्याचा वंश असे समजत असे. मलिक राजा नंतरच्या सहाही राज्यकर्त्यांना ‘ खान ’ म्हणून ओळखत असल्याने त्यास ‘ खानदेश ’ हे नाव पडले असावे. अकबराने १६०१ च्या आरंभी ‘ असीर ’ राजाचा पाडाव करून ‘ फारूकी ’ राज्य मुघल साम्राज्याला जोडले व असा फतवा काढला की, नवा मुलुख ‘ दानदेश ’ या नावाने ओळखावा पण हे नाव रूढ झाले नाही आणि अद्यापिही त्या प्रदेशाला ‘ खानदेश ’ असेच म्हणतात. आजचा नाशिक व खानदेश व शिवाय मध्यप्रदेशातील नेमाड या प्रदेशांचा समावेश पूर्वीच्या खानदेशात होई. बुर्हानपूर ही मध्ययुगीन खानदेशाची राजधानी होती.

हा प्रदेश म्हणजे विस्तीर्ण आणि पश्चिमेकडे उतार असलेले खोरे आहे. त्यातून तापी नदी पूर्व - पश्चिम वाहते. येथील जमीन अतिशय सुपीक आहे. फारूकी राजांच्या कारकिर्दीत या भागाची बागेप्रमाणे मशागत होई, व नदीच्या प्रवाहांचा त्यांना लागणाऱ्या पाण्यासाठी त्यांनी चांगलाच उपयोग करून घेतला होता.

फिरोज शाह तुघलक याने इ. स. १३७० मध्ये मलिक राजाला छोटी परंतु महत्वाची कामगिरी केल्याबद्दल ह्या प्रांताचा पश्चिम भाग जागीर म्हणून दिला. परंतु फिरिश्ता व हाजी अद् दबीर ह्या दोघांनी पुढील मनोरंजक हकीगतीची नोंद केली आहे. गुजरातच्या स्वारीवर असताना तुघलक सुलतान एके दिवशी शिकारीला

निघाला. तहानभुके मुळे थकून तो एका झाडाखाली निजला असता मलिक राजाने त्याला खायला प्यायला दिले. त्यामुळे खुश होऊन सुलतानाने मलिक राजास २००० ची मनसब दिली. मलिक राजा हा सूफी संत शेख झैनुद्दीन (दौलताबादी) याचा परमभक्त असून त्याला त्याजकडून "श्रद्धा आणि विश्वास" ह्यांचा अंगरखा मिळाला होता, आणि तो फारूकी सुलतानाजवळ त्यांच्या घराण्याच्या शेवटपर्यंत होता.

इ. स. १३७० मध्ये मलिक राजा दिल्लीहून आपल्या जागिरीचा ताबा घेण्यासाठी आला. तो व त्याचे वारसदार यांनी तापी खोऱ्यातील छोट्या छोट्या जागीरदारांवर हळूहळू आपला अमल बसविला. मलिक राजाच्या जागीराचा सर्व भाग बहमनी राज्याच्या स्थापनेनंतरही तुघलकांच्या साम्राज्याचा भागच समजला जाई. यामुळे आपल्या साम्राज्याची अलाउद्दीन बहमन शाह याने विभागणी चार तरफात केली होती, तीत हे मलिकचे राज्य बसू शकले नाही, म्हणून दिल्ली साम्राज्यातून मलिक राजाची जागीर चालू होती.

ह्या खानदेशात केव्हातरी साडेबारा रावळ ह्या रजपूत टोळया येऊन कायम वस्ती करून राहिल्या होत्या, म्हणून माळनेर आणि कुरोंडाखाचा ताबा घेतल्यानंतर मलिक राजाला या छोट्य छोट्या राजपूत प्रमुखांशी मुकाबला करावा लागला. मलिक राजाने फिरोझ तुघलकाचा सरदार म्हणून बागलाणाच्या भैरवजी बागुलावर स्वारी केली. त्याला जिंकल्यावर मलिक राजाने सुलतानाकरिता १५ हत्तीआणि रोख रक्कम आणि इतर मौल्यवान वस्तू खंडणी म्हणून घेतल्या. हत्ती दिल्लीस पाठविल्यावर सुलतान फिरोझ फार खुश व प्रभावित झाला आणि त्याने ३००० स्वारांची मनसब व खानदेशाचा सिपाह सालार हा बहुमान मलिक राजास बढती म्हणून दिला. त्याच्या कारकिर्दीच्या पहिल्या १० वर्षात त्याने तुघलकांचा सरदार म्हणवून घेतले. आपल्या राज्याची घडी बसविली. गुजरात आणि माळवा येथील प्रांताधिकाऱ्यांशी मैत्रीचे संबंध ठेवले आणि दिल्ली दरबारी सन्मान मिळविला. इ. स. १३८२ च्या सुमारास फिरोझ तुघलक वृद्ध आणि निष्प्रभ झाला होता. त्याच वेळी मलिक राजाने स्वतंत्र होण्याचे ठरवून दिल्ली दरबारी खंडणी पाठविणे बंद केले. त्याच्याच पावलावर पाऊल ठेवून गुजरात इ. स. १३९६ च्या सुमारास १ ल्या मुजफ्फरच्या कारकिर्दीत स्वतंत्र झाला आणि माळवा १५ व्या शतकाच्या

सुरूवातीस दिलावर खान घोरीचे कारकिर्दीत स्वतंत्र झाला.

इ. स. १३८२ मध्ये मलिक राजाने आपले छोटे स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. त्याच्या राज्याची राजधानी थाळनेर येथे होती. त्यानंतर त्याने आपल्या राज्याची घडी नीट बसविण्यासाठी आयुष्याची उरलेली वर्षे खर्च केली. छोटे छोटे राजपूत टोळयांचे प्रमुख व त्याच्या राज्याशी सलग्र असलेल्या प्रदेशांचे मालक यांच्यावर त्याने अगोदरच विजय मिळविला होता. आणखी सुपीक जमीन आपल्या राज्यात यावी म्हणून मलिक राजाने सुलतानपूर व नंदूरबार ह्या प्रांतावर स्वारी केली. पण गुजरातचा सुभेदार मुजफ्फर याने त्याचा हेतू सफल होऊ दिला नाही. रायचूर दुआब हा बहमनी आणि विजयनगर ह्या साम्राज्याच्यांमधील एक छोटासा पण सततच्या भांडणाचा पट्टा होता. त्याप्रमाणे खानदेश हाही फारूकी व गुजरात सलतनतीना जोडणारा आणि भांडणाचा प्रदेश होता. आता मलिक राजाने माळव्याचा तुघलक प्रांताधिकारी दिलावर खान याच्याशी सोयरीक जोडली. आपली मुलगी दिलावर खानाचा मुलगा होशंग याला दिली व आपल्या मागे गादीचा वारस होणारा आपला मुलगा नसीरखान याचे दिलावर खानाच्या मुलीशी लग्न लावून दिले. याच सुमारास संपूर्ण दक्षिण भारतात दुष्काळाने थैमान घातले होते. पहिला दुर्गादेवीचा दुष्काळ म्हणून त्यास महाराष्ट्रात ओळखतात. आसा अहीर हा श्रीमंत माणूस त्यावेळी खानदेशातील लोकांच्या फार उपयोगी पडला होता. हा दुष्काळ म्हणजे मलिक राजाच्या नव्या छोटे खानी राज्याला एक आव्हानच होते व त्या आव्हानास त्याने मोठ्या धैर्याने तोंड दिले. यावेळी त्याचे राज्यकारभार चातुर्यही दिसून आले. या दुष्काळामुळे तो शेतीच्या उत्पन्नावर जास्त लक्ष देऊ लागला व कापूस लागवडीस त्याने प्रोत्साहन दिले. नंतरच्या काळात खानदेशात कापूस हेच पैसे देणारे हुकमी पीक ठरले.

नासिरखान फारूकी

मलिक राजा (२९ एप्रिल १३९९) रोजी वारला. त्याला त्याने बांधलेल्या मकबऱ्यात पुरले. मरण समयी म्हणजे त्याने पवित्र शेख झैनुद्दीनचा झगा आपला जेष्ट पुत्र नसीरखान याला दिला. मलिक राजाने मरते समयी नासिरखानाला आपला वारस नेमिल्याचे जाहिर केले, परंतु त्याने आपली राजधानी व सभोवतालचा प्रदेश

आपला दुसरा मुलगा इफ्तिखारखान यास दिला. त्याने नसिरखानाला आपले मुख्य ठिकाण लालिंग (धुळयाचे दक्षिणेस ६ मैल) च्या बळकट डोंगरावर गढी बांधून तेथे करण्यास सांगितले. ह्या विभागणीमुळे यादवी युद्धाची भीती निर्माण झाली. परंतु इ. स. १४१७ पर्यंत प्रत्यक्षात तशी कृती घडली नाही. नासिरखानने प्रथम आपले स्थान बळकट करण्यास सुरूवात केली. त्याची नजर प्रथम आसा अहीराचे प्रांतावर गेली. आसा अहीर हा मलिक राजाचा मित्र असून वेळोवेळी त्याच्या उपयोगी पडला होता. जेव्हा दिल्ली दरबारी आसा अहीरच्या बळा विषयी व संपत्ती विषयी बातम्या जाऊ लागल्या तेव्हा फीरोझ शाहाने देखील मलिक राजाला त्यावर स्वारी करण्यास नकार दिला होता. एवढे असले तरी मलिक राजाची त्यावर स्वारी करावी अशी इच्छा होती. परंतु तिला त्याने मूर्त स्वरूप दिले नाही. आता तेच नसिरखानाने करावयाचे ठरविले. आपला लालिंग येथील किल्ला तितकासा बळकट नाही व आपणांस आसपासच्या बागलाण, अंतूर, खेडले इ. राज्यांपासून धोका आहे तरी सुरक्षिततेसाठी माझ्या परिवाराला आसरा द्या म्हणजे मग मी त्या राजांशी लढावयास मोकळा होईन असा विनंती अर्ज त्याने आसा अहीरला पाठविला. आसा आहीरानेही परवानगी दिली व नासीरचा कुटील हेतू सफल झाला. पहिल्या दिवशी डोलीतून काही बायका नासिरने पाठविल्या, पण दुसऱ्या दिवशी मात्र नसीरने २०० पालख्यातून २०० बुरखाधारी सैनिक पाठविले. त्यांना आसा आहीरचा किल्ला घेण्याची आज्ञा होती व त्याचा इष्ट तो परिणाम होऊन आसाचा असिर किल्ला सर्व संपत्तीनिशी नासिरच्या हाती आला. असीरगड जिंकल्यानंतर तेथे मिळालेल्या संपत्तीच्या सहाय्याने नसीरने तापी नदीच्या किनाऱ्यावर त्याला मिळालेल्या विजयाच्या स्मृत्यर्थ नवी राजधानी वसविण्याची आज्ञा केली आणि बुऱ्हानुद्दीन गरीब ह्या दक्षिणच्या प्रसिद्ध सूफीसाधू याच्या नावावरून तिला बुऱ्हानपूर असे नाव दिले, नंतर तापी नदीचे काठी त्याची व त्याच्या घराण्याचे गुरू साधू शेख झैनुद्दीन यांची भेट झाली व त्याने तेथेही एक खेडे वसवून त्याचे नाव झैनाबाद असे ठेविले.

आसा अहीरची जागीर घेतल्यानंतर नसीरचे राज्य बोरगाव (हंडियाजवळ) पासून नर्मदा नदी व जामोदपर्यंत पश्चिमेस व लालिंगपर्यंत पूर्वेस वाढले, नंतर त्याला आपल्या राज्यकारभारात लक्ष देण्यास वेळ मिळाला. आता त्याने आपला भाऊ इफ्तिखार याची थाळनेरची जागीर घेण्याचे ठरविले. ह्याबाबत आपला मेहूणा म्हणजे

बायकोचा भाऊ माळव्याचा सुलतान होशंग याच्याशी संधान बांधले. १५००० हजार स्वारांसह होशंगचा मुलगा घझनी खान त्याच्या मदतीस आला. मलिक इफ्तिखारने गुजरातच्या अहमद शाहाची मदत मागितली, परंतु तत्पूर्वीच नसीर व घझनी खान यांनी थाळनेरच्या ताबा घेतला. (१४१७-१८) व इफ्तिखारला कैद करून असीर गडावर पाठविले. या विजयाने ते इतके प्रभावित झाले होते की, त्यांनी सुलतानपूर व नंदूरबार गुजरातच्या सुलतानाकडून घेऊन माळव्याला जोडावयाचे असे ठरविले असल्याचे फिरिश्ता म्हणतो.

मलिक इफ्तिखारने गुजरातच्या अहमद शाहाकडे मागितलेली मदत वेळेवर आली नव्हती. पण मध्यंतरी सुलतानपूरचा सुभेदार मलिक अहमद हबीब याने आपल्या आगामी धोक्याची कल्पना दिली. तेव्हा मलिक महमूद तुर्क याचे नेतृत्वाखाली एक जबरदस्त गुजराती फौज मदतीस धावून आली आणि त्या पाठोपाठ अहमद शाहाही आला. तेव्हा गझनी खान घाबरून पळाला आणि नसीर खानाचा पराभव होऊन तो बिनशर्त शत्रुच्या स्वाधीन झाला. त्याने ५ हत्ती ४० अरबी घोडे आणि पुष्कळ किमती वस्तू अहमदला दिल्या. अहमद शाहाने नसीरला फार चांगले वागविले आणि त्याला आपल्याकडून खान हा किताब दिला. गुजरातच्या सुलतानाने इफ्तिखारची सुटका करून आपल्या बरोबर नेले व स्वतःच्या राजघराण्यातील मुली बरोबर त्याचे लग्न केले. नसीरखानाला प्रत्यक्ष औरस संतती नसल्याने इफ्तिखारचा वारस म्हणून तिसरा अदिलखान फारूकी तख्तावर आला.

ह्यानंतर खानदेश व माळवा ह्यामधील संबंध काहीसे थंडे पडले. गुजरात दरबारात राहिलेल्या मलिक इफ्तिखारची भीती नसीरला वाटत होती. त्याला दूरदृष्टी असल्यामुळे त्याने काही नवीन मदत मिळते का ह्याचा शोध घेणे सुरू केले. ह्याच वेळी बहमनी सुलतान १ ला शिहाबुद्दीन अहमद (अहमदशाह वली) हाही आपल्या राज्याच्या गुजरात आणि माळवा सीमांवर तणातणी झाल्यास कोणाची तरी मदत मिळावी ह्या विचारात होता, म्हणून त्याने आपला दूत नसीरकडे पाठविला आणि नसीरखान ह्याची मुलगी आघा झैनाव हिला आपला थोरला मुलगा युवराज अलाउद्दीनसाठी मागणी घातली. त्याप्रमाणे लग्न झाले आणि नसीरखान आणि अहमदशाह वली एकमेकाचे स्नेही बनले.

लवकरच ह्या स्नेह संबंधाची कसोटी लागली. इ. स. १४२९ चे सुमारास झालावाडचा राजा कान्हा याचे गुजरातच्या राज्याशी वैमनस्य निर्माण झाले, आणि मदतीसाठी खानदेशात आला. त्यावेळी नसीर खानाने त्याला अहमद शाह वलीकडे पाठविले. वलीने त्याला मोठी फौज देऊन परत पाठविले. तेव्हा नसीरही त्याला येऊन मिळाला आणि त्याने गुजरातवर झालावाडच्या राजासाठी स्वारी केली. तरीही शेवटी नसीरखान व वली यांच्या संयुक्त सैन्याचा पराभव झाला म्हणून अहमदशाह बहमनी याने आपला मुलगा अलाउद्दीनच्या हाताखाली आणखी मोठे सैन्य देवून ह्या पराभवाचा वचपा काढण्याचा प्रयत्न केला.पण त्याही सैन्याचा गुजरातकडून पराभव झाला.व बहमनी सैन्य दक्षिणेस परतले, आणि नसीरखान बुर्न्हानपूरला परत आला. त्यासाठी त्याला आठ वर्षे लागली. त्या काळात त्याने अहमदशाह वली आणि माळव्याचा होशंग यामध्ये समझौता घडवून आणला. त्याचप्रमाणे गुजरातच्या अहमद शाहाशी देखील त्याने स्नेह संपादन करण्याचा प्रयत्न केला.

इ. स. १४३६ मध्ये अहमदशाह वली बहमनी मेला आणि त्याचा मुलगा अलाउद्दीन बेदरच्या गादीवर आला. नसीर खानाची मुलगी त्याची पत्नी असल्याने मलिका - इ - जहान झाली. परंतु तिचेहे पद थोडे दिवसच टिकले. कारण पुढे त्याने कोकणातील संगमेश्वर येथील राजाच्या मुलीशी लग्न केले. तिचे नाव झेबा चेहरा किंवा परी चेहरा पण यामुळे रागावून आघों झैनाबने ही गोष्ट नसीरखानला कळविली. तेव्हा गुजरातच्या सुलतानाचा सल्ला घेऊन नसीरने वऱ्हाडवर स्वारी केली. काही असंतुष्ट बहमनी सरदार त्याला येऊन मिळाले. पण वऱ्हाडचा सेनापती खान - इ - जहाँ हा स्वामिनिष्ट असल्यामुळे त्याने ताबडतोब अल्लाउद्दीनास पत्र लिहून मदत मागविली.

अलाउद्दीनाने साह्यासाठी खलफ हसन बसरी मलिकुतुज्ञार हा सरदार पाठविला. यावेळी नसीर खान हा रोहिणखेडला गुजरातकडून मदत मिळेल, या आशेवर होता. पण माळव्याशी काही तंटा निघाल्यामुळे गुजरातचा अहमदशाह त्याला काहीच मदत करू शकला नाही. यामुळे नसीरचा पराभव होऊन त्यास लालिंग येथे परत यावे लागले. खान-इ-जहाँ व मलिकुत्तुजार हे मागोमाग येऊन त्यांनी बुर्न्हानपूरवर हल्ला केला व ते लुटले आणि पुढे ते लालिंगवर चाल करून आले व ते ही लुटले. त्यामुळे नसीर खान निराश होऊन लालिंगचे किल्ल्यात आश्रयाला

गेला आणि रोग व दुःख ह्यामुळे आजारी पडून १ ऑक्टोबर इ. स. १४३७ या दिवशी मरण पावला . थाळनेर येथे बापाच्या शेजारीच त्याची कबर आहे.

मीरान आदिल खान आणि मुबारक खान फारूकी

नसीर खानाच्या मृत्युनंतर त्याचा मुलगा मीरान आदिल खान गादीवर आला. त्याच्या विंनतीप्रमाणे गुजरातची मदत शेवटी आली. मलिकुत्तुज्ञार त्यावेळी लालिंगच्या किल्ल्यास वेढा देऊन बसला होता. गुजरातची फौज येत आहे ही खबर ऐकून वेढा उठवून तो परत फिरला. त्याने त्याच्या बरोबर ७० हत्ती, पुष्कळशा बंदुका व बरीच संपत्ती नेली. तो निघून गेल्यानंतर मीरान आदिल खानाला राज्यकारभार सुरळीतपणे पहाण्यास थोडा शांतपणा लाभला, पण इतक्यात अकस्मितपणे बुऱ्हानपूर येथे (३० एप्रिल इ. स. १४४१ रोजी) त्याचा खून झाला. त्यावेळेस त्याच्या कारकिर्दीची पुरी चार वर्षे सुद्धा झाली नव्हती. फिरिश्ता किंवा गुजरातचा अरबी इतिहासकार त्याचा उल्लेख सुद्धा करीत नाहीत. त्यानंतर त्याचा मुलगा मीरान मुबारक हा मुबारक खान फारूकी म्हणून गादीवर आला. त्याने शांततेने १७ वर्षे पर्यंत राज्य केले. (इ. स. १४४१-१४५७).

संस्कृत वाङ्मयातील उल्लेखावरून असे दिसते की, बागलण येथील राज्यकर्ते राठोड वंशी बागुल ह्यांचा मुल्हेरचा किल्ला फारूकी सुलतानाच्या ताब्यात गेला होता. त्यावेळी बागलाण आणि खानदेश या सत्ताधाऱ्यांमध्ये काही चकमकी झाल्या. शेवटी राठोड राज्यकर्त्यांनी मुल्हेरचा किल्ला परत मिळविला. ह्या गोष्टीचा निश्चित काल सांगणे कठीण आहे. ही गोष्ट पहिल्या आदिल खानाचे कारकिर्दीत झाली असावी. कारण फारूकी सुलतान बहमनी सैन्याला तोंड देत असता त्याच्या हातून मुल्हेरचा किल्ला गेला असे वाटते.

२ रा आदिल खान फारूकी किंवा शाह - इ - झारखंड मुबारक खानाला दोन मुलगे होते. पहिला मीरान घनी किंवा मलिक आय्ना आणि दुसरा दाऊद. बापाच्या मृत्युनंतर 'आदिल खान ' ह्या नावाने मीरान घनी २० व्या वर्षी राज्यावर आला. त्याने ४६ (चांद्र) वर्षे ८ महिने १२ दिवस राज्य केले. त्याने जितक्या खंबीरपणे आणि ज्या समर्थपणे राज्य केले तसे खानदेशच्या पूर्वीच्या कुठल्याही राजाने केले नाही असे फिरिश्ता म्हणतो.

आदिल खानाचे कारकिर्दीचे सुवातीस पहिल्या काही वर्षात माळव्या बाबत फारच अवघड परिस्थिती निर्माण झाली. माळव्याचा सुलतान महमूद खलजी याला माळव्यातून वऱ्हाडात जाण्यासाठी एकदा इ. स. १४६१ आणि दुसऱ्याने इ. स. १४६२ मध्ये अशी दोनदा वाट देणे आदिलखानास भाग पडले. पण ह्या हार खाण्यामुळे आदिल खानाचे राज्य सुरक्षित राहिले. सातपुडा भागात भिल्ल व कोळी जमाती बंडखोर बनून लोकास लुटत व शेतकरी व शेती यांना उपद्रव देत. तो उपद्रव आदिल खानाने बंद केला. धाक, मनमिळाऊपणा व उपदेश या मार्गांनी गोंडवन झारखंड भागावर त्याने अमल बसविला आणि सारा वसूली व खंडण्या गोळा करण्याचे काम व्यवस्थितपणे चालू केले त्याच्या मनात अशीर गड अतिशय सुरक्षित करण्याचे असल्याने अशीरगडानजीक मालीगड नावाचा नवीन किल्ला त्याने बांधला. तसेच बुऱ्हानपूरची तटबंदी भक्कत केली. त्या वेळच्या स्थापत्य शास्त्रज्ञांकडून राजधानीला पाणी पुरवठ्याची नवी सोय त्याने केली. नळ घालणे पूर्ण करून घेतले. भव्य जागी मशिद व उद्याने रंग रंगोटीने शोभीत केली. कारंजी व बागा इ. सुखसोयींच्या गोष्टीकडेही त्याने लक्ष पुरविले.

नसीरखान फारूकीच्या वेळेपासूनच गुजरातचा १ ला अहमद शाह याचे मांडलिकत्व खानदेशने पत्करले होते. ३० वर्षाच्या काळात २ ऱ्या आदिल खानाने खानदेशाची भरभराट केली. गुजरातवर राज्य स्थापन करणाऱ्या महमूद बेगडाशी त्याची मैत्री व सलोखा होता. पण खंडणी न दिल्याची सबब पुढे करून महमूद बेगडाने खानदेशात सैन्य घुसवून लूटालूट करावयास सुरूवात केली. त्यावेळी त्याने बेगडास खंडणीचा पैसा देऊन परतवून लावले. गुजरातेत जाऊन बेगडाची त्याच्या दरबारात भेट घेऊन आलम खान ह्या अनुवंशिक पदविस त्याची मान्यता मिळविली. भावाने पराजय केल्यामुळे गुजरातेत आसरा घेणाऱ्या इफ्तिखारखानाचा आलमखान हा वंशज.

दाऊदखान फारूकी

तेथून परत आल्यावर २८ सप्टेंबर इ. स.१५०१ रोजी २ रा आदिलखान मरण पावला. त्याची कबर बुऱ्हानपूर मध्ये दौलत मैदानावर आहे. त्याला मुलगा नव्हता. त्याच्या इतर वारसदारांना अमीर लोकांनी बाजूस सारले, आणि त्याचा भाऊ दाऊदखान यास राज्यपद दिले. महमूद बेगडा यानेही काळाची पावले ओळखून

विरोध केला नाही. दाऊद खानाच्या विरूद्ध काही सरदार होते व त्याच गोंधळाच्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन अहमद निजामशाह याने खानदेशावर स्वारी केली. व आलम खानास सुलतान म्हणून गादीवर बसविले आणि ते राज्य म्हणजे अहमद नगरच्या निजामशाहीच्याताब्यातील एक संस्थान करावयाचे ठरविले. त्या कठीण परिस्थितीत दाऊदखान गुजरातेत पण जाऊ शकत नव्हता. म्हणून दाऊदखान माळव्याच्या नासिरशाह खलजी कडे मदतीसाठी गेला. पण त्याचवेळी गुजरातच्या सुलतानाने अहमद नगरच्या निजामशाहाचा मित्र आलमखान यास नंदुरबार व सुलतानपूर या आपलया प्रांतात ठेविले असल्याने नासिरने त्यावेळी इकबाल खान व ख्वाजा - इ - जहान हे आपले दोन सेनापती खानदेशाला ह्या धोक्याच्या परिस्थितीतून मुक्त करण्यासाठी म्हणून पाठविले. त्या दोन सेनापतींनी निजाम शाहाला हुसकावून लाविले आणि त्यामुळे दाऊदला त्याच्या मृत्युपर्यंत खंडणी देण्याच्या त्रासातून मुक्त केले.

दाऊदखानाचा मृत्यु इ. स. १५०८ ऑगस्ट मध्ये झाला. त्या बरोबर दोन आलमखानांमध्ये गादीसाठी झगडा सुरू झाला. गुजरातच्या आलमखानला महमूद बेगडाचा पाठिंबा होता, आणि अहमदनगरच्या आलमखानास अहमद निजाम शाहाचा पाठिंबा होता. पश्चिमेकडील सुलतानपूर व नंदुरबार ह्या प्रांतात १ला आलमखान राहिला होता तर २ रा थोडासा दक्षिणेकडे नांदगाव जवळ राहिला होता. दोघेही खानदेश च्या सीमेवरच होते. फिरिश्ता, हाज्ञी आणि तबातबा हे अहमदनगरच्या आलमखानाला फारूकीचा वंशज समजतात तर पहिल्या आलम-खानाचा बाप अहसन याने महमूदच्या एका मुलीशी लग्न केले होते. शिवाय तो मलिक इफ्तिखारचाही वंशज होता. म्हणून हा आलमखान महमूद बेगड्याचा नातू होतो. दाऊद खानच्या मृत्युनंतर त्याचा मुलगा घनीखान ह्याला काही अमीरांनी गादीवर बखविले, पण दुर्दैवाने अहमदनगरच्या आलम खानाच्या बाजूचा हुसामुद्दीन याने त्याला विष देऊन मारले. आशा रीतीने झगड्यात आता खरा रंग भरला. मलिक हुसामुद्दीन हा अहमद नगरच्या बाजूने तर मलिक लद्दन खलजी हा गुजरातच्या बाजूने सेनापती होता. हुसामुदीनने अहमद शाह निजामाला आपल्या मदतीस बोलाविले. तो वऱ्हाडच्या अलाउद्दीन इमादूसल्मुल्कला बरोबर घेऊन खानदेशावर येऊ लागला. मलिक लद्दन खलजीने गुजरातची मदत मागितली व तो तिची वाट बघत असीरगडला जाऊन राहिला. महमूद बेगडाने खानदेशावर चालून येऊन प्रथम

थाळनेर घेतले. हे ऐकल्या बरोबर विरूद्ध बाजूने असीरगडला वेढा घातला होता तो उठवून आपापल्या राज्यात जाऊ लागले. पण त्यांनी ४००० सैनिक आपल्या पक्षाच्या मदतीसाठी बुर्न्हानपूरला ठेविले. बेगडाने आपले दोन अमीर सईद अशरफखान आणि अझीझुल्मुल्क यांना बुर्न्हानपूरला पाठविले. त्याबरोबर हुसामुद्दीनाने अमीरखानला घेऊन अहमदनगरच्या हद्दीत पोबारा केला. मलिक लद्दन खलजीने गुजरातच्या आलम खानाचे सुलतान म्हणून स्वागत केले आणि मग बेगडाने आलम खानास ३ रा आदिल खान हे नाव देऊन थाळनेर येथे दरबार भरवून गादीवर बसविले. अअजम - इ - हुमायुन असे आणि दुसरे पण नाव त्याने दिले, आणि आपला मुलगा खल्जीखान ह्याच्या मुली बरोबर त्याचे लग्न करून दिले.

३ रा आदिलखान किंवा अअजम - इ - हुमायुन

थाळनेर हे राजधानीचे शहर म्हणून थोडेच दिवस राहिले. लद्दन खल्जीला बेगडाकडून व त्याच्याकडूनही बक्षिसी मिळाली. त्याने आपली राजधानी लवकरच बुर्न्हानपूर येथे नेली. लवकरच अहमदनगरचा आलम खानासा सेनापती हुसामुद्दीन याने गुप्त कारवाया करून त्याला त्रास देण्यास सुरूवात केली. तेव्हा आदिल खानाने हुसामुद्दीनला बुर्हानपूरला बोलाविले व त्याचा खून करून त्याच्या पक्षाच्या लोकांचा नाश केला. त्यामध्येच असीरगडचे दोन अधिकारी शेरखान व सैफखान हे होते. गुजरातचा सुलतान बेगडा याने त्याला सर्व संकटात मदत केली. आता सुद्धा त्याने माणसे व पैसा याच्याकडे पाठवून त्याला सर्व संकटात मदत करीन असे आश्वासन दिले. त्या जोरावरच आदिल खानाने गाळण्याच्या जागीरदारावर स्वारी केली आणि खंडणी वसूल केली. कारण गाळण्याच्या जागीरदाराने निजामुल्मुल्काला मदत केली होती.

खानदेश व गुजरातची मैत्री महमूद बेगडाच्या मृत्युनंतर (इ .स.१५११) सुद्धा चालू राहिली. त्याच्या नंतर गुजरातच्या गादीवर आलेला सुलतान मुजफ्फर हा त्याचा मामा व सासरा लागत होता. माळव्यात उद्‌भवलेल्या परिस्थितीमुळे मुजफ्फरने त्याला मदतीस बोलाविले. त्यामुळेच आपणास मांडवच्या १५१८ च्या वेढ्यात फारूकी सुलतान दिसतात. त्यानंतर आदिल खान इ. स. १५२० ऑगस्ट २४ ला मरण पावला. त्याच्या नंतर त्याचा मुलगा मीरान मुहम्मद खान हा गादीवर आला. तो गुजरातच्या बहादूर शाह याचा भाचा होय.

१ ला मीरान मुहम्मद शाह फारूकी

यांच्या कारकिर्दीची पहिली ७ वर्षे अत्यंत शांततेची म्हणून समजतात. परंतु इ. स. १५२७-१५२८ मध्ये अहमदनगरचा १ ला बुर्हान निजाम शाह व वऱ्हाडचा अलाउद्दीनइमादशाह याच्या झगड्यात तो गुंतला. ह्या त्याच्या दोन शेजाऱ्यात पाथरी या गावावरून व परगण्यावरून भांडण होते व आता तो परगणा अलाउद्दीनाने आपल्या बळावर हस्तगत केला होता. यामुळे १ ल्या बुर्हानने बेदरच्या अली बरीदशी मैत्री करून गेलेला परगणा परत मिळविला. अलाउद्दीन पळून मीरान मुहम्मद फारूकीकडे गेला. मुहम्मद खान आपले सैन्य घेऊन अलाउद्दीनासह वऱ्हाड प्रांतावर गेला खरा पण तो तिथे काही विजय मिळवू शकला नाही. त्याला बुर्हानपूरला निरूपायाने परतणेभाग पडले. या प्रकरणी त्याला आपले पुष्कळ हत्ती व तोफा गमवाव्या लागल्या. मग त्याने गुजरातच्या बहादूरशाह व बागलाणच्या भैरवजी यास मदतीसाठी बोलाविले. ते सर्व मिळून १ल्या बुर्हान निजाम शाहावर चालून गेले. जाताना मुल्हेरच्या किल्ल्यात त्यांचे भैरवजीने स्वागत केले. वाटेत यावेळी भैरवजी फक्त मदतीसाठी गेला होता. परंतु त्याच्या मामाने बुर्हानवर विजय मिळविला. तेव्हा त्याचे हत्ती व तोफा त्यास परत मिळाल्या.

इ. स. १५३०-३१ मध्ये बहादूर शाहाने आपले लक्ष माळव्याकडे दिले. परिणामी तो प्रांत गुजरातला जोडण्यात तो यशस्वी झाला. त्याच्या बरोबर त्याचा भाचा मीरान हाही मदतीसाठी गेला होता. २८ मार्च इ. स. १५३१ साली मांडवगड घेतल्यावर त्याने आपल्या मामाचा १५ जून इ. स. १५३१ रोजी निरोप घेतला व मीरान स्वदेशी परत गेला. बुऱ्हानपूर पर्यंत मामा आपल्या भाच्याला पोहचविण्या-करता आला. तेथे पहिला बुऱ्हान निजामशाह आपला सल्लागार शाह ताहीरसह त्यांचीच वाट पहात होता. त्यांची भेट अत्यंत खेळीमेळीच्या वातावरणात होऊन काही किमती जिन्नस भेट म्हणून आदान प्रदान करण्यात आले. ह्याचे सर्व श्रेय मीरानला आहे.

नंतर मीरान राजपूत प्रमुखाकडून खंडणी वसूल करण्यासाठी आपल्या मामा बरोबर माळव्यात गेला. याच वेळी काही लोदी अमीर व मुहम्मद झतान मीर्झा ह्या बंडखोर लोकांना आश्रय दिला म्हणून गुजरातच्या सुलतानावर हुमायुनची वक्रदृष्टी झाली होती. चित्तोडच्या विजयी वेढयात मीरानने बहादूरची बाजू घेतली. वेढ्याच्या

विजयानंतर हुमायुनची व त्याची गाठ मंदसोरला पडली व हुमायुनने त्यांचा पराभव करून त्याचा मांडवगडपर्यंत व तेथून गुजरातपर्यंत पाठलाग केला. पण दिल्लीत शेरशाहाने आपल्या हालचाली चालू केल्यामुळे हुमायुनला आपले काही अमीर माळव्यात ठेवून दिल्लीस परतावे लागले. मुहम्मदाने मांडवगड आपले मुख्य ठिकाण केले. त्याच्या उज्ञयनी येथील हुमायुनच्या अधिकाऱ्यांशी चकमकी चालू असतानाच बहादूरशाह पोर्तुगीजांशी बोलणी करण्याकरिता दीव येथे गेला असता समुद्रत बुडून मरण पावल्याची खबर त्याला समजली. (१३ फेब्रुवारी इ. स. १५३७)

त्याच्या मृत्युमुळे मीरान फार मोठ्या प्रदेशावर राज्य करू लागला. गुजरात व खानदेश एकत्र नांदू लागले. आपल्या मामाचा मृत्यु हा मीरानला धक्का देणारा ठरला. तो अत्यंत दुःखी झाला. त्याने माळवा दुःखातच सोडले व तो गुजरातला येऊ लागला, पण वाटेत आजारी पडून त्यातच ४ मे इ. स. १५३७ साली मरण पावला. त्याचे शव सन्मानाने बुर्हानपूरला आणण्यात आले व तेथील दौलत मैदान या शाही क़बरस्तानात त्याला पुरण्यात आले.

मुबारक शाह फारूकी

आतापर्यंत पहाण्यात आले आहे की, फारुकी घराण्यात वारसा हक्काने गादिवर येण्यासारख्या सर्व लोकांना तुरुंगात टाकून जो कोणी गादीवर बसे तो राज्य करी. मुहम्मद शाह फारुकीला स्वतःचा मुलगा अहमद गादीचा वारस होता. परंतु त्याचा भाऊ मुबारक तुरुंगातून पळून जाऊन गादीवर आपला हक्क सांगून राज्याचे अधिकार ग्रहण केले. हे सर्व त्याने आपल्या सरदारांच्या मदतीने मिळविले. आता त्याने मुबारक शाह फारुकी असे नाव धारण केले.

मुबारक शाहाला मोठी आशा होती की, गुजरातचे अमीर आपल्याला बोलावून राज्य देतील पण त्या अमीरांनी त्याच्याकडे गुजरातचा सुलतान आरुढ होण्यासाठी युवराज महमूदाची मागणी केली. तेव्हा त्याच्या आशा धुळीस मिळाल्या. त्याने काही काळ चालढकल केली, पण गुजरातच्या अमीरांनी लष्करी कारवाई करावयाची भिती दाखविली तेव्हा त्याने महमूदला अहमदाबादेस पाठविले. तेथे महमूद ३ रा महमूद सुलतान म्हणून गादीवर बसला. मुबारक शाहाला अजूनही आशा होती की,

गुजरातची आपणास गादी मिळेल. काही अमीर तरुण सुलतानावर आपले वर्चस्व स्थापन करण्याच्या प्रयत्नात होते. अशाच एका अमीर गटाचा नेता इमादुल्मुल्क अपयशी ठरल्यामुळे खानदेशात पळाला. मुबारक शाहाने ही संधी साधली आणि त्यासह सैन्य घेऊन गुजरातच्या सीमेवर लढाईच्या हेतूने पोचला. परंतु गुजरातच्या तरुण सुलतानाने त्या दोघांचा पराभव केला. फिरिश्ता सांगतो की, "यामुळे मुबारक असीरगडला पळाला आणि त्याचा मित्र इमादुल्मुल्काने माळव्यात आश्रय घेतला." काही काळ गेल्यानंतर सुलतान ३ऱ्या महमूदाने असीरगडच्या किल्ल्यात बंदीत असताना दिलेले वचन पूर्ण करण्याकरता म्हणून मोठ्या समाधानाने सुलतानपूर व नंदूरबार हे जिल्हे मुबारक फारुकीला दिले.

याच्याच कारकिर्दीत प्रथम खानदेशचा मुघलांशी संबंध आला. इ. स. १५६० च्या सुमारास अकबर आणि त्यांचे सल्लागार यानी दक्षिणेत आपले राज्य वाढविण्याचे ठरविले. माळवा प्रांत त्यांचे प्रथम लक्ष्य ठरले. अधमखान आणि बाज बहादूर हे तोंड देऊ शकले नाहीत. बाजबहादूर, इ. स. १५६१ च्या मार्च-एप्रिल मध्ये खानदेशात आश्रयार्थ आला. म्हणून पीर मुहम्मदने खानदेशावर चाल केली आणि विजयगढ हा माळव्याच्या सीमेवरील बळकट किल्ला घेतला आणि पुढे सुलतानपूरही घेतले. पुढे तो पूर्वेकडे बुर्हानपूरला आला आणि नागरिकांना क्रोधाने शिक्षा करु लागला. कारण त्यांच्या राजाने बाझ बहादूरला आश्रय दिला होता. तेव्हा खानदेशी लष्कराला बाझ बहादुराने आपल्या सैन्यासह मदत केली. वऱ्हाडचा तुफायलखान पण घाई घाईने मदतीसाठी बुर्हानपूरला आला. तिघांनी मिळून मुघलांचा पराभव केला. तेव्हा मुघल सेनापतींना पळून जाणे श्रेयस्कर वाटले.

पुढे अकबर माळव्यात आपले राज्य स्थिर करण्यासाठी इ. स. १५६४ साली मांडवगडला आला. तेव्हा त्याजकडे मुबारक शाहाने मोठ्या जाणकारपणे आपल्या राजपूता बरोबर मूल्यवान भेटी पाठविल्या आणि सम्राटाच्या इच्छेला मान्यता दिली. ती इच्छा म्हणजे खानदेशच्या राजकन्येशी लग्न करून द्यावे ही होती. तिला मुबारक शाहाने परवानगी दिली व जावायाला विजय गड आणि हांडिया हे किल्लेही अंदण दिले.

मुबारक शाह (इ. स. १५६६ डिसेंबर १९) ला मृत्यु पावला. त्याच्या नंतर त्याचा मुलगा मुहम्मद गादीवर आला.

२ रा मुहम्मद शाह फारूकी

याच्या कारकिर्दीच्या पहिल्या वर्षातच सुलतानपूर व नंदूरबार घेण्यासाठी आलेल्या गुजराती सैन्याला त्याला तोंड द्यावे लागले. याने तुफाइलखान या वऱ्हाडच्या आपल्या मित्राच्या मदतीने गुजरातचा सेनापती चंगीझखान याचा पराभव करून त्याला भडोचपर्यंत मागे हटविले.

याची दुसरी लढाई १ ल्या मुर्तजा निझाम शाहाशी झाली. मुर्तजाने इ. स. १५७४ मध्ये वऱ्हाड प्रांत आपल्या अमलाखाली आणला. विजापूर व गोवलकोंडा येथील सुलतानाला हे आवडले नाही व मुर्तजा विरूद्ध असलेल्या फारूकी सुलतानाला त्या शाह्यांशी भडकविले. त्यावेळी खानदेशमध्ये दर्या इमाद शाहाचा मुलगा वऱ्हाडचा खरा वारस, आसऱ्यासाठी आला होता. सईद झैनुद्दीन ह्या खानदेशच्या मंत्र्याने वऱ्हाड प्रांत आपल्या राज्याला जोडण्यास हीच नामी संधी आहे हे ओळखले व वऱ्हाडवर स्वारी केली. परंतु दुर्दैवाने त्याला लढाई जिंकता आली नाही. तेव्हा तो पळून आसीर गडाला आला. त्यामुळे असीर गडाच्या वेढ्याला निजामशाही सैन्याकडून सुरूवात झाली. फारूकी सुलतानाने स्वतः सेनापतीच्या जागेचा ताबा घेतला, परंतु त्याचा दुबळेपणाच त्याच्या पराभवास कारणीभूत झाला. स्वतः मुर्तजा निजाम शाहा जातीने या वेढयात हजर होता. फारूकी सुलतानाला शत्रुला ९००, ००० मुजफ्फरी नअलबहा (युद्धकर) म्हणून द्यावा लागला. एवढे झाल्यावर निजाम शाह विजयी होऊन आपल्या राज्यात गेला.

ह्या गोष्टीचा त्याच्या मनावर परिणाम होऊन तो आजारी पडला आणि इ. स. १५७६ मध्ये मरण पावला.

खानदेशावर मुघलांची छाया : राजा अलीखान

(इ. स. १५७६ - १५९७)

मुहम्मद शाहाला हसन खान हा अल्पवयीन मुलगा होता. पण मुघल दरबारमध्ये वकील म्हणून त्याचा भाऊ राजा अलीखान होता. तो सईद झैनुद्दीनच्या

मदतीने गादीवर आला. हसनचा मामा लाड मुहम्मदखान मीर बक्षीने हसनचे लग्न करण्याची घाई केली व राजा अलीखानला बाजूला सारण्याचा कट केला, पण राजा अलीला तो कट वेळेवर समजला. त्यामुळे त्याने कटवाल्यांना फाशी दिले. हसनला राज्यावरून हाकलून दिले आणि स्वतः ४ था आदिल शाह फारूकी म्हणून गादीवर बसला, पण आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे लाड मुहम्मद खान ह्यास कुठलीही शिक्षा झाली नाही, आणि ' आसफखान ' हा किताब मिळवून राज्याचा वजीर झाला.

आता अकबर उत्तर भारताचा सम्राट बनला होता. त्याचे वकील मैत्रीचा संदेश घेऊन दक्षिण भारतात आले. भौगोलिक दृष्ट्या प्रथम खानदेश त्या वकीलांना सापडला. राजा अली खानाने त्याला खंडणी दिली नव्हती एवढेच कारण अकबराला पुरेसे होते आणि त्याने त्याच्यावर १५७६ च्या शेवटी स्वारी करण्याचे ठरविले पण अकबराला ही मोहीम गुजरातकडे वळवावी लागली. मुजफ्फर हुसेन मिर्झाने बडोद्याचा ताबा घेतला होता. पण तो तेथून पळाला आणि त्याने आपल्या बंडखोर कारवायांना खानदेशामध्ये सुरुवात केली. त्याला राजा अलीने पकडून कैद केले. अकबराला खुश करण्याची ती उत्तम संधी होती. मिर्झाला मुघल दरबारात सक्त पहाऱ्यात १५७७ मध्ये त्याने पाठविले आणि अकबराला त्याने खंडणीही दिली.

परंतु हा आपले मुघलांशी नवे प्रस्थापित झालेले संबंध म्हणजे स्वतः त्यांचा आश्रित झालो असे मनातून समजला होता. परंतु याने दोन वर्षे पर्यंत काही हालचाल केली नाही. त्याच्यावर त्यामुळे शिहाबुद्दीन खानाच्या मार्फत (हा माळव्याचा राज्यपाल होता) खंडणी भरण्याची मागणी त्याच्या धन्याच्या वतीने मागितली जाणे हा सावध करणारा प्रसंग ओढावला. परंतु त्याने हा मागणीचा प्रसंग कमी दर्जाचा मानला आणि मागणी करणाऱ्याला ह्याने नर्मदेपलीकडे पळवून लावले. अकबर तेव्हा बिहार व बंगालकडे गुंतला असल्यामुळे त्याची काहीही प्रतिक्रिया दिसून आली नाही. त्या नंतरची सहा वर्षे खानदेशात शांतता होती. तो मुघलांना ठरल्याप्रमाणे खंडणी देत होता.

राजा अलीला असे मनापासून वाटत होते की, मुघलांच्या आक्रमणाविरुद्ध दक्षिणी सत्तांनी एकत्र यावे. माळव्याचा सुभेदार खान - इ - आझम - मिर्झा अझीझ कोका यास हाकलण्यासाठी त्याने निजामशाहीशी मैत्री केली होती. त्या उलट

अकबराने, निजामशाही विरुद्ध त्याची मदत घेण्यासाठी मीर फतहुल्लाह सीराझीची नेमणूक केली. तेव्हा हा दुहेरी राजकारण खेळला. त्याला आता समजून चुकले की दक्षिणी सत्ता एकत्र येणे ही कल्पना शक्य नाही. कारण अकबराने त्यांच्याकडे अबुल्फजलचा भाऊ फैजी याला मुघलांची सत्ता मान्य करण्यासाठी पाठविले. फैजी आपल्या धोरणात यशस्वी झाला.

अकबराची दक्षिणी मोहीम आता फारच आक्रमक बनली. राजा अलीने वऱ्हाड काबीज केले. तेथून हा व बुर्हान अहमदनगरला आले व बुर्हान, २ रा बुर्हान निजामशाह म्हणून गादीवर आला. याला आपण मुघलांना शरण गेलो नाही यात समाधान होते. कारण ह्याचे धोरणच मुळी मुघलांच्या कार्यक्रमाला खीळ घालावी हे होते. याला अजूनही पुसटशी आशा होती की, दक्षिणेतील सत्ता मुघल सत्तेविरुद्ध एकत्र येतील. परंतु हा संपूर्णपणे खंडणी देणारा मुघलांचा मांडलीक बनल्यावर त्या सत्ता इ. स. १५९६ - ९७ मध्ये एकत्र आल्या.

खानदेशाची इ. स. १५९१ नंतरची ५ वर्षे शांततेत गेली, अकबराने युवराज मुराद व खान-ई-खानानला अहमदनगर घेण्यासाठी पाठविले, तेंव्हा हा अकबराच्या सैन्यात होता. १५५३ मध्ये त्याने आपली मुलगी युवराज मुरादला दिली. त्याने त्या मोहिमेत केलेल्या मदतीबद्दल त्याला अकबराकडून नंदुरबार सूभा मिळाला.

आता दक्षिणी सत्ता मुघल धोक्याविरूद्ध जाग्या झाल्या होत्या, पण फार उशीर झाला होता. सोनपत ह्या गोदाकाठच्या गावी सुहैलखान बीजापूरीच्या अधिपत्याखाली अहमदनगर, बिजापूर आणि गोवळकोंडे ह्या दक्षिणी सत्तांनी एकत्र येऊन खान-इ-खाननशी लढाई दिली. हा मुघलांच्या बाजूने शौर्याने लढला, व मुघलांचा विजयही झाला. परंतु झालेल्या जखमांमुळे हा लढाईच्या मैदानावरच ५ फेब्रुवारी इ. स. १५९७ ला मरण पावला. पण त्या रात्री मुघल सैन्याने हा शत्रुला मिळाला किंवा पळाला असे समजून याची छावणी लुटली. तथापि दुसऱ्या दिवशी सर्व प्रकार कळल्यावर मुघल सेनापतींनी लज्जेने मान खाली घातली व त्याची लूट त्याच्या वारसाला परत केली. याला मोठ्या मानमरातबाने बुर्हानपूरच्या दौलत मैदानात पुरण्यात आले.

बहादूर शाह फारूकी

(इ. स. १५९७ ते इ. स. १६०१)

राजा अलीखानानंतर त्याचा तरूण मुलगा कुद्रखान हा बहादूर शाह हा किताब घेऊन गादीवर आला. हा झालेला प्रसंग (वर उल्लेखलेला) विसरू शकला नाही, म्हणून हा अकबराला मनापासून मान देऊ शकला नाही, युवराज मुराद तेव्हा दक्षिणेच्या मोहिमेवर होता. त्याने ह्याला हार्दीक अभिनंदनाचे पत्र पाठविले आणि आपल्या छावणीत बोलाविले, परंतु सोनपतला खानदेशची सेना नाश पावल्याचे सांगून त्याने जायचे टाळले. भरपाई म्हणून मुरादने ४००० सैनिक पाठविले. त्याच वेळी म्हणजे मे इ. स. १५९९ मध्ये अबुलफज्ल खानदेशात आला. त्याचे याने स्वागत केले. कारण हा समजून चुकला की, आणखी अनादर दाखविणे म्हणजे कुठल्याही गंभीर गोष्टी घडण्याची शक्यता होय. त्याच्यावर झालेला अन्याय मुघल सम्राटाला दर्शविण्यासाठी याला अबुलफज्लची मर्जी संपादन करणे आवश्यक होते, परंतु हा स्वतः मुघल सेनेत हजर होत नाही तोपर्यंत अबुल फज्लने त्याचकडून कोणतीही भेट वा वस्तू, आदरसत्कार स्विकारला नाही. त्याने आपला मुलगा कबीरखान ह्याला २००० स्वारासह पाठविले, पण ते मान्य झालेले दिसत नाही.

मुघलांनी खानदेशावर आपलाच सुभा समजून स्वारी केली. हा सैनिकी बल वापरायला कमकुवत ठरला आणि त्याच्या अमीरात सुद्धा दोन तट पडले. एक मुघलांना हुसकावून लावावे ह्या मताचा, तर दुसरा मुघलांना शरण जावे असा सल्ला देणाऱ्यांचा, परंतु त्याने स्वतःच्या अनिश्चित गोष्टींचा पाठपुरावा केला. यामुळे अकबराचा राग याने स्वतःवर ओढावून घेतला व त्याची किंमत म्हणजे त्याला राज्य गमवावे लागले. त्याचा मुघलांविषयीचा द्वेष चालूच राहिला. इ. स. १५९९ मे मध्ये मुरादचा मृत्यु झाल्यानंतर दानियाल याच्या जागेवर आला. परंतु त्याने कोणताच संदेश त्याला पाठविला नाही. त्यामुळे दानियाल त्याजवर रागावला. तो सैन्य घेऊन त्याजवर स्वारीच करणार होता. पण अकबराच्या नव्या हुकुमाने तो अहमदनगरवर चाल करून जाऊ लागला.

आता अकबर स्वतः खानदेशात आला. इ. स. १६०० मार्चच्या शेवटी त्याने फारुकीचा बुर्हानपूरचा राजवाडा आपले निवास्थान केले. तेव्हा हा अकबरासाठी तेथे न थांबता असीरगडला निघून गेला. अकबराने त्याच्या चांगल्या स्वभावामुळे अबुलफज्लला हुकूम केला की याचे सगळे गुन्हे माफ करावेत आणि याशी संपर्क साधावा. पण हे फोल ठरले. आता मुघल सगळा खानदेश व्यापून राहिले व त्यांनी सैनिकी ठाणी स्थापन केली. अकबर बुर्हानपूरला आला असतानाच असीरगडाचा वेढा फार लांबला. किल्ल्याचा मुख्य भाग एप्रिल ते नोव्हेंबर इ. स. १६०० मध्ये घेण्यात आला आणि माळीगड मुघल सैन्याने घेतला तेव्हा अकबर आल्यापासून १०० व्या महिन्यात हा त्याकडे गेला व इ. स. १६०० डिसेंबरात अकबराच्या स्वाधीन झाला. परंतु हा शरण गेला तरी त्याचे सैन्य शरण येण्यास तयार नव्हते. अकबराने आता याजवर सैन्यास पत्र लिहिण्याकरिता दाब आणला आणि शेवटी ह्याचे सैन्य मुघलांना (इ.स. १६०१ जानेवारी १७) ला शरण आले. अशा तऱ्हेने फारुकी राज्याचा शेवट झाला व खानदेश मुघल साम्राज्याचा भाग बनला.

❖ ❖ ❖

बरीदशाही

बरीदशाहीचा मूळ पुरुष कासिम बरीद. फिरिश्त्याच्या माहितीप्रमाणे जन्माने तुर्की पण जॉर्जियाचा रहिवासी बनला होता. लहान मुलगा असतानाच त्याला ख्वाजा शिहाबुद्दीन अली यझ्दी याने दक्षिणेत आणले आणि नोकर म्हणून तिसरा मुहम्मद शाह बहमनी याचे स्वाधीन केले. कासिम बरीद हस्ताक्षर काढण्यात कुशल असून वाद्ये वाजविण्यातही निष्णांत होता. मुहम्मद शाहाचे नोकरीत असताना त्याने मराठ्यांवर विजय मिळविण्यात चातुर्य दाखविले, आणि हिंदू साबाजीच्या मुलीचा विवाह आपला मुलगा अमीर बरीद याशी घडवून आणला. हा निजामुल्मुल्क बहरी नंतर बहमनी सुलतान महमूद शाह याचा प्रधान बनला. सुलतान नेहमी त्याच्याच तंत्राने चालत असल्याने सर्व राज्यावर त्याचाच अधिकार चाले. या काळात मलिक अहमद बहरी निजामुल्मुल्क, फतहुल्लाह इमादुल्मुल्क आणि युसुफ आदिलखान यांनी अनुक्रमे अहमदनगर, वऱ्हाड आणि विजापूर येथे आपली स्वतंत्र राज्ये स्थापन केली. त्यांनाच निजामशाही, इमादशाही आणि आदिलशाही म्हणतात. काही काळा नंतर कासिम बरीदनेही औसा आणि कंधार येथे स्वतंत्रता पुकारली, पण सुलतानाने त्याशी समझौता केला, आणि इ. स. १४९२ मध्ये त्याला अमीर - इ - जुम्लह किंवा पंतप्रधान म्हणून कायम केले. आता बहमनी घराण्याचा राजघराणे म्हणून अस्त झाला. महमूद शाहाचे बेदर येथे नाममात्र कां होईना चार वारसदार झाले ते असे; चौथा अहमद, चौथा अलाउद्दीन शाह, वलिऊल्लाह आणि कलीमुल्लाह. शेवटचा कलीमुल्लाह पळून गेला आणि त्याला अहमदनगर येथे मरण आले. कासिम बरीद आपल्या मालकाशी (सुलतानाशी) उर्मटपणाचे वर्तन करी. तो इ. स. १५०४ मध्ये मेला आणि त्याचा मुलगा अमीर बरीद त्याच्या जागी आला. याचा राजघराण्यातील व्यक्तींवर अधिकच ताबा होता. नव्यानेच स्थापन झालेल्या विजापूर राज्याच्या सुलतानाशी त्याच्या सतत लढाया चालू होत्या. इ. स. १५२९ मध्ये इस्माईल आदिल शाहाने एका मोठ्या फौजेसह बेदरवर चाल करून त्याला वेढा दिला. अमीर बरीदने बेदर किल्ल्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी आपल्या थोरल्या मुलावर सोपविली आणि तो उदगीर किल्ल्यात जाऊन बसला. बेदरचा वेढा काही काळ चालल्यानंतर वेढलेल्या लोकांनी एकाएकी वेढा देणाऱ्यांवर हल्ला केला. तेव्हा शहराचे कोटापाशी छोटीशी चकमक झाली, पण वेढा तसाच चालू राहिला. एवढ्यात अल्लाउद्दीन इमादशाह वऱ्हाडातून अमीर बरीदच्यावतीने इस्माईल आदिलाशी बोलणी

करण्यासाठी आला, पण त्याला समजले की, अमीर बरीदने विजापूरचे जे अपराध केले त्याबद्दल त्याला क्षमा करणे शक्य होणार नाही. थोड्याच दिवसात प्यालेल्या स्थितीत अमीर बरीदला कैद करून विजापूरला नेले. तेथे त्याने विनंती केली की, त्याला जिवंत जाऊ दिल्यास तो आपल्या मुलाला बेदरचा किल्ला सोडून देण्यास आणि सरकारी खजिना विजापूरकरांच्या हवाली करण्यास सांगेल. पण त्याच्या मुलाने बेदरचा किल्ला सोडून देण्यास नकार दिला. तेव्हा इस्माईल आदिलने अमीर बरीदला हत्तीचे पायी चिरडून मारावे अशी आज्ञा केली. तरीही शेवटी अमीर बरीदला जिवंत सोडून देण्यात आले. त्यानंतर वादग्रस्त प्रदेश फौजखानाने विजापूरकरांचे हवाली केला आणि आपले बरोबर पुष्कळशी बहमनी रत्ने घेऊन फौजखान उदगीरला परतला. आता इस्माईलने किल्ल्यात प्रवेश केला आणि तेथील खजिना आपले सरदार, शिपाई, अलाउद्दीन इमादशाह आणि जवळचे इतर सेनाप्रमुख यात वाटून टाकला. त्याने स्वतःसाठी काहीही ठेवले नाही. त्यायोगे त्याने असे दाखवून दिले की, आपण युद्ध केले ते बहमनी घराण्याची संपत्ती मिळविण्यासाठी केले नव्हते.

इ. स. १५३० मधील रायचूर आणि मुद्गल येथील वेढ्यांचे वेळी इस्माईल आदिलबरोबर अमीर बरीदही उपस्थित होता. हे वेढे संपल्यावर विजापूरच्या सुलतानाने अमीर बरीदने कल्याणी व कंधार हे गाव विजापूरला देण्याच्या अटीवर बेदर अमीर बरीदच्या स्वाधीन केले. अमीर बरीद इ. स. १५४२ मध्ये दौलताबाद येथे मृत्यु पावला आणि त्याचा मुलगा अली बरीद त्याच्या गादीवर आला. त्याच्या घराण्यात ‘ शाह ’ अशी पदवी घेणारा तोच पहिला होता. तो एक सुसंस्कृत राजपुत्र असून त्याला विशेषकरुन काव्य, सुंदर हस्ताक्षर आणि वास्तूशिल्प ह्यांची आवड होती. त्याने बेदरला स्वतःचे थडगे बांधविले. ते त्याच्या मृत्युपूर्वी तीन वर्षे म्हणजे इ. स. १५७६ मध्ये बांधून पूर्ण झाले. याचे वास्तू शिल्प प्रसन्नता देणारे असून बहमनी राजांच्या बोजड आणि जुन्या धाटणीच्या बांधककामापेक्षा ते निराळे आहे. याने उभारलेली दुसरी वास्तू म्हणजे रंगीन महाल. त्यावरील रंगीत कौलकाम आणि शिंपल्याचे काम अतिशय मनोहर आहे. ह्याचा स्थापत्य शास्त्रज्ञ इराणी होता. या कामावर कोरलेली काही वाक्ये आणि इराणमधील समकालीन बांधकामावर कोरलेली काही पद्ये यात आश्चर्यकारक साम्य आढळून येते.

अली बरीदच्या काळात मुर्तजा निजाम शाहाने बेदरवर हल्ला केला. त्याला आपला प्रिय सेनापती साहिबखान यास बेदर जागीर म्हणून द्यावयाचे होते. उलट इब्राहीम कुत्बशाहाला काही बरीदशाही प्रदेशाचा लोभ सुटला. तेव्हा त्याने मुर्तुजाला बेदरला वेढा घालण्यास मदत व्हावी म्हणून गोवळकोंड्याहून फौज पाठविली. अली बरीद शाह काही काळ कोंडीत सापडला. शेवटी मदतीसाठी त्याने विजापूरच्या अली आदिलशाहाला विनंती केली. त्याने ताबडतोब एक हजार घोडदळ पाठविले आणि काही अटींवर आणखीही घोडदळ पाठविण्याचे आश्वासन दिले. इतक्यात मुर्तजा निजामशाहाने अहमदनगर येथे आपल्या मुलाने केलेल्या बंडाची खबर ऐकली. तेव्हा वेढा उठवून तो ताबडतोब आपल्या राजधानीकडे परत गेला.

अली बरीदचे काळातील महत्वाची ऐतिहासिक घटना म्हणजे विजयनगरच्या रामराजा विरूद्ध इतर दक्षिणी सुलतानांचे घडून आलेले ऐक्य. या मोहीमेत त्याने स्वतः भाग घेतला. लढाईत तो स्वतः इब्राहीम कुत्बशाह समवेत डावे अंगास होता. राक्षस तागडीस झालेल्या या युद्धाचा शेवट प्रसिद्धच आहे. पण दक्षिणेतील सुलतानांचे ऐक्य साधून अली बरीदने किती मुलूख मिळविला ह्यावावत मात्र इतिहास काही सांगत नाही. अली बरीद इ. स. १५८० मध्ये मेला त्याचे जागी त्याचा मुलगा इब्राहीम बरीद आला. त्याने सात वर्षे राज्य केले. त्याचे थडगे त्याच्या बापाच्या शेजारी असून तुलना केली तर त्याचे काम कमी प्रतीचेच ठरते.

इ. स. १५८७ मध्ये इब्राहीम बरीदचे जागी दुसरा कासिम बरीद आला. ह्याचे काळातील कोणतीही महत्वाची घटना इतिहासात नमूद नाही. राक्षसतागडीचे संग्रामानंतर अहमदनगर,विजापूर आणि गोवळकोंडा सल्तनती बेदरच्या मानाने फारच शक्तीशाली झाल्या होत्या. शेवटच्या काळात बेदरचे सुलतान आपले आस्तित्व कसेतरी टिकून राहिले, आणि शेवटी कमीकमी होत गेलेले त्यांचे राज्य विजापूरच्या राज्यात समाविष्ट झाले. इ. स. १५९१ मध्ये दुसरा कासिम बरीद त्याचा एक नातलग अमीर बरीद याने गादी हिसकावून घेतली. याची काही तांब्याची नाणी हैद्रावादच्या पुरातत्व विभागाला सापडली आहेत.

अमीर बरीदला इ. स. १६०१ मध्ये त्याच्या कुटुंबातील दुसरा मिर्झा अली बरीद याने भागानगर (हैद्राबाद) कडे पळवून लाविले. फिरिश्त्याने बरीदशाही राज्यांचे वर्णन (हि. १०१८ इ. स. १६०९) मध्ये संपविले. तो म्हणतो की, एव्हा

बेदर येथे मिर्झा अली बरीद हा राज्य करीत होता. बसातीनुस्सलातीनचे माहिती प्रमाणे मिर्झा अली बरीदचे जागी अमीर बरीद हा वारस म्हणून आला. त्या घराण्यातील अमीर बरीद नावाची ही तिसरी व्यक्ती. सुदैवाने त्याचा एक कोरीव लेख अलीकडेच बेदर येथे सापडला आहे. त्यावर त्याचे संपूर्ण नाव फार्सी व मराठीत दिलेले आहे. तसेच १०१८ हि. (इ. स. १६०९) हा त्याचा सत्ता ग्रहणाचा काळही दिलेला आहे. इ.स. १६१९ मध्ये दुसरा इब्राहीम आदिल शाह यानें अमीर बरीदला शिक्षा करण्यासाठी बेदरवर स्वारी केली. बेदरचा पाडाव झाला आणि अमीर बरीद आपल्या मुलांसह कैदी बनला. त्यांना विजापूर येथे नेण्यात आले. तेथे त्यांनी आपले उरलेले आयुष्य नजर कैदेत घालविले व बेदर हे आदिलशाही राज्याला जोडले गेले.

इमादशाही

(इ. स. १४८६ ते १५७४)

बहमनी साम्राज्याच्या नाशामुळे जी परिस्थिती इतर राज्यांच्या उदयाला कारणीभूत झाली तीच परिस्थिती थोड्या फार फरकाने हे छोटे राज्य स्थापन होण्यास झाली. इ.स. १४२३ मध्ये अहमदशाह बहमनी ह्याने विजयनगर वर स्वारी केली, तेव्हा एका गुलामास पकडून आणले व तोच ह्या राज्याचा संस्थापक फतहुल्लाह इमादुल्मुल्क. त्याच्या लहानपणा विषयी किंवा कुलाविषयी काही माहिती मिळत नाही. फिरीश्त्याचे म्हणणे आहे की, बहमनी सैन्याचा वऱ्हाडमधील मुख्य नायक ख्वाजा - ए - जहान तुर्क ह्याच्या पदरी फतहुल्लाह तरुण होता तेव्हा त्याचा शरीररक्षक म्हणून सेवा करी. त्याच्या मृत्युनंतर इ. स. १४६६ मध्यें हा बहमनी दरबारात आला आणि ख्वाजा महमूद गावान ह्याच्या वशिल्याने त्याला इमादुल्मुल्क हा किताब व वऱ्हाडाचा सरलष्कर हे पद मिळाले. त्याला आपले स्थान वाढविण्याला, कर्तबगारी आणखी मजबूत करण्यास, व विविध क्षेत्रात अनुभव घेण्यास हीच संधी होती. बंकापूरचा सिपाहदार आणि बेळगावचा मुख्य परकेता याविरुद्ध ह्याने गावानला इ. स. १४७२ - ७३ मध्ये मदत केली. त्यामुळे काही काळाने त्याची वऱ्हाडचा राज्यपाल म्हणून नेमणूक झाली. काही काळपर्यंत तो गावानचा उपकृत म्हणून राहिला, पण पुढे त्याने स्वतःच्या फायद्यासाठी नव्याने आलेल्या युसुफ आदिल खानाशी मैत्री केली. त्याने गावानच्या खुनाचे वृत्त ऐकले तेव्हा हा मैत्री बाबत थंड

राहिला व स्वतःचे स्वतंत्र पायदळ कार्यान्वित केले. कुठल्याच पक्षात न मिळता त्याने स्वतःचे हितसंबंध जपण्यासाठी प्रयत्न केले. महमूद शाह बहमनीने त्याला वजीर व मीरजुमला केले. म्हणून तो पुढील चार वर्षे राजधानीत राहिला. परंतु पुढे त्याला राजधानी सोडावी लागली. मलिक हसन व त्याचा मुलगा मलिक अहमद आणि इतर प्रांतीय राज्यपाल ह्याच्या हालचालींकडे आता ह्याचे लक्ष लागले. त्यांनी बहमनी सुलतानंवर कसा सूड घेतला व त्याचे राज्य कसे हडपले हे पण ह्याला बघायला मिळाले. त्या तणावाच्या वातावरणात राजकीय क्षितिजावर अनिश्चितता, अस्पष्टता दिसत असताना ह्याने आपला गाविलगड हा प्रांत स्वतंत्र म्हणून जाहिर करण्याचा विचाार त्याच्या मनांत आला. पण तसे करण्यापूर्वी काही काळ हा थांबला. इ. स. १४८६ मध्ये त्याने स्वातंत्र्य जाहीर करण्याचे ठरविले पण त्याच्या मार्गात दोन अडचणी उभ्या राहील्या. पहिली, मलिक हसन हा राजधानीत सर्वोच्च पदावर होता आणि दुसरी, त्याचा मुलगा त्याच्या विरुद्ध जाऊन माहूरचा राज्यपाल खुदाबंद खानाला मिळू पाहत होता. मलिक हसनच्या खुनानंतर त्याच्या मलिक अहमद नामक मुलाने सुलतानाच्या सैन्याचा पराभव करुन बीदरच्या आपल्या नात्यातील कासिम बरीदला शासन केल्यानंतर बहमनी सुलतानाची कारुण्यपूर्ण दुर्दशा केली. त्याच घटनेनंतर ह्याला आपल्या गाविलगडचा प्रांत स्वतंत्र म्हणून घोषित करण्याची संधी मिळाली.

मग त्याने आपली सत्ता वाढविण्यास सुरुवात केली. आपल्या स्वतंत्र राज्याच्या फायद्याच्या दृष्टीने खुदाबंद खान, युसुफ आदिल खान फारुकी आणि अहमद निजाम शाह ह्यांच्याशी मैत्रीचे संबंध जोडले. "इ. स. १५०६ मध्ये महमूद शाह बहमनीने त्याला शासकीय जबाबदारी घेण्यासाठी बोलाविले परंतु दरबारची परिस्थिती कशी आहे याचा अंदाज न लागल्याने हा बेदरला गेला नाही. म्हणून महमूदशाह ह्या विरुद्ध चालून गेला. सुलतानाच्या सैन्याने कळम या गावी तळ दिलेला पाहून हा घाबरला आणि सुलतानाला शरण गेला. युसुफ आदिल खानाच्या मध्यस्तीने ह्याला क्षमा करुन राजधानीस नेले व तिथे त्याला उंची वस्त्रे देऊन त्याला आपल्या प्रांतात जाण्याची परवानगी दिली," असे सईद म्हणतो.

गाविलगडास परतल्यावर आपले स्वातंत्र्य आपला जूना मित्र युसुफ आदिल खान ह्यावर अवलंबून आहे. हे तो विसरला नाही. त्याने पुढे त्याची अडचणीची

परिस्थिती असताना त्यास मदत केली. त्याचप्रमाणे अहमद निजाम शाहाकडे आपला मुलगा अलाउद्दीन याला इ. स. १५०७ - ०८ साली मदतीसाठी पाठविले. तेव्हा फारुकी गादीवर आलमखानचा हक्क आहे म्हणून अहमद निजामशाह लढत होता. अशा रितीने आपल्या राज्याच्या आक्रमणापासून शेजारी राज्याशी बचाव करण्याच्या दृष्टीने आपल्या शेजारी राज्याशी मैत्री करण्याचे धोरण इ. स. १४८६ पासून मृत्युपर्यंत म्हणजे इ. स. १५१० पर्यंत त्याने अमलात आणले.

ह्याच्या मृत्युनंतर त्याच्या राज्याची स्थितीशी काहीशा प्रवाह पतिता प्रमाणे झाली. याचा मुलगा अलाउद्दीन हा त्यावेळी रामगिर किल्ल्यावर कैदेत होता. खुदाबंद खानाच्या मदतीने अलाउद्दीन तेथून निसटला व गाविलगडाला आला व त्याने सर्व प्रदेशावर आपली पकड बसविली. इस्माइल आदिलशाहाच्या अनुग्रहावरून महमूदशाह बहमनीने इमादुलमुल्क ही पदवी त्याला दिली व त्याला त्याच्या पदावर कायम केले. दुसऱ्या राज्यपालांच्या पावलावर पाऊल टाकून याने वडीलांच्या राज्याचे स्वातंत्र्य घाषित केले व स्वतःच्या राहण्याचे ठिकाण म्हणून गाविलगडाची निवड केली.

आपले राज्य वाढविण्याच्या धोरणावरुन याचा निजामशाहीशी खटका उडाला बुर्‍हान निजामशाह लहान होता व राज्यात सर्वत्र गोंधळाची परिस्थिती होती. याचा त्याने चांगला फायदा घेतला. त्याने त्याच्या राजकीय निर्वासितांना केवळ आसरा दिला असे नाहीतर त्याना बरोबर घेऊन निजामशाही राज्यावर हा चालून गेला. पण इ. स. १५१० मध्ये रनुवेरी येथे त्याचा निजामशाही सैन्याने पराभव केला व त्याला पकडण्यासाठी याचा पाठलाग केला तेंव्हा हा पळून एलिचपूरला आला व ३ रा आदिलखान फारुकीकडे त्याने आश्रय घेतला. त्याने याच्यात व बुर्हानमध्ये मैत्रीचे संबंध घडविले आणि शांतता झाल्यावर बुर्हान आपल्या राजधानीस परत गेला.

रनुवेरी येथे झालेल्या पराभवामुळे हा समजुन चुकला की, बलवान मित्राशिवाय आपल्याला राज्य करता येणार नाही, व त्यांचे संरक्षण करता येणार नाही. हे लक्षात घेऊन याने आपल्या महत्वाकांक्षेला काबूत ठेवले परंतु अशा काही घटना घडल्या की त्यामुळे हा दुःखी झाला. इ. स. १५१४ मध्ये याने आपला मित्र अली

बरीद याला इस्माईल आदिलशाह विरुद्ध मदत केली. त्यामुळे आपली गेलेली प्रतिष्ठा परत मिळेल हा विचार करुन आणि आपण आदिलशाहाचा पराभव केला तर अली बरीद आपल्याला बुर्हान विरुद्ध मदत करील पण अली बरीदचा पराभव झाल्यामुळे त्याला महमूद शाह बहमनीला अली बरीदच्या विरुद्ध सामील व्हावे लागले. परंतु आपल्या मित्राच्या (बहमनीच्या) वागणुकीने दुःखी व्हावे लागले.

मध्यंतरी काही घटना अशा घडल्या की त्याला गुजरात मध्ये निर्वासित व्हावे लागले आणि वादळ संपल्यावर तो परत आला तेव्हा कुली कुत्बुमुल्कने याच्या राज्यावर स्वारी करुन कौविलकौंडा हा किल्ला सर केला होता.

सप्टेंबर- ऑक्टोबर इ. स. १५१७ मध्ये खुदावंद खानाने बंड केले व त्याचा पराभव करुन त्याला अहमदनगरच्या दिशेने पळवून लावले आणि दक्षिण वऱ्हाड काबीज केला. त्यामुळे याच्या राज्याच्या सीमा अहमदनगर, बेदर, गोवलकोंडा व खानदेश यांना जाऊन भिडल्या आणि त्यामुळेच अस्थिर झाल्या. त्याच्याकडे प्रथम सुलतान कुली कुत्बुलमुल्कने आपला वकील पाठवून त्याला महमूद शाह बहमनी कडून मिळालेल्या साडेसात जिल्ह्यांची मागणी केली. ती याने फेटाळून लावली तेव्हा कत्बुल्मुल्काने मोठ्या सैन्यानिशी त्यावर स्वारी केली आणि याचा एक किल्ला जिंकून याला पळवून लावले.

याच्या पराभवाचा फायदा घेऊन बुर्हान निजामशाहाने पाथरी घेतली व इ. स. १५२० मध्ये माहूर घेतले. आपला गेलेला प्रदेश परत मिळावा या आदेशावर याने १५२४-२५ मध्ये बुर्हानशी शांतनेचा तह केला व पुढच्या वर्षीच्या इ. स. १५२५-२६ मध्ये त्याच्यावरोबर इस्माईल आदिलशाहाशी लढण्याकरीता हा गेला. परंतु आदिलशाहाचे सामर्थ्य पाहून हा त्यालाच सामील झाला व त्याच्य खदीजा सुलताना ह्या बहिणीशी त्याने विवाह केला, आणि याने चट्कन कुत्बुल्मुल्कच्या मदतीने पाथरी परत घेतली. पण याचा मित्र गेल्यावरोबर बुर्हानने परत पाथरी जिंकली. अली बरीदच्या मदतीने बुर्हान वऱ्हाडात प्रवेश करुन तो एलिचपूरच्या दिशेने कूच करु लागला. त्याला कडवा विरोध करण्याच्या भानगडीत न पडता हा खानदेशात पळून गेला आणि फारुकी सुलतानाचा आश्रय याने घेतला आणि

त्याच्याच साह्याने परत बुर्हानवर चालून आला परंतु या दोघांचा बुर्हानने पराभव केला तेंव्हा हा व फारुकी सुलतान यांनी गुजरातच्या बहादूर शाहाने केलेल्या मदतीमुळे परत आपले राज्य शत्रुच्या पंजातून सोडविले.

परंतु या लढ्यात याने आपल्याजवळ दूरदृष्टीचा अभाव आहे याचा प्रत्यय आणून दिला. कारण यामुळे हा स्वतःच गुजरात सुलतानांचा अंकित झाला व निजाम शाहाला काही धक्का लागला नाही. आपली गेलेले प्रतिष्ठा परत मिळविण्यासाठी याने बेदर व विजापूर येथील राज्यकर्त्यांची मदत घेण्याचे ठरविले. परंतु हा आपली गेलेली प्रतिष्ठा परत मिळवू शकला नाही आणि निराशा घेऊन इ. स. १५३० - ३१ मध्ये मरण पावला.

नंतर दर्या इमाद शाह हा गादीवर आला. वडीलांनी घालविले ते भरुन काढण्यासाठी पहिल्या काही वर्षात याने काहीही केले नाही असे दिसते. इ.स. १५३१ - ३२ पासून याने इ. स. १५४० - ४१ पर्यंत अलिप्ततेची नीती स्विकारली. इ. स. १५४० - ४१ मध्ये बुर्हान निजामशाहाने विजापूर घेतले तेव्हा हा मध्यस्थ म्हणून पुढे झाला. ह्याने इब्राहीम आदिलशाहाला परिंडा किल्ला देण्यास लावले आणि त्याच्या बरोबर शांततेचा तह केला याने आपल्या मुलीचे लग्न मीरान अब्दुल कादीर याशी लावून दिले. त्याला विजापूरच्या मोहिमेत याने मदत केली. पण घडचण आणि सल्बा येथील लढायांत इब्राहीम आदिलशाहाचा पराभव केल्यावर त्याने बाजू बदलली व बुर्हान आणि त्याचा मित्र अली बरीद यांवर हल्ला केला व त्यांना दौलताबादला आसरा घेणे भाग पाडले. नंतर त्याने शाह ताहिरच्या मदतीने बुर्हानवर दबाव आणून बुर्हानला सोलापूरचा किल्ला इब्राहीम आदिलशाहाला देण्यास लावले. पण पुढे सप्टेंबर इ. स. १५४३ मध्ये यानेच बुर्हानला सोलापुरच्या मोहीमेत मदत केली.

पण बुर्हानने तो किल्ला घेतला नाही. याने बुर्हान व आदिलशाह यांच्यात तह घडवून आणला आणि आदिल शाहाला कंधारचा किल्ला घेण्यास परवानगी दिली.

निजामशाही आणि आदिलशाही यांतील औदासिन्य व आदिलशाहाची उत्तरेकडील राज्यवाढ ही हुसैन निजाम शाह व दर्या इमाद शाह यांना जवळ आणण्यास कारण ठरली. निजामशाहाने आदिलशाहा विरूद्ध युध्द पुकारताच इमादशाह मोठे सैन्य घेऊन गेला आणि आणि आदिल शाहचा पराभव झाला.

इब्राहीम आदिलशाहाचा वारस अली आदिलशाहाने इ. स. १५५९ - ६० मध्ये रामराजाशी आणि इब्राहीम कुत्बशाहाशी अहमदनगर विरूद्ध मैत्रीचे व सलोख्याचे संबंध जोडले. हुसैन निजामशाह बरोबर याने आपली मुलगी दौलतशाह बेगम हीचा विवाह करून आपले राज्य वाचविले परंतु शेवटी त्याला आपला कसबी सेनापती जहांगीर खान गमवावा लागला आणि त्याच धक्क्याने हा इ.स. १५६१ - ६२ मध्ये मरण पावला.

दर्या इमादशाह नंतर त्याचा अल्पवयीन मुलगा बुर्हान इ. स. १५६१ - ६२ मध्ये गादीवर आला आणि त्याच बरोबर अनेक धोका देणारे प्रकार चालू झाले. तुफालखान खानदेशातून परत आला व बुर्हानला कैद करून आपणच राजा झाला. काही वर्षे त्याने अलिप्ततेचे धोरण चालविले आणि लढाईनंतर (बनहट्टीच्या) आदिलशाहाला शांततेचा तह करावयास लावला.

नंतर विजापूरला आल्यावर अली आदिलशाहाने एक कार्यक्रम तयार करून त्यांत निजामशाहालाही तयार करून घेतले आणि औसा येथे दोघेजण भेटले व पुढे त्यांच्या फरहद खान व दिलावर खान ह्या दोघा सरदारांनी वऱ्हाडमध्ये प्रवेश करून तुफाल खानाचा पराभव केल्यानंतर ते एलिचपूरला वेढा घालून बसले. हा पळून गाविलगडला गेला. परंतु तिथे हा पकडला गेला. पुढे पहिल्या अली आदिलशाहाला लाच देऊन ह्याने पुढील संकट टाळले.

मधल्या काळात काही घडामोडी घडून आल्या. मुर्तुजा निजामशाह वऱ्हाडावर चालून गेला. त्याने आपला सरदार अैनुल्मुल्क व भाऊ याला दक्षिण वऱ्हाडच्या सीमांवर पाठविला आणि पावसाळयाच्या शेवटी त्याने खुदावंद खान आणि रुस्तमखान या दोघांना त्याच्यावर हल्ला करण्यासाठी पाठविले.

हे ऐकून याने कंधारला शत्रुच्या सैन्याच्या दोन फळया होण्याकरिता व इब्राहीम कुत्बशाहाकडून मदत मिळण्याच्या दृष्टीने प्रयाण केले. परंतु मुर्तुजाच्या त्वरित हालचालीमुळे याला बेदरपर्यंत जाऊन माघार घ्यावी लागली व सरतेशेवटी ह्याला व याच्या मुलाला शमशीरुल्मुल्काला वऱ्हाड सोडून मुहम्मद खान फारुकीच्या आश्रयाला जावे लागले. पण मुर्तजाच्या विनंतीवरुन हे परत वऱ्हाडात आले आणि

नरनाळा आणि गाविलगडावर स्वतःला कोंडून घेतले. मुर्तजाने आपल्या आक्रमक हालचालींना प्रारंभ करुन ख़ान - ए - झमान, रुस्तम खान, मलिक खान, बहराम खान वगैर ९ सरदारांना गाविल गडाला वेढा देण्यासाठी पाठविले व स्वतः नरनाळयाच्या दिशेने चालू लागला. हे ऐकून त्याने अगोदरच मुघल सम्राटाची मदत मागितली. परंतु त्याने पाठविलेल्या पत्राकडे मुघलानी ध्यान दिले नाही. म्हणून त्याने व त्याच्या मुलाने - शमशीरुल्मुल्काने निजामशाहीच्या ताब्यात गाविलगड आणि नरनाळा हे किल्ले दिले आणि हे दोघे बापलेक जे इमादशाहीचे प्रतिनीधी होते त्यांना पकडण्यात येवून नंतर मुर्तजाच्या आज्ञेवरुन कदाचित गळा दाबून यास मारले असावे. इ. स. १५७४ च्या मध्यास मुर्तुजा निजामशाहाने वऱ्हाडचे इमादशाही राज्य जिंकले आणि खालसा करुन टाकले.

◈ ◈ ◈

निजामशाही

बहमनी साम्राज्याला पहिले आव्हान देणारा पुरुष म्हणजे मलिक हसन बहरी (भैरव) हा होय. हा बाटलेला मुसलमान असून विजयनगरच्या एका मोहिमेत हा अहमदशाह बहमनीला मिळाला. मलिक हसन हा नेहमी नवागतांकडे संशयी व मत्सरी वृत्तीने पाही. त्याच्या गुणांनी तो गुलामापासून सरदार बनला. त्याच्या कर्तबगारीमुळे मीर - इ - शिकार हे पद आणि २०००० ची मनसब शिवाय माही - मरातिब, चौघडा ठेवण्याची परवानगी, हे मान त्याला मिळाले. कुशवेगीच्या जागेवर इ. स. १४७१ मध्ये त्याची नेमणूक झाली. मंगल रायाशी त्याने शौर्याने लढून त्याचा पराभव केला, व हमवीरानला ओडिसाच्या गादीवर परत बसविले. त्याने राजमहेंद्री व कोंडवीडु येथील किल्ले जिंकले. त्याबद्दल त्याला अशरफ - इ - हुमायून निजामुल्मुल्क हा किताब मिळून सरलष्कर म्हणून तेलंगणावर त्याची नेमणूक झाली.

महमूद गावान आपल्या पश्चिमेच्या मोहिमेवर गुंतला होता. तेव्हा त्याने सबंध तेलंगण जिंकून घेतला आणि कर्नाटकावर स्वारी करण्याची तयारी चालविली होती. पण त्यामुळे महमूद गावान सावध झाला व त्याने सुलतानास सल्ला दिला की, हसनला त्याचा मुलगा मलिक अहमद पासून वेगळे करुन त्याला माहूरला पाठवावे परंतु मलिक हसनने ते सर्व कसे तरी निभावून नेले व परत नोव्हेंबर इ. स. १४८० मध्यें कोंडवीडुवर आपला ताबा मिळवला. त्यामुळे त्याला राजमहेंद्रीचा राज्यपाल नेमून शिवाय मस्नद - इ - अली व उलुघ - इ- अअ्जम या पदव्या दिल्या परंतु गावानच्या डावामुळे तो सावध झाला आणि आपला मुलगा मलिक अहमद याला आपला दुय्यम अधिकारी म्हणून राजमहेंद्रीला नेमावे व पुढील विजयनगरवरील स्वारीत बरोबर घ्यावा म्हणून त्याने सुलतानाला सांगितले. गावानच्या विरुद्ध जाऊन सुलतानाने ते मान्य केले.

पुढे सुलतानावरोबर जाऊन त्याने कांचीचा किल्ला घेण्यास मदत केली व परत येताना जरीफुल्मुल्क दखनी आणि मिफताह हबशी यांबरोवर कट करून त्याने यशस्वीरित्या कोंडवल्ली येथे महमूद गावानचा ५-४-१४८१ रोजी खून करविला. अशा रितीने गावान राजकीय पटलावरून दूर झाला आणि मलिक हसनच्या ताब्यात सर्व सूत्रे आली. तेंव्हा त्याने ह्या संधीचा फायदा आपल्या महत्वकांक्षा पूर्ण

करण्यासाठी घेतला. त्याने त्याच्या विरूद्ध उभा ठाकलेल्या युसुफ आदिलखानाला धडा शिकविण्याच्या हेतूने त्याला कैद करण्याची योजना आखली. पण हया कटाचा सुगावा लागताच युसुफ विजापूरास निघून गेला त्यानंतर हा चार वर्षे राज्यातील कामे फक्त फतहउल्लाह इमादुल्मुल्कच्या मदतीने करीत होता. पण त्यात हबशी याच्या विरूद्ध गेले. इ. स. १४८६ मध्ये त्याचा सरदार दिलावरखान याने त्याच्या विरूद्ध कान फुंकले व त्याला उलथवून टाकण्याचा बेत रचला. पण तो फसला. मग याने आपली जागीर आपल्याच लोकांत वाटून टाकली आणि त्यांना मानाच्या निरनिराळया जागा दिल्या.

आता मलिक हसन हा पूर्णपणे आपल्या विरूद्ध असलेल्या लोकांविरूद्ध जागरूक बनला. पण त्याला त्यांविरूद्ध हुकमत गाजविणे कठीण होऊन बसले व सरतेशेवटी ज्याचा त्याने सांभाळ केला अशा एका माणसाकडून याचा खून झाला.

यामुळे त्याचा मुलगा अहमद याने बहमनी राज्याचे राजकीय जू झुगारण्याचे ठरविले. त्याने अगोदरच जुन्नर, लोहगड, तुंग व आणखी काही महत्त्वाचे डोंगरी किल्ले आपल्या ताब्यात घेतले होते. नंतर याने मराठी सरदारांना त्यांचे कर्ज माफ करून त्यांच्या साह्याने आपले सामर्थ्यवान सैन्य उभे केले. कोकण भागात आपली जागा बळकट करून तो दंडाराजपुरी किल्ल्याकडे वळला व त्याला त्याने वेढा घातला. वेढ्याचे काम जोरात चालू ठेवले आणि किल्ला जिंकला. नंतर हा झैनुद्दीनकडे वळला म्हणून झैनुद्दीनने युसुफखानाकडे मदत मागितली युसुफ़ खानाने मोठे सैन्य त्याच्या मदतीसाठी पाठविले आणि सेनापतीला इंदापूरजवळ छावणी करावयास सांगून मलिक अहमद चाकणला परत येइल तेंव्हा त्याला जाळयात पकडण्या विषयी बजाविले परंतु मलिक अहमद त्यातून निसटला आणि त्वरेने जुन्नरला येऊ लागला. वाटेतच त्याला आपल्या पित्याच्या खुनाची बातमी समजली.

जुन्नरला पोहोचल्यावर मलिक अहमदने निजामुल्मुल्क बहरी असे नवे नाव घेतले आणि आपल्या पित्याच्या शत्रुविरूद्ध आक्रमक धोरण स्विकारले. त्याने माहूर, बीड, शेवगाव आणि आणखी काही किल्ले घेतले. पंढरपूर पासून शिवनेरी व दूर गोदावरी पर्यंतचा वरघाट आणि तळघाट यांमधील प्रदेशात त्याने शांतता निर्माण केली. या नव्याने जिंकलेल्या प्रदेशाची चांगली प्रशासकीय व्यवस्था करून हा बीदरला आला. तेथे त्याचे सुलतान महमूदाने चांगले स्वागत केले आणि त्याला त्याने

जिंकलेले किल्ले जागीर म्हणून दिले. त्याची वाढती सत्ता आणि वाढता प्रभाव पाहून कासिम बरीदचे लक्ष त्याकडे वेधले. त्याच्या सुचनेवरून सुलतानाने विजापूरचा अधिकारी युसुफखान, परिंड्याचा हवालदार ख्वाजा - इ - जहान दखनी आणि चाकणचा हवालदार झैनुद्दीन अली तालिश यांना त्यावर चालून जाण्यास सांगितले परंतु युसुफखानाने त्यावर चालून जाण्याऐवजी त्याशी मैत्री केली आणि त्याच्या योजनेस साह्य करून इंदापूरचा किल्ला खाली करून दिला. यामुळे सुलतान व कासिम बरीदने नादिरुझ्झमानी शेख मुवद्दी त्याविरूद्ध पाठविण्याचा बेत केला. त्याप्रमाणे तो २०,००० शिपायांसह परिंड्याला आला. व तेथे तळ देऊन राहिला. परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी मलिक अहमदने झैनुद्दीन अली तालिशच्या मदतीने सुलतानाच्या फौजेशी तहाची बोलणी सुरू केली. परंतु झैनुद्दीन अली तालिशने मत बदलले. तेंव्हा त्याला त्याच्या विरूद्ध चालून जावे लागले व त्याचा पराभव करून त्याचा चाकणचा किल्ला घ्यावा लागला. मध्यंतरी नासिरुल्मुल्क याने शेख मुवद्दीच्या हालचाली रोखण्यासाठी पाठविले होते. तो त्याला येऊन मिळाला. तेंव्हा त्या दोन एकत्रीत फौंजांनी सुलतानाच्या सैन्याचा पराभव केला व त्याच्या सेनापतीस मारुन सैन्यास उधळून लावले. कासीम बरीदने त्यानंतर अज्मतुल्मुल्क दवीरला १८००० सैन्य देऊन त्या विरूद्ध पाठविले. त्यामुळे हा जुन्नर सोडून कादिराबादला तळ देऊन राहिला. त्याने पाहिले की, घाट मीरी येथे शत्रुने ३००० सैन्य येऊन पोहोचले आहे. तेंव्हा हा दुसऱ्या मार्गाने बेदरला जाऊन पोहोचला व रात्री शहरात शिरून आपल्या वडीलांच्या झनान्याचा त्याने तावा घेतला. नंतर दुसऱ्या दिवशी सकाळी अज्मतुल्मुल्काला रणांगणावर तोंड देण्यास तयार झाला. पण लढाईस तोंड लागण्यापूर्वीच अज्मतुल्मुल्कावर निष्काळजी पणाचा आरोप ठेवून त्याला बेदरला परत बोलाविले आणि त्याच्या जागी जहांगीरला ३००० स्वारांसह पाठविले. तो परिंड्याच्या दिशेने चालून गेला. तेथे त्याला ख्वाजा - इ - जहान दखनीचा मुलगा अअजमखान येऊन मिळाला. तो आणखी पुढे गेल्यावर अहमदाला जुन्नर व तेथून पैठणला पळून जावे लागले परंतु त्याने पुढे जाणे चालूच ठेवले, व अहमदला पैठण सोडून जेऊरच्या डोंगराळ मुलखाचा आश्रय घेणे भाग पाडले. तेथे त्याला नसिरुल्मुलक येऊन मिळाला. कादिरावादेहून शिधा सामग्री मिळताच त्याने जेऊरची खिंड बंद करुन टाकली परंतु जहागीर खानाने दुसऱ्या मार्गाने (तिसगावकडून)

डोंगर आलांडले व भिंगारला तळ देऊन राहिला. मलिक अहमदसुद्धा आपली जागा घेण्यासाठी मागे फिरला शत्रुंच्या तळासमोर स्वतःचा तळ देऊन राहिला. अशा तऱ्हेने दोन्ही सैन्ये महिनाभर समोरासमोर होती. त्यानंतर मलिक अहमद हा नकापूर येथे निसटून गेला व याने २८ मे इ. स. १४९० रोजी शत्रुवर सुलतान ढवा केला व शत्रुचे अतिशय नुकसान करून पराभव केला. नंतर याने स्वतःस सार्वभौम सत्ताधीश म्हणून जाहीर केले व जुनी उपाधी बदलून अहमद निजामशाह बहरी असे नाव धारण करून आपल्या नावाची नाणी पाडली.

मलिक वजीहुद्दीनची विधवा स्त्री बीवी झैनाबने आपला भाऊ अहमद निजामशाहाला विनंती केली की, तिच्यावर जो अन्याय झाला आहे त्याची त्याने भरपाई करावी. म्हणून हा इ. स. १४९३ मध्ये दौलताबादेवर चालून गेला परंतु हा बाग - इ - निजाम (हे नांव त्या जागेला नंतर मिळाले) जवळ छावणी करून राहिला, असता कासिम बरिद आणि सुलतान महमूद शाह बहमनी यांचे त्याला विजापूरचा तरफदार युसुफ आदिलखान याचे विरूद्ध मदतीसाठी बोलावणे आले. एव्हाना युसुफ अदिलखान बेदर राजधानीस वेढा घालून बसला होता. या मदतीची परतफेड म्हणून याला दौलताबादचा किल्ला घेण्यासाठी मदत आणि बहादूर गीलानी याच्या हाती असलेले गोवे, पन्हाळा कऱ्हाड इ. किल्ले देण्याचे ठरले. युसुफ आदिलखानाचा वाढता प्रभाव कमी करता येईल आणि त्या प्रदेशावर आपले स्वामित्व मिळवीता येईल म्हणून हा बाग - इ - निजामहून निघून बेदरला जाऊ लागला परंतु हा तेथे पोहोचण्या आधीच कासिम बरीदचा पराभव झाल्याची बातमी आली. नंतर त्याने आपल्या सैन्याला दौलताबादच्या जवळपासच्या प्रदेशात पिके कापणीच्या मोसमात सूडाच्या हेतूने लूटालूट करण्याची आज्ञा दिली. यामुळे येथील सैन्याने दौलताबादचा किल्ला विरोध न करता सोडून दिला.

याच वर्षी याने सुलतान महमूद शाह बहमनीला बहादूर गीलानी विरूद्ध मदत करून त्याचा पराभव केला. तो लढाईत मारला जाऊन त्याला त्याच्या प्रदेशांपैकी काही प्रदेश मिळला. यामुळे ह्याची प्रादेशिक भूक वाढली याने मालिक शरफुद्दीन विरूद्ध हालचाली सुरू केल्या व त्याला पळ काढावयास लावले. तेव्हा गुजरातचा सुलतान महमूदशाह बेगडाचा त्याने आश्रय घेतला. परिणामी बेगडा दक्षिणेंवर चालून आला. त्याचा येण्याचा मार्ग बंद करण्यासाठी खानदेशचा आदिलखान

फारुकी, फतहुल्लाह इमादुल्मुल्क, अहमद निजामशाहाला येऊन मिळाले. निजामशाहाने तावडतोब दौलतावादेचा वेढा उठविला आणि तो बुर्हानपुरच्या दिशेने चालू लागला. असीरगडा जवळ सुलतान बेगड्याला त्याने शह दिला तेव्हा बेगड्यास माघार घेणे भाग पडले. त्याच्या सैन्याला पळवून लावल्यावर निजामशाह परतला. मलिक शरिफुद्दीनने परत असहाय्य स्थितीत बेगड्याची मदत मागितली. तो येऊन तापी नदीच्या किनाऱ्यावर तळ देऊन राहिला. तेंव्हा निजामशाह दौलतावातचा वेढा उठवून आपल्या राजधानीस परतला.

बेगडा गेल्यावर दौलताबाद किल्ल्यातील मराठी सैन्याने मलिक शरफुद्दीनच्या वर्तनास कंटाळून निजामशाहाला बोलावणे पाठवून तो किल्ला त्याला देण्याची तयारी दर्शविली. त्याप्रमाणे अहमदने दौलतावादेवर चाल करून किल्ल्यास वेढा घातला. मरठ्यांच्या ह्या कुटनीतीमुळे शराफुद्दीन आजारी पडून मृत्यु पावला. त्याच्या मृत्युनंतर मराठ्यांनी किल्ल्याचे दरवाजे उघडले. निजामशाहाने किल्ला ताब्यात घेतला आणि त्याचा उपयोग लष्करी हलचालींचा तळ म्हणून तो करू लागला. त्याचप्रमाणे त्याने अंतूर किल्ला आणि खानदेशाच्या सरहद्दीवरील दुसरे काही किल्ले घेतले आणि गालणा व बागलाण येथील मराठी सरदारांना त्याचे स्वामित्व कबूल करण्यास लावून त्यांच्याकडून नेहमी खंडणी येईल अशी व्यवस्था केली. ह्या नव्या विजयामुळे त्याचा दवदबा वाढून त्याच्या राज्याच्या सरहद्दी विस्तार पावल्या.

त्याने सुलतान महमूद शाह बहमनी आणि आली बरीद याशी युसुफ आदिलखाना विरूद्ध इ. स. १५०८ मध्ये मैत्री केली. त्याने आदिल खानाकडून नळदुर्गाचा किल्ला तटस्थ राहाण्यासाठी मागितला. आदिलखानाने त्याला किल्ला न देता गोड बोलून तटस्थ राहावयास लावले. एवढेच नव्हेतर वरील मैत्रीत त्याने कलहाचे बीज पेरले. ही मैत्री तुटल्यावर युसुफ आदिखानाने निजामशाही किल्ल्यावर हल्ला केला आणि वदला घेऊन बीड पर्यंत लुटालूट केली.

पोर्तुगीजांना पश्चिम किनाऱ्यावर कोठेही ठाणे द्यावयाचे नाही या निजामशाहीच्या उद्दिष्टामुळे अहमदने इजिप्त आणि गुजरात सुलतान यांना आपल्या आरमारी दलासाठी परवानगी दिली. त्यांना चौल येथील पोर्तुगीजांवर हल्ला करावयाचा होता. त्यांनी तो करून इ. स. १५०८ मध्ये पोर्तुगीजांचा पराभव केला,

परंतु पोर्तुगीजांनी फेब्रुवारी इ. स. १५०९ मध्ये वरील दोघांचा पराभव करून अहमद निजाम शाहाकडे ३०,००० क्रुझडोसची युद्ध खंडणी म्हणून आणि वार्षिक खंडणी म्हणून १०,००० क्रुझडोसची मागणी केली. अहमद शाहाने फक्त २००० क्रुझडोस देऊन एप्रिल इ. स. १५०९ मध्ये त्यांच्याशी तह केला.

नंतर निजामशाहाने खानदेशच्या आलमखानाची बाजू घेण्याचे निमित्त करुन खानदेशावर हल्ला केला. खानदेशच्या शाहांच्या मृत्युनंतर त्याने परत एकदा खानदेशावर हल्ला केला. यावेळी अल्लाउद्दीन इमादशाह या वऱ्हाडच्या राजकर्त्यांशी त्याने मैत्री केली. व तो आलमखानाला फारुकी सिंहासनावर बसविण्यात यशस्वी झाला परंतु आलमखान महमूद बेगडा थाळनेर येथे आला आहे असे पाहून खानदेश सोडून पळाला. म्हणून निजामशाहाने परत एकदा त्याच्यासाठी महमूद शाह बहमनीला विनंती केली की, कमीत कमी त्याला खानेदशमध्ये जागीर द्यावी, परंतु हा सुद्धा प्रयत्न फसला. या सर्व हालचालीत अहमदने आपले राज्य बीड पासून चौल रेवदंड्याच्या समुद्र किनाऱ्यापर्यंत आणि उत्तरेकडे खानदेशापर्यंत व दक्षिणेकडे पुणे चाकण सोलापूर पर्यंत वाढविले. तो ऑक्टोबर/ नोव्हेबर इ. स. १५१० मध्ये मृत्यु पावला.

त्याच्या मागे त्याचा केवळ सात वर्षाचा अज्ञान मुलगा बुर्हान राज्यावर आला. तेंव्हा मुकम्मलखान व त्याचा मुलगा जलालुद्दीन अझीझुल्मुल्क यांनी वकील व पेशवा आणि सरनौबत म्हणून प्रशासकीय सुत्रे हाती घेतली पण लवकरच ते हुकूमशाह बनले. अझीझुल्मुल्कच्या कडक वागणुकीमुळे रुमीखान अरबी, करीमखान, मुनीरखान, कदमखान आणि दुसरे नवागत यांनी बुर्हानला राज्यभ्रष्ट करून त्याचा धाकटा भाऊ याला गादीवर आणण्याचा कट रचला. परंतु तो उघडकीस आल्यामुळे त्यांनी ८००० घोडेस्वारांनीशी पळून वऱ्हाडाच्या राज्यात आश्रय घेतला. तेथे त्यांनी अल्लाउद्दीन इमादशाह याला निजामशाहीवर प्रदेश विस्तारासाठी हल्ला करण्यास प्रोत्साहन दिले. त्याप्रमाणे त्याने तो केला. परंतु मुकम्मलखानाने न घाबरता त्याला तोंड दिले व राहुरीच्या लढाईत त्याचा पराभव करून त्याचे फार नुकसान केले. तेंव्हा खानदेशचा सुलतान ३ रा आदिलखान फारुकी याचा आश्रय घेणे त्यास भाग पडले. कमासखान या विजापूरच्या मुखत्याराने सोलापूर येथील निजामशाहीचा किल्लेदार झैनखान याजवर हल्ला करून व त्याचा पराभव करून तो किल्ला

इ. स. १५११ मध्ये घेतला. बुर्हानने हे नुकसान शांतपणे सहन केले. पुढे अलाउद्दीन इमादशाहाचा बोरेगाव आणि देवनदिच्या किनाऱ्यावर शंकित वेलोरन येथेही त्याचा पक्का पराभव केला. तेव्हा त्याला गुजरात सुलतानाचा आश्रय घेणे भाग पडले.

काही दिवसांनी पाथ्रीच्या ब्राम्हण कुलकर्ण्याने बुर्हानला आपल्या पूर्वजांचे गाव घेण्यासाठी बोलाविले. त्याने ते स्विकारून अलाउद्दीन इमादशाहाशी बोलणी करून त्याला विनंती केली की," तो गाव सोडून कुलकर्ण्याला द्यावा. त्याबद्दल तुला त्या गावच्या किमती एवढा दुसरा कोणताही गाव घे." परंतु अल्लउद्दीनने पाथ्री सोडण्यास नकार देऊन पाथ्रीच्या संरक्षणाची तयारी केली. तेव्हा बुर्हानने त्याला यामुळे आपल्या दोघातील संबंध कटू होतील असा इशारा दिला, पण त्याने तो ऐकला नाही. बुर्हानने लढाईच हे निमित्त चांगले आहे असे पाहून त्याजवर हल्ला करुन पाथ्री आणि त्या लगतच्या प्रदेश इ. स. १५१८ - १९ मध्ये जिंकून घेतला. मुहम्मद घोरी याला बुर्हानने तेथील प्रशासक म्हणून नेमिले.

तरुण बुर्हान आमना नावाच्या वारांगनेच्या प्रेमात पडला. तिच्याशी त्याने लग्न केले आणि स्वतःला मदिरा, मदिराक्षी आणि संगीत यांच्या संगतीत झोकून दिले. त्याला योग्य मार्गावर आणण्यासाठी आपणाला राज्यकारभारातून मुक्त करून त्याने प्रशासकीय सुत्रे आपल्या हाती घ्यावीत असे मुकम्मल खानाने सुचविले. बुर्हानने त्या प्रमाणे केले. परंतु राज्याची घडी एकदा बिघडली ती बिघडलीच. अझीझुल्मुल्क मीरानुद्दीन आणि शेख जफर हे मंत्री त्यात सुधारणा करू शकले नाहीत. शेवटी शाह ताहिर हा अहमदनगरला इ. स. १५२० मध्ये त्यांच्या जागेवर आला. त्याच्या योग्यतेमुळे निजामशाहीच्या राजकीय आणि सांस्कृतिक इतिहासामध्ये नवे वारे वाहू लागले.

बुर्हानने इ. स. १५२० ते १५२६ या काळात राजकीय घडामोडींकडे लक्ष न दिल्यामुळे त्याच्या शत्रुंचे फावले. दक्षिणे कडील प्रदेश विस्तारास आळा बसावा आणि विजयनगरचे सम्राट व अलीवरीद यांविरूद्ध आपणास पाठींबा मिळावा म्हणून इस्माईल आदिलाने बुर्हान निजामशाहाशी मैत्री करण्याचा प्रयत्न केला. त्याने सय्यिद अहमद हिरवीला निजामशाही दरबारात बुर्हानशी पक्की मैत्री करण्यासाठी पाठविले. बुर्हानने प्रतिसाद देऊन तो त्याला सोलापूरजवळ भेटला व त्याची बहिण

बीवी मरियम हिच्याशी एप्रिल - मे इ. स. १५२४ मध्ये त्याने लग्न केले परंतु बुर्हानने सोलापूरचा किल्ला आणि साडेपाच सुपिक जिल्हे हुंड्यादाखल मागितले तेंव्हा इस्माईल आदिलने ते देण्याचे नाकारले. यामुळे या दोघात कटुता निर्माण होऊन सोलापूर त्यांचे कलहबीज बनले. शाह ताहिरने मध्यस्थी करुन आणि बुर्हानवर दबाव आणून त्याला सांगितले नसते, ' तू आपली मागणी सोडून शांततेने आपल्या वधूसह अहमदनगरला ये,' तर परिस्थिती आणखीणच चिघळली असती. पुढील वर्षी अली बरीद व अलाउद्दीन इमादशाह यांशी मैत्री करून बुर्हानने सोलापूरचा किल्ला घेण्यासाठी विजापूरावर हल्ला केला परंतु तो फसल्यामुळे बुर्हान आपल्या राजधानीस परत आला.

त्याला गुंतवून ठेवण्यासाठी इस्माईल आदिलखानाने पाथ्री जिंकून घेण्याचे अल्लाउद्दीन इमादशाहाला सुचविले. त्यामुळे बुर्हानने अली बरीदशी मैत्री करुन पाथ्रीच्या किल्ल्यापर्यंतचा भाग जिंकून घेतला. पुढे त्याने माहूर जिंकून इमादशाहाला शह देण्यासाठी इलिचापूरकडे मोर्चा वळविला तेंव्हा इमादशाह खानदेशात पळून गेला आणि मुहम्मद शाह फारूकीला २५००० सैन्यासह घेऊन आला. पण बुर्हान आणि त्याचा मित्र यांनी त्यांचा पराभव केला आणि त्यांना बुर्हानपूरापर्यंत पिटाळून लावले.

उत्तर आणि समुद्र या दोन बाजूंनी हल्ला होईल या भीतीने बुर्हानने ताबडतोब पोर्तुगीजांशी मैत्री केली. त्याने फन व कॅमलला रेवदंड येथे किल्ला बांधण्यास परवानगी दिली, आणि दिएगो लोपेज व सिक्वेराकडे लतीफ खानाला त्याने चौल येथे किल्ला बांधण्यासाठी त्याचे मन वळविण्या करिता पाठविले. इतक्यात गुजरात सुलतान बहादूर शाह दक्षिणेवर चालून येत आहे असे पाहून तो आपली तयारी करु लागला आहे.

बेदर येथे बहादूर आला असता बुर्हानचे दूत अली बरीद, इस्माईल आदिलखान आणि खुदावंदखान यांना भेटले व अलाउद्दीन इमादशाह हा आक्रमक आहे असे त्याला भासविले. यामुळे त्या दोघात शांतता घडून आली पण ही शांतता तात्पुरतीच टरली बहादूर दक्षिणेतून परत गेल्याबरोबर बुर्हानने तहाच्या अटी पाळण्याचे नाकारले.

गुजरातच्या दबावातून सुटल्यामुळे बुर्हानने सोलापूरचा किल्ला आदिल शाहाकडून घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु विजापुरी सरदार असदखान लारीच्या विरोधामुळे तो फसला. त्याच्या प्रभावामुळे मत्सरग्रस्त बनलेल्या त्याच्या शत्रुंनी बहादूर शाहाशी संधान बांधले आणि ते निजामशाही राज्यावर चालून आले. त्यांच्यापैकी एक बागळणचा राजा भैरवजी पोर्तुगीजांनी बुर्हानला मदत देऊ नये म्हणून त्यांचे मन वळविण्यासाठी चौल येथे गेला. गुजराती फौजा आल्यावर बुर्हानने इस्माईल आदिल; कुली कत्बुल्मुल्क आणि मुघल बादशाह बावर यांच्याकडे मदतीसाठी विनंती केली परंतु त्यापैकी कोणीही आले नाही. फक्त अली बरीदने परिस्थिती ओळखून त्याच्या मदतीसाठी ६००० घोडेस्वार पाठविले. मध्यंतरीच्या काळात बहादूर वऱ्हाडमध्ये प्रवेश करून माहूर आणि पाथ्री जिंकून अहमद नगरच्या दिशेने पुढे आला परंतु बीड आणि पैठण यांमध्ये त्याच्या सैन्याला अली बरीदने खूप जेरीस आणले. तेव्हा मोठ्या कष्टाने तो अहमदनगरला पोहचला. तेंव्हा बुर्हानने प्रथम परिंडा आणि नंतर जुन्नर येथे माघार घेतली. बहादूर बुर्हानच्या राजवाड्यात ४० दिवस राहीला. नंतर अहमदनगरचा वेढा चालू ठेवण्याविषयी त्याने अलाउद्दीन इमादशाहाला विचारले. मुजाहिद खानाला त्याने औसाचा किल्ला घेण्यासाठी पाठविले व अमीन खानाला परिंड्याकडे जाण्याची आज्ञा दिली आणि स्वतः दौलताबादेला वेढा देऊन बसला. यामुळे बुर्हानला समोर येण्यास संधी मिळाली. त्याने परत इस्माईल आदिलला मदत करण्याविषयी विनंती केली परंतु त्याने फक्त हैदरुल्मुल्क कझवीनी बरोबर शंभर घोडेस्वार पाठविले. ह्यामुळे नाराज होऊन बुर्हान आपली माणसे गोळा करुन दौलतावादेच्या किल्ल्याजवळ येऊन उभा ठाकला आणि आपल्या आश्चर्यकारक लष्करी डावपेचाने त्याने शत्रु सैन्यास हैराण करून सोडले. अली बरीद ख्वाजा - इ - जहान आणि खुदावंद खान हे त्यास मिळाल्यावर तीन महिने पर्यंत त्याने शत्रु सैन्याला खूपच हैराण केले. आपल्या मित्रांच्या सांगण्यावरून तो शत्रुचे लक्ष द्विधा करण्यासाठी असीर आणि बुर्हानपुर यांच्या दिशेने जाऊ लागला. बहादूर शाहाच्या हे लक्षात येताच त्याने कैसरखान फारुकी याला त्याच्या योजना उधळून लावण्यासाठी पाठविले. बुर्हानपूर जवळ कैसरखानाने त्याचा पराभव करून त्याला माघार घेण्यास भाग पाडले.

खैरातखान हा दौलताबादचा सेनापती असला तरी ह्या पराभवामुळे निजामशाही सैन्याचे धैर्य खचले. तरी त्याला बहादूर शाहाच्या भयंकर हल्ल्यांना तोंड द्यावे लागत होते. गुजराती सैन्याला मागे हटविण्याचे प्रयत्न फसल्यामुळे अली बरीदने त्याशी शांततेचा तह केला आणि बहादूरचे आपल्या मुलीशी लग्न लावून दिले. त्यानंतर तो मध्यंतरी बुर्हानने जिंकून घेतलेल्या पाथ्रीला गेला त्याने तीस वेढा दिला परंतु किल्ला हाती येणे अवघड वाटल्याने अलप खानाला अलाउद्दीन इमादशाहाच्या मदतीला ठेवून स्वतः दौलताबादेचा वेढा आणखी बळकट करण्यासाठी आला. परंतु मध्यंतरी अशा काही घडामोडी झाल्या की त्यामुळे बहादुर शाह व मुहम्मदखान फारुकीला बुर्हानशी तह करावा लागला आणि बुर्हानने सुद्धा दखनी सत्तांचा व पोर्तुगीजांचा भरवसा नसल्याने तह केला. त्यासाठी बुर्हान बहादूरशाहाला दौलतावादच्या किल्ल्याजवळ भेटला.

बुर्हानने तहाचा काही भागच फक्त अमलात आणला. त्याने मुहम्मदखान फारुकीला त्याचे पकडलेले हत्ती परत दिले. पण पाथ्री आणि माहूरचे किल्ले अलाउद्दीन इमादशाहाला देण्याचे नाकारले. पुढील वर्षी तो बहादूरशाहाला भेटला आणि त्याने त्याच्या दक्षिणेतील शत्रुंविरूद्ध मदतीची अपेक्षा प्रकट केली परंतु त्या भेटीचा काही फायदा झाला नाही. तथापि गुजरात खानदेश व वऱ्हाड येथील राज्यकर्त्यांशी शांतता प्रस्थापित करून तो आपले राज्य दक्षिणेस व पश्चिमेला वाढविण्यासाठी मोकळा झाला. त्याचे व पोर्तुगीजांचे संबंधही मैत्रीचे होते.

इ. स. १५२९-३० मध्ये त्याची व बहादूर शाहाची शेवटची भेट झाली. नंतर त्याने मराठी सरदारांकडून तीस किल्ले काढून घेतले. गाळणा व मुल्हेर हे किल्ले उत्तरेकडे आक्रमण करून त्याने घेतले तेंव्हा खानदेशाचा मुहम्मदशाह फारुकी बहादूरशहाच्या चिथावणीवरून बुर्हानवर चालून आला. पण त्याचा पराभव झाला. तरीही बुर्हानला त्याशी मैत्रीचा तह करणे भाग पडले.

उत्तरेकडे अशा रीतीने नामुष्की झाल्यावर बुर्हानने आपला मोर्चा दक्षिणेकडे वळवून परिंडा किल्ला हस्तगत केला. अली बरीद व इस्माइल आदिलखान यात कल्याण व कंधार येथील किल्ल्यांच्या ताब्यावरून भांडण होते. त्यात बुर्हानने अली बरीदची बाजू घेतल्यामुळे आदिल खानाला त्या विरूद्ध शस्त्र उपसावे लागले.

अली बरीदला बरोबर घेऊन बुर्हानने विजापूरच्या राज्यात प्रवेश केला परंतु त्याचा पराभव झाला, आणि त्याला इस्माईल आदिलशी तह करावा लागला.

बुर्हानने शियापंथाचा स्विकार केला. तेव्हा याचा सुन्नी मुलगा अब्दुल कादीर याला गादीवर बसवावे म्हणून काजी अबरार मौलाना अब्दूल अव्वल व पीर मुहम्मद शेरवानी त्याच्या विरूद्ध ३००० लोकांसह चालून आले. त्यांनी काही दिवस राजधानीत गोंधळ उडवून दिला परंतु शेवटी हे बंडखोर पकडले जाऊन त्यांना कैदेत टाकले. तेंव्हा शेजारचे सुलतान पण एकदम बुर्हानवर चालून येणार होते परंतु बुर्हानने मोठ्या हुशारीने गुजरातचा सुलतान २ रा शाह आणि मुहम्मद खान फारुकीला बाजूला केले आणि इब्राहीम आदिलशाहावर हल्ला चढवून त्याला सक्तीने मागे जाण्यास भाग पाडले. इकडे बुर्हानने शिया पंथ सर्व राज्याचा धर्म म्हणून जाहीर केला. त्यामुळे त्याचे इराणच्या सफवी सुल्तानांशी जवळचे संबंध निर्माण झाले परंतु त्या संबंधाचा काही फायदा झाला नाही गुजरात व निजामशाही यांच्या सरहद्दीवरील संकसि ? व करनाळा हे किल्ले त्याने पोर्तुगीजांच्या मदतीने घेतले. बेळगाव व सोलापूर हे किल्लेही त्याने जिंकून घेतले, पण आदिल शाहाने दबाव आणल्यामुळे त्याशी शांततेचा तह करून बुर्हानने सोलापूरचा किल्ला दिला.

मध्यंतरी काही घटना घडल्या. इ. स. १५४३ मध्ये बुर्हानने रामराजा या विजयनगरच्या राजाशी मैत्री केली. आपला मुलगा अब्दुल कादिर याचे दर्या इमादशाहाच्या मुलीशी लग्न लावून दिले. अशाच रीतीने अली बरीदचा पाठींवा त्याने मिळविला. जमशीद कुली कुत्बुल्मुलक आणि त्याचा वारस इब्राहीम कुत्बशाह यांचा पण पाठिंवा बुर्हानने मिळविला आणि नंतर इब्राहीम आदिलशाहा बरोबर एकामागून एक अनेक लढाया इ. स. १५४४/१५४७ मध्ये करून बुर्हानने कोहीर औसा उदगीर व कंधार किल्ले घेतले. इ. स. १५४९ मध्ये रामराजाला बरोबर घेऊन कल्याणीला वेढा घातला. मंगळवार, २३ ऑक्टोबर इ. स. १५४९ ला त्याने इब्राहीम आदिल-शाहाचा पराभव करून तो किल्ला घेतला नंतर त्याने रामराजाला रायचूर, दुआव घेण्यात मदत केली आणि इ. स. १५५२ मध्ये त्याच्या मदतीने सोलापूरचा किल्ला घेतला.

पण आता बुर्हान आजारी पडला व ते आजारपण राजकीय अस्वस्थता निर्माण करणारे ठरले. त्याच्या मुलांत वारसा तंटा सुरु झाला. बुर्हानच्या मनावर त्याचा परिणाम होऊन तो ३० डिसेंवर इ. स. १५५३ मध्ये वयाच्या ५० व्या वर्षी वारला.

नंतर त्याचा मुलगा मीरानशाह हुसैन हा ९ फेब्रुवारी इ. स. १५५४ मध्ये हुसैन निजामशाह असे नाव धारण करून गादीवर आला. तो गादीवर आल्या आल्या रामराजाच्या धोरणामुळे आडचणीत सापडला. आपली ईशान्य सरहद्द सुरक्षित ठेवण्याच्या दृष्टीने त्याने दर्या इमादशाहाला आपला भाऊ मीरान मखदूम ख्वाजा-इ- जहानवर चालून गेला. कारण त्याचा दुसरा भाऊ मीरान शाह हैदरला त्याने आश्रय दिला होता. त्याने त्याचा पराभव करून त्यांना विजापूरकडे हाकलून लावले, व परिंडा किल्ला घेतला. तेव्हा दोघे विजापूरला गेले. त्यानी इब्राहीम आदिल शाहाचे हुसैनवर चालून जाणे व सोलापूरचा किल्ला घेण्यासाठी मन वळविले. त्याप्रमाणे इब्राहीमने रामराजाला तटस्थ ठेवले व दर्या इमादशाहा सह हुसैनवर आक्रमण केले. पण त्यात त्यांचा पराभव होऊन त्याला माघार घेणे भाग पडले. उत्तरेकडची सरहद्द सुरक्षित ठेवण्याच्या दृष्टीने हुसैनने अंतूर, गालणा हे किल्ले व बागलाणचा प्रदेश घेतला व राजा दन्नया रविराय आणि राजा भैरवजी यांकडून खंडणी घेतली. त्याच वर्षी म्हणजे इ. स. १५५७ मध्ये इब्राहीम कुत्वशाहाला भेटला व त्याने त्याच्याशी मैत्रीचा तह केला, आणि कलचर्ग्याला वेढा घातला तेव्हा आतील सैन्यास इब्राहीम आदिल शाहाची मदत घेणे भाग पडले आदिल शाहाने रामराजाकडे या संकटातून मुक्त होण्यासाठी मदत मागितली. तेव्हा रामराजाने कुत्वशाहाला आपल्या प्रांताच्या रक्षणासाठी परत जाणे भाग पाडले. हुसैनही कुत्वशाह गेल्यानंतर मंत्री मुस्तफा खानाच्या सल्ल्यानुसार अहमदनगरला परत आला.

नंतर आशा काही घडामोडी झाल्या की, हुसैनला मित्र मिळविण्यासाठी सोनपत येथे दर्या इमादशाहाची मुलगी दौलतशाह बेगम हिच्याशी लग्न करावे लागले, परंतु तो आपली गेलेली प्रतिष्टा सावरू शकला नाही. इ. स. १५५९-६० मध्ये पोर्तुगीजांशी पण त्याचे वाकडे आले, कारण रेवदंडा येथील कोर्लई डोंगरावर हुसैनची परवानगी न घेता त्यानी किल्ला बांधण्यास सुरूवात केली होती, नंतर त्यांना आपली चूक कळून आल्यावर त्यांनी हुसैनकडे आपला दूत माफी मागण्यासाठी पाठविला, परंतु पोर्तुगीज आपल्या वर्तवणुकी विषयी एवढे बेफिकीर होते की, शेवटी हुसैनला त्यांनी पाठविलेल्या दूताला कैद करावे लागले व त्यांच्या विरूद्ध फर्हाद खानाच्या हाताखाली सैन्य पण पाटवावे लागले. हुसैनचे काही सरदार रेवदंडा येथे गेले व त्यांनी तेथे छोटासा किल्ला बांधून पोर्तुगीजांची चौलची संरक्षणाची

तयारी मोडून काढली. निजाम शाहीच्या या हलचालीं मुळे पोर्तुगीज राज्यपाल फ्रान्सिस्को बॅरेटो हा सावध होऊन हुसैन बरोबर त्याने तह केला.

परंतु ही गोष्ट देखील त्याची प्रतिष्ठा वाढविण्यास कारणीभूत ठरली नाही. आपल्या ईशान्य सरहद्दीच्या संरक्षणासाठी परत एकदा खानदेशाला जाऊन त्याने गुजराथ व खानदेश येथील सुलतानांना मदतीसाठी विनंती केली. मध्यंतरी आदिल-शाहाने आपल्या मागण्या पुन्हा सादर केल्या, परंतु हुसैनने त्या नाकारल्या म्हणून आदिलशाह हुसैनवर इ. स. १५५९ साली रामराजा व कुत्वशाह यांच्या मदतीने चालून आला. त्यांना तोंड देणे शक्य नसल्याने हुसैन अहमदनगरहून पैठणला पळाला व तेथून आपला दूत दर्या इमादशाह मीरान मुबारक फारूकी आणि अली बरीद याजकडे मदतीसाठी पाठविला. इमादशाही दरबारात तेव्हा खान-इ- जहान हा प्रमुख होता. त्याने दर्याला उलट सल्ला देऊन आपल्या हाताखाली सैन्य घेऊन तो हुसैनशी लढण्यासाठी आला. तेव्हा त्याला विरोध करण्यासाठी हुसैनने आपल्या सैन्याची एक तुकडी पाठविली; पण ती पराभूत झाली, आणि हुसैनला पळून जावे लागले. खान-इ-जहानने अहमदनगरच्या किल्याला वेढा घातला. हुसैन जरी परिस्थितीने गांजला होता तरी शत्रुला त्याने तोंड दिले. त्याच्या रात्रीच्या आचानक हल्ल्यांनी शत्रुची दुर्दशा केली. तशाही स्थितीत अडचणीतून खान - इ - जहानला बाहेर काढण्यासाठी रामराजाने सदाशिव नायकाला फौजेसह गोदावरीपर्यंत जाण्यास सांगितले, म्हणून हुसैनने त्याच्या हालचाली रोखण्याकरिता मौलवी खान, संजर खान, दौलत खान, सत्या व आणखी काही सरदार पाठविले. त्यांनी सदाशिव नायकाचा जामगाव जवळ पराभव केला, आणि पुष्कळ कैदी पकडले. मध्यंतरीच्या काळात दोस्त सैन्याने कल्याणी घेतली आणि भोपाल रायाला तेथे किल्ला बांधण्यास लावले. परिंडा ते जुन्नर पर्यंत सर्व प्रदेश ह्या वेळेस जेत्यांनी उध्वस्त करून टाकला होता. त्याच प्रमाणे अहमदनगर ते दौलतावाद ह्याही प्रदेशाची अवस्था तीच केली होती. शेवटी राजमाता मलिका - इ - जहान बीवी आमना हिच्या विनंती वरून कुत्वशाह निजामशाहीला वाचविण्यासाठी आला. मध्यंतरी काही घटना घडून अहमद नगरचा वेढा उठला, परंतु त्याच्या मित्रांना ही गोष्ट कळून आली व त्यांनी आपला मोर्चा गोवळकोंड्याकडे वळविला. थोड्याच दिवसात दर्या इमाद शाहाने जहांगिर खानाच्या हाताखाली सैन्य देऊन त्याला हुसैनकडे पाठविले. जहांगीर

खानाने त्यांचा पुरवठा तोडला. तेव्हा तळावर सर्वांनाच वस्तूंची चणचण भासू लागली. त्यामुळे दोस्तांनी वेढा उठविला, व ते आष्टीला आले. नंतर दोस्त सैन्याने दोन भाग करून एक परिंडा व दुसरा औसा येथे अन्न धान्य आणण्यासाठी पाठविले. अहमदनगरला वेढा पडण्यापूर्वी हुसैनने आपले वकील रामराजाकडे तह करण्यासाठी पाठविले. रामराजाने खालील अटींवर तह केला.

१) हुसैनने कल्याणीचा किल्ला आदिल शाहाला द्यावा. २) त्याने जहांगीर खानाला तो शत्रुला फारच त्रासदायक झाला म्हणून त्याला मृत्युदंडाची शिक्षा द्यावी. ३) त्याने रामराजाला भेट देऊन त्याच्या हाताने पान स्विकारावे. ह्या अटी जरी हुसैनला अपमानास्पद होत्या तरी प्रदेश रक्षणासाठी त्याने त्या मान्य केल्या आणि मग सर्वजण आपापल्या ठिकाणी गेले.

नुकताच आपला गेलेला प्रदेश व प्रतिष्ठा यांचा विसर पडणे हुसैनला शक्य नव्हते. त्यामुळे परत तो तयारीला लागला. हुसैन, इब्राहीम कुत्बशाहाला इ. स. १५६२-६३ मध्ये कल्याणी किल्ल्याजवळ भेटला. कुत्बशाहाची मुलगी जमाल बीबी हिच्याशी त्याने लग्न केले, आणि सोहळा आटोपताच किल्ल्याला वेढा दिला. त्याला तोंडदेणे शक्य नाही असे पाहून आदिलशाह रामराजाकडे मदतीची याचना करण्यासाठी गेला त्याप्रमाणे रामराजा विजयनगरहून कल्याणीकडे येण्यास निघाला. विजापूरच्या सरहद्दी जवळ तो आदिल शाह, अली बरीद व इमादशाह यांना भेटला. शत्रु आलेले पहाताच हुसैनने आपला परिवार औशाला पाठवून दिला आणि आपल्या दोस्तांसह निरनिराळया पल्ल्यांच्या ७०० तोफा, ५०० हत्ती घेऊन शत्रुशी लढण्यासाठी निघाला. शत्रुपासून १२ मैलांवर असताना अचानक झालेल्या वादळाने व धुव्वाधार पावसाने त्याचा संबंध तोफखाना भिजला आणि निकामी झाला. दुसरे दिवशी सकाळी शत्रुचे घोडेस्वार कुत्बशाहावर आचानक चाल करून आले, व त्याला त्यांनी त्याच्या दोस्तापासून अलग केला व त्याला आपल्या राज्यात जाण्यास भाग पडले. आपण आता उघड्यावर पडलो आहो असे पाहून हुसैनने लढाई देण्याचा विचार सोडून दिला व तो अहमदनगरला पळून आला. आपल्या पुरवठ्याचे सामान त्याने किल्ल्यात भरले व नंतर जुन्नरला आपली जागा सांभाळण्यासाठी गेला. दोस्त सैन्य अहमदनगरला येऊन किल्ल्याला वेढा देऊन बसले. आदिलशाहाच्या सांगण्यावरून रामराजा जुन्नरला आला, परंतु शत्रु येत आहे असे पाहून हुसैन तेथून

जवळच्या डोंगराळ भागात जाऊन राहिला. तेथून त्याला शत्रु सैन्यावर आचानक ह्ल्ला करणे सोयीचे होते. पावसाळा जवळ आल्या कारणाने रामराजा परत अहमदनगरला वेढा आवळण्यासाठी गेला. परंतु पावसाने नुकसान झाल्यामुळे तो परत विजयनगरला निघून गेला त्याच्या पावलावर पाऊल टाकून आदिलशाह पण नळदुर्गला गेला. तेथे त्याने लहानसा किल्ला पुन्हा बांधला व तो विजापूरला परत आला. ह्या भयंकर लढाई पासून कोणाचाच फायदा झाला नाही. हुसैनला कल्याणी व आदिलशाहाला सोलापूर हे किल्ले शेवटी मिळाले.

त्यानंतर हुसैनने आपली मुलगी चांदबीबी हिचे लग्न अली आदिल शाहाशी लावून त्याला हुंडा म्हणून सोलापूरचा किल्ला दिला. आदिल शाहाने आपली बहिण हदिया सुलताना हिचे लग्न हुसैनचा मुलगा मुर्तझाशी लावून दिले, आणि आपल्या मुलीचा विवाह कुत्बशाहाशी केला. ह्या लग्न संबंधामुळे त्यात ऐक्याची भावना निर्माण झाली, व लग्न सोहळे आटोपल्यावर ते आपल्या राजधान्यात येऊन विजयनगरच्या लढाईची तयारी करू लागले.

ह्या चारी शाह्याची सैन्ये सोलापूर येथे १४ डिसेंबर १५६४ साली एकत्र झाली. तेथून विजापूरला जाऊन व काही दिवस तेथे राहून २४ डिसेंबर इ. स. १५६४ ला दक्षिणेकडे निघाली. त्यांचा पहिला महत्वाचा मुक्कम होता तालिकोट येथे. तेथून ती हुकेरी नदीवर आली. ३३ दिवस रामराजाशी बोलणी करण्यात व बारक्या चकमकी होण्यात गेले. रामराजाचे सैन्य २३ जानेवारी इ. स. १५६५ रोजी आले ते बन्नीहट्टी जवळ उतरले होते. बन्नीहट्टी हे ठिकाण मलप्रभा व कृष्णा या नद्यांच्या मध्ये आहे. तेथे दोन्ही सैन्यांचे भयंकर युद्ध झाले. या युद्धात रामराजाचा पराभव झाला. रामराजा युद्धातच मरण पावला असे दिसते, परंतु फिरीश्ता आणि आफ्तावी यांच्या महणण्याप्रमाणे हुसेन निजाम शाहाने त्याला जिवंत पकडून नंतर त्याचा हातपाय बांधून वध केला, आणि त्यानंतर त्याचे धडावगळे केलेले शीर युद्धभूमीवर सर्वत्र भाल्याच्या टोकावर फिरविण्यात आले. त्यामुळे गोंधळाची परिस्थिती निर्माण होऊन रामराजाचे सैन्य सैरावैरा पळत सुटले. त्यानंतर ह्या चारी शाह्यांच्या सैन्याने रामराजाच्या सैन्याचा पाठलाग करीत विजयनगर गाठले.

आशा तऱ्हेने विजयनगरचे साम्राज्य बुडाले. या युद्धाचे परिणाम इतके वाईट झाले की, विजयनगर राज्याची पुन्हा कधीच घडी बसू शकली नाही, आणि

दक्षिणेच्या राजकारणात मोठा समतोल राखणाऱ्या या शक्तीचे कायमचे खच्चीकरण झाले, परंतु या विजया पासून हुसैन निजाम शाहाला फारशी प्राप्ती झाली असे मात्र नाही. रामराजावर सूड उगवण्याचे समाधान कदाचित मिळालेही असेल, कारण त्यानंतर पुढे सहा महिन्यात ६ जून इ. स. १५६५ रोजी हुसेन मरण पावला.

हुसेनचा सर्वात मोठा मुलगा मुर्तझा निजामशाहा राज्यावरती आला. (६ जून इ. स. १५६५), परंतु खऱ्या अर्थाने त्याची आई खुनजा बेगम ही व तिचे दोन भाऊ अैनुलमुल्क आणि ताज खान हेच राज्यकारभार पहात होते. या बेगमने जवळजवळ सहा वर्षे मुलाच्या नावे राज्य केले, आणि बरीच गोंधळाची परिस्थिती निर्माण केली. सर्व प्रथम पूर्वीचे सर्व संकेत मोडून वऱ्हाडच्या तुफाल खानावर स्वारी केली. यात तिने विजापूरच्या अली आदिल शाहाचे सहाय्य घेतले, परंतु त्यातून प्राप्ती काहीच झाली नाही. त्यानंतर तिने रामराजाचा भाऊ वेकंटादरी याची बाजू घेऊन अली आदिल शाहाशी भांडण उभे केले, आणि आदिलच्या आक्रमक कारवायांना पायबंद घालण्यासाठी गोवळकोंड्याचा कुत्बशाहा तसे वऱ्हाडच्या इमादशाहीची मदत घेतली, आणि इ. स. १५६८ मध्ये विजापूरवर स्वारी केली, परंतु त्यातून काही निष्पन्न झाले नाही. अेवढे सगळे होऊनही आली आदिल शाहाने मुर्तझा निजाम शाहाचे मन वळवून उलटपक्षी गोवळकोंडा आणि वऱ्हाड प्रांतावर स्वारी केली. या सर्व लढाईच्या आणि धामधूमीच्या काळात, मुर्तझाला सोलापूरचा किल्ला मात्र परत मिळवता आला नाही. उलटपक्षी अली आदिल शाहाने परिस्थितीचा फायदा घेऊन निजाम शाहीतील कोंडाणा किल्ल्याला वेढा दिला. किश्वर खान या सेनापतीच्या अधिपत्याखाली त्याने बीडवर हल्ला केला. केज येथे दोन्ही सैन्याची गाठपडून, निजामशाहीसैन्याचा पराभव झाला. त्यानंतर त्याने धारूरकडे वाटचाल करून त्या किल्ल्याची डागडुजी केली.

या सर्व घटनांचा परिणाम असा झाला की, दरबारातील जुने-नवे, अफाकी-दखनी सरदार एकत्र आले. त्यांनी खुनजा बेगमच्या हातून कारभार काढून घेतला, आणि मुर्तझाच्या अधिपत्याखाली धारूरवर सैन्य पाठविले. त्यात आदिल शाही सैन्याचा पराभव झाला. निजामशाही सैन्यावर चाल करण्यासाठी आदिल शाहा बाहेर पडला. मुर्तझा, कुत्वशाह आणि अली बरीद यांच्या सैन्यावरोबर लढाई देण्याचे निश्चित केले. आंतस्थपणे अली अदिल शाहाने कुत्वशाहाशी संधान बांधले. त्यामुळे

मुर्तझाच्या मित्राच्या फौजांनी लढाईची टाळाटाळ केली. हे बघून मुर्तझाने अली आदिल शाहाशी तहाची बोलणी सुरू केली. त्यामुळे सर्व सैन्ये गाफील होती. याचा फायदा घेऊन मुर्तझाने आपल्या मित्रांच्या सैन्यावर आचानक हल्ला करून त्यांना पळवून लावले, व उदगीर किल्ला हस्तगत केला.

या घटनेमुळे मुर्तझाविरूद्ध कुत्बशहाने कट केला व अली आदिल शाह, अली बरीद आणि तुफाल खान अशी नवी बांधणी केली. तेव्हा मुर्तझाने आपले सैन्य विजापूरकडे पाठवून अली आदिल शाहास आपल्या विरूद्ध मदत करू दिली नाही, आणि स्वतंत्रपणे त्याच्याशी तह केला. शेवटी इब्राहिम कुत्बशहाने चढाईचा विचार सोडून दिला.

वरील तहास अनुसरून निजाम शाहाने वऱ्हाड व बिदर प्रांत आपल्या राज्यास जोडून घ्यावा, तर आली आदिल शाहाने दक्षिणेत स्वारी करून तो मुलुख जिंकून घेऊन आपल्या राज्यास जोडावा. या प्रमाणे निजाम शाहाने बिदरवर स्वारी केली, परंतु इब्राहीम कुत्बशाहाने बिदरकरांना वेळीच मदत केल्यामुळे मुर्तजाच्या सैन्यास माघार घ्यावी लागली. आता निजाम शाहाने आपले लक्ष वऱ्हाडकडे वळविले, परंतु त्याअधी त्याने बुऱ्हान आदिल शाहाला गादीवर बसवावे असा निरोप तुफाल खानास आपला वकील मौलाना हैदर खान याच्या मार्फतीने दिला. तुफाल खानाने या गोष्टीस नकार दिला. त्यानंतर मुर्तझाने आपले सैन्य तुफाल खानावर पाठविले. त्याच बरोबर निजाम शाहीच्या मूळ संस्थापकाचा पाथरी प्रांत त्याने काबीज केला. मुर्तझाच्या हल्ल्याच्या वार्तेमुळे तुफाल खानाने खानदेशाच्या मिरान मुहम्मद फारूकी (२ रा) याचा आश्रय घेण्याचा विचार केला, परंतु निजाम शाहाच्या दबावामुळे फारूकीने त्यास आश्रय नाकारला. तुफाल खान व त्याचा मुलगा शम्सुलमुल्क यानी गावील गड तसेच नरनाळा या किल्ल्यात आश्रय घेतला, परंतु निजाम शाही सैन्याने या किल्ल्यांना वेढा देऊन जिंकून घेतले. तसेच तुफाल खान, शम्सुलमुल्क, इमादशाही घराण्यातील माणसे तसेच खुद्द बुऱ्हान इमादशाह यास कैद केले. आशा प्रकारे १५ एप्रिल इ. स. १५७४ रोजी इमादशाही राज्य, निजामशाही राज्यात विलीन करण्यात आले. बुऱ्हान - अी - मासीरच्या लेखकाने या विषयी बराच तपशील दिला असून, या सबंध यशाचे मानकरी म्हणून मुर्तझा निजाम शाह आणि त्यांचा वजीर चंगीज खान यांची खूप स्तुती केली आहे.

मुर्तझा निजाम शाहाने वऱ्हाड जिंकून घेतले असले तरी त्याचे राज्यकारभाराचे प्रश्न काही कमी झाले नाहीत. नवागत (आफाकी) आणि दखनी यांच्यातील वाद पुन्हा उसळून आले. मुघली आणि आदिल शाही सत्ता अेका बाजूने तर, इब्राहीम कुत्बशाह दुसऱ्या बाजूने निजाम शाहीचे लचके तोडण्यासाठी टपून होते. वऱ्हाड प्रांतात अशांतता माजविण्यासाठीइब्राहीम कुत्बशाहाने खानदेशच्या फारूकींना उठाव करण्यास प्रवृत्त केले. त्याप्रमाणे मिरान मुहम्मद शाह फारूकी (दुसरा) याने आपला सेनापती झैनुद्दीन यांस वऱ्हाडात पाठविले. त्यावेळी मिर्झा तुर्की याने निजाम शाहा विरूद्ध बंडाचा झेंडा उभारला होता. याचा फायदा घेऊन वऱ्हाडातील निजामशाही आधिकाऱ्यांना बाहेर घालविण्याचा उपक्रम हाती घेतला. त्याच बरोबर इमादशाहीच्या वारसास राज्यावर आणण्याचा देखील प्रयत्न सुरू केला. झैनुद्दीनाने, खुर्शीद खानाचा पराभव केला, आणि नरनाळयाच्या किल्ल्याला वेढा दिला. त्या बरोबर मुर्तजा फौजेनिशी वऱ्हाडात दाखल झाला.त्याने झैनुद्दीनचा पराभव केला, आणि असिर गडास वेढा दिला. त्यानंतर त्याने फारूकी सुलतानाशी तह केला, व तो अहमदनगरकडे परत फिरला. इथून पुढचा काळ त्याच्यासाठी अत्यंत दूर्दैवी ठरला. बहुतेक सर्व घटना त्याच्या ऱ्हासास कारणीभूत झाल्या.

फारूकींच्या विरूद्ध यशस्वीरित्या तह घडवून आणल्या नंतर निजामशाह बिदर जिंकण्याच्या इराद्याने बिदरकडे वळला. त्यामुळे इब्राहिम कुत्बशाहने, त्याच्या विरूद्ध कारस्थानास सुरूवात केली. त्याची सुरवात म्हणजे मुर्तझाचा अत्यंत अनुभवी वजीर चंगीजखान याचा नायनाट करण्यापासून झाली. त्याच बरोबर त्याने वऱ्हाडात बेदिली माजेल याची परस्पर व्यवस्था केली. इमादशाहीचा नावापुरता असलेला एक वारस, फिरूज खान याने वऱ्हाडात बंड करून निजामशाही आधिकाऱ्यांच्या पासून सत्ता काबीज केली, व स्वतःस सुलतान म्हणून जाहीर केले. यामुळे मुर्तझा निजाम शाहाने, जमशीद खान आणि सय्यद मुर्तजा यांच्या अधिपत्याखाली एक मोठी फौज रवाना केली. त्यांनी फिरोज खानाचा पराभव करून त्याचा वध केला, आशा रितीने पुनश्च निजाम शाहीचा वऱ्हाडावर ताबा सिद्ध केला.

वऱ्हाडाचा प्रश्न मिटे पर्यंत, उत्तरेतून मुघली फौजांनी आक्रमणास सुरूवात केली. त्याची सुरूवात एका अत्यंत क्षुल्लक कारणावरून झाली. मुजफ्फर हुसेन मिर्झा याने मुघलांच्या विरूद्ध बंडखोरी केली, व त्यास मुर्तझाने राजकीय आश्रय

दिला. त्याचा सूड म्हणून नर्मदा ओलांडून मुघली सैन्य दक्षिणेकडे निघाले. तेव्हा वफा खान नावाच्या सरदारास मुघलांच्याकडे तहाची बोलणी करण्यासाठी पाठविले, व त्यामुळे संभाव्य धोका टळला, व मुर्तझाने मुजफ्फर हुसेन यास आपल्या राज्यातून हाकलून दिले. पुढे तो वऱ्हाडत शिरला तेव्हा फारूकी (दुसरा) याने त्यास पकडून मुघली सैन्याच्या हवाला केले.

हे संकट संपते न संपते तोच दरबारात नवागत (अफाकी- इराणी) विरूद्ध दक्षिणी (दखनी) मुसलमान सरदारांमध्ये जोरदार झगडा सुरू झाला. त्याच्या मुळाशीही खुद्द मुर्तझाच होता. त्याने हुसेन खान उर्फ साहिब खान नावाच्या दखनी आधिकाऱ्यावर मर्यादेपेक्षा जास्त मेहेरबानगी करण्यास सुरूवात केली. त्यामुळे दखनी सरदार महत्वाच्या अधिकाऱ्याच्या जागांवर पक्केपणाने रोऊन बसले. याचा एक परिणाम म्हणजे मुख्य वकील काझी बेग यास बडतर्फ करण्यात आले. त्याच बरोबर सलाबत खानाची हकालपट्टीही केली, व नवागतांचे खून पाडण्यात आले. त्यामुळे नवागतांनी बंडाचा झेंडा उभारला, व त्याचा पहिला बळी साहिब खान ठरला. या अस्थिर परिस्थितीचा फायदा मुर्तझाचा भाऊ बुऱ्हान याने सिंहासनावर आपला हक्क आहे हे जाहिर केले. आर्थात त्याचा तावडतोब बंदोबस्त करण्यात आला, परंतु राजधानी अहमदनगरात शांतता मात्र नांदू शकली नाही. मुर्तझाने बिदरवर चढाई करण्यासाठी सलाबत खानास सैन्य देवून रवाना केले. याच बरोबर त्याने इब्राहिम कुत्बशाहाशी तह करून त्याचेही सैन्य बिदरवर रवाना केले, परंतु दुर्दैवाने यावेळेस विजापूरात आदिल शाहाचा खून झाला. त्यामुळे परिस्थितीस निराळेच वळण लागले. दोन्ही सैन्यांनी बिदरचा वेढा उठवून परतीचा मार्ग धरला.

अली अदिल शाहाच्या मृत्युनंतर विजापूरातील परिस्थिती अत्यंत गोंधळाची होती. त्यात शिया- सुन्नी या वादाची भर पडली. या परिस्थितीचा फायदा घेता आला तर पहावे म्हणून मुर्तझाने सोलापूर व नळदुर्ग हे दोन किल्ले हस्तगत करण्याचे ठरविले. त्यासाठी त्याने इब्राहिम कुत्बशाहाची मदत घेतली, परंतु या काळात इब्राहिमचाही मृत्यु घडून आला. त्या नंतर त्याचा वारस मुहम्मद कुली यास त्याने आपल्या बाजूस वळवून घेतले. अेवढे करून देखील त्याला या योजनेत फारसे यश लाभले नाही. (इ. स. १५८१) चाँद बीबीचा देखील या प्रकरणी फारसा उपयोग झाला नाही. तेव्हा याचा वजीर सलावत खान याने अेक नवीन कारस्थान रचले.

दुसऱ्या इब्राहिमची बहिण आणि राजपुत्र हुसेन याचे विवाह संबंध घडवून आणण्या विषयी हलचाल सुरू केली. त्यातही अट अशी होती की, इब्राहिमने सोलापूरचा किल्ला अहमदकरांना द्यावा, परंतु त्यात विवाद निर्माण झाला. त्यामुळे सलाबतचा हा डाव फसला, व सलाबत खानाचे दरबारातील वजन खूपच कमी झाले.

या नंतर दरबारातील दखनी मनसबदारांनी अेक नवीनच डाव टाकला. भाऊ बुरहान यास गादीवर बसवावे, व मुर्तझाला पदच्यूत करावे, परंतु या कटाचा सुगावा वेळीच मुर्तझाला लागला. तेव्हा कटातील मंडळी नगर सोडून बागलाणात पळून गेली. (इ. स. १५८४) बुरहान हा पुढे मुघली दरबारात शरण गेला आणि मुर्तझा विरूद्ध मुघलांनी चढाई करावी असे विनवू लागला. मुघलांच्या पासून संभाव्य धोका बघून सलाबत खानाने वीस हजार सैन्य राज्याच्या पूर्व भागात म्हणजेच वऱ्हाडच्या संरक्षणासाठी पाठविले. तर मिर्झा हुसेन याच्या अधिपत्याखाली दौलताबादेसही सैन्य पाठविले. एवढा बंदोबस्त करूनही मुघली सैन्याने गावील गडावर हल्ला केला. अझीझ कोका या मुघली सरदाराने एलिचपूर लुटले आणि तो उज्जैनला परत गेला. (२० मार्च इ. स. १५८६)

मुघली आक्रमणाचे संकट टळले परंतु विजापूरकराशी फारसे सख्य होवू शकले नाही. याचे मुख्य कारण सलाबत खानाची सोलापूर घेण्याची महत्वाकांक्षा. त्यामुळे आदिल शाहाशी तडजोड अशक्य होती. दरबारातील दखनी मनसबदारांनी मुर्तझाचे कान भरावयास सुरूवात केली, आणि सलाबत खानास सुलतानाने कैद केले. व यानंतर दुसऱ्या इब्राहिम आदिल शाहाने सैन्याच्या बळावर मिरान हुसेन बरोबर आपली बहिण खदिजा सुलताना हिचा निकाह लावून दिला. लग्न समारंभ पाथरी येथे झाला, आणि मुर्तजाने सोलापूरच्या किल्ल्याचा हट्ट सोडून दिला.

या नंतर अहमद नगरच्या दरबारात अनेक तऱ्हेची राजकारणे होऊ घातली. त्यात प्रमुख घटना म्हणजे मुर्तझास आपला मुलगा मिरान हुसेन हा आपल्या विरूद्ध कट करतो आहे असा संशय आला. तेव्हा त्याने त्याला मारण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यात त्याला यश आले नाही. त्या नंतर त्याने सर्व दखनी आधिकाऱ्यांन काढून टाकले. काझी बेग यास कैद केले. जुन्या लोकांच्या अैवजी नवीन सरदारांची

नियुक्ती केली. त्यामुळे दरबारात गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली. हविबुल्लाह हा पेशवा होता. त्याने आपल्या पदाचा त्याग केला. त्याच्या अैवजी मिर्झा खानची नेमणूक करण्यात आली. मिर्झा खानने सुलतानाशी इमान राखण्या अैवजी नवीन कट शिजवत घातला. त्याने दुसऱ्या इब्राहिमशी संधान बांधले आणि हुसेनला राज्यावर आणण्याचा चंग बांधला. इब्राहीमचे सैन्य अहमद नगरवर चालून येत आहे असे बघून मुर्तझाने मिर्झा खानास सैन्य देऊन मुकावला करण्यासाठी रवाना केले, परंतु खान शत्रुवर चाल करून जाण्या अैवजी उलट दिशेने देवगिरीकडे वळला. तेथे तो हुसेनला मिळाला. हे बघितल्यानंतर मुर्तझाने आपला जुना वजीर सलाबत खान यास कैदेतून सोडण्याचा हुकूम दिला, परंतु तो पर्यंत मिर्झाखान आणि हुसेन हे नगरवर चालून आले. सुलतान त्यास शरण गेला. त्यानंतर मुर्तझाला कैद करण्यात आले व नंतर त्याचा वध हुसेनने केला. (१३ जून १५८८ इ. स.)

निजामशाही राज्याच्या दृष्टीने पुढील दहा वर्षाचा काळ अत्यंत अनिश्चिततेचा तसेच अशांततेचा ठरला. मिर्झा खान दिवसेंदिवस हुसेनला डोईजड होत गेला. त्याने सर्व सत्ता आपल्या हाती एक्रवटली. यामुळे दखनी लोकांनी मिर्झाखानच्या विरूद्ध सुलतानाचे कान भरवून दिले. कट कारस्थाने करण्यास सुरूवात केली, परंतु त्यात त्यांना यश आले नाही. मिर्झा खानास जेव्हा याचा सुगावा लागला तेव्हा त्याने हुसेन यास कैद केले, आणि बुरहान निजामशाह दुसरा याचा मुलगा इस्माईल यास गादीवर बसविले.(१ एप्रिल १५८९ इ.स.) थोडक्यात अेक वर्षाच्या आवधीत नवीन राजाची सिंहासनावर स्थापना झाली.

परंतु जमाल खान नावाच्या सरदारास हा बदल फारसा मान्य नव्हता. त्याने आपल्या भोवती हबशी आणि दखनी लोक अेकत्र केले, आणि किल्ल्यावर हल्ला चढविला. तेव्हा मिर्झा खानने हुसेनला मारून टाकले.(१३ मार्च १५८८ इ.स.) त्यामुळे परिस्थिती आणखीन विघडली. जमाल खान किल्ल्यात घुसला. त्याने मिर्झा खानला पकडले आणि त्याचा वध केला. त्याच बरोबर नवगतांची हत्या मोठ्या प्रमाणात घडून आली. त्यामुळे इराणी आणि दखनी असा सत्ता संघर्ष जोरात सुरू झाला. जमाल खानाने शियापंथा अैवजी महदवी पंथाची वहिवाट सुरू केली. दखनी लोकांवर खूपच कृपादृष्टी ठेवली, आणि नवागतांना फारच थोड्या जागा देण्यात आल्या. दरबारातील अस्थिर परिस्थितीचा फायदा वऱ्हाडातील काही मनसवदारानी

घेण्याचे ठरवून त्यानी दुसऱ्या इब्राहिमला अहमदनगरवर चढाई करण्यासाठी पाचारण केले. याच प्रमाणे त्यानी जमाल खानाविरूद्ध बंडाचा झेंडा उभारला. मुहम्मद खान, बाहरी खान, इखलास खान, आईनुलमुल्क आणि सलाबत खान दुसरा या मनसबदारांनी अहमदनगरवर सैन्यानिशी चाल केली, परंतु जमाल खानाने अत्यंत सावधानतेने परिस्थितीचा मुकाबला केला. हल्लेखोरांच्या मध्ये दुही आणि संशयाचे वातावरण निर्माण केले आणि त्यांचा पराभव केला. त्याच प्रमाणे दुसऱ्या इब्राहिमशी तह केला. या कारस्थाना मागे नवागत असल्याची त्याची खात्री झाली, म्हणून त्याने त्यांची सरसहा कत्तल केली.

या अशांत आणि ढासळलेल्या परिस्थितीचा फायदा मुघल सम्राट अकबराने घेतला. त्याने बुऱ्हानची बाजू घेतली. मिर्झा अज़ीज कोका आणि राजाखान यांच्या बरोबर सैन्य देवून बुऱ्हानसह मुघली सैन्य वऱ्हाडच्या हद्दीवर येऊन पोचले. तेथे त्यांनी निजामशाही आधिकाऱ्यांशी बोलणी सुरू केली. त्याच बरोबर दुसऱ्या इब्राहिम बरोबर देखील बोलणी चालू ठेवली व त्याला अहमदनगर वर हल्ला करण्यासाठी चिथावणी दिली, परंतु जमाल खानच्या सैन्याने इब्राहिमच्या सैन्याचा पराभव केला, व त्यांना पळ काढायला लावले, परंतु दुसऱ्या आघाडीवरची परिस्थिती मात्र जमालला अनुकूल नव्हती. रोहणखेडा या घाटात त्याची व बुरहान आणि दिलावर खान यांच्या सैन्याची गाठ पडली. जमाल खानाचा पराभव झाला, आणि त्यातच तो मारला गेला. (२७ एप्रिल १५९१ इ. स.) बुरहान तेथून पुढे अहमदनगरवर चालून गेला. त्याने आपला मुलगा इस्माइल यास पदच्युद केले, आणि स्वतः गादीवर बसला.(१५ मे १५९१ इ. स.) या कामी त्याला मुघली सैन्याची खूप मदत झाली. तरीही त्याने सम्राट अकबराचे मांडलिकत्व मान्य केले नाही.

यानंतर थोड्याच अवधीत त्याने सोलापूरच्या किल्ल्यावर चढाई केली. भिमेच्या उत्तर काठावर आदिलशाही सैन्याने त्यास थोपविले. यावेळी त्याच्या बरोबर त्याचा वजीर दिलावर खान होता. इब्राहिम आदिल शाह दिलावर खानाचे महत्व जाणून होता. त्याने दिलावरला अनेक प्रलोभने दाखवून तहाची बेलणी सुरू केली, आणि दिलावर जेव्हा शत्रुपक्षात आला तेव्हा त्याला कैद केले. त्यानंतर त्याने बुराहनचा पराभव करण्यासाठी चाल केली. तसेच दखनी सरदारांच्या मार्फतीने

राज्यात बेदिली माजविण्याचा प्रयत्नही केला, परंतु तो सफल झाला नाही. शेवटी त्याला बुरहानशी तह तह करावा लागला.

अशा तऱ्हेने पुढील दोन वर्षाचा काळ शांततेत गेला. बुरहानचे सोलापूरचा किल्ला घेण्याचे स्वप्न अर्धवटच राहिले. तरीही त्याने शेवट पर्यंत या गोष्टीचा पाठपुरावा केला. दोन वर्षानंतर पुन्हा त्याने उचल खाल्ली. इब्राहीमचा भाऊ इस्माईल यास त्याने हाती धरले. तसेच पेन्नूकोंड्याच्या रायाची मदत मिळवून पुन्हा एकदा सोलापूर आणि शाह दुर्ग (बहुधा पन्हाळा) घेण्याचा प्रयत्न केला. अर्थात याही वेळी देखील त्यास पराभव पत्करावा लागला. त्यानंतर काही दिवसातच थोड्याशा आजारा नंतर त्यास मृत्यु आला.(१८ अेप्रिल १५९५ इ. स.)

बुरहानच्या मृत्यु नंतर आठ नऊ महिन्याचा काळ निजाम शाहाच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीने अत्यंत धोकादायक होता. या छोट्याशा काळात अहमदनगरच्या दरबारात अनेक राजकीय प्रसंग घडले ते अत्यंत नाट्यमय आहेत, आणि त्यातूनच पुढे चाँद बीवीचा उदय झाला.

आता निजामशाही दरबारात नवागतांचे महत्व संपलेले होते. दक्षिणेतील मुसलमान आणि हबशी यांच्यात सत्तेसाठी संघर्ष सुरू झाला. दोन्ही गटांनी मान्यता दिल्यामुळे इब्राहिम निजामशाहास गादीवर बसविण्यात आले. (१८ अेप्रिल १५९५ इ. स.) मियाँ मंजू दखनी आणि इखलास खान या दोघांनी राज्यात शांतता प्रस्थापित करावयाच्या दृष्टीने सहकार्य करण्याचे ठरविले, परंतु विजापूरकरांशी पूर्वापार शत्रुत्वाचे संबंध चालू होते. त्या विषयी पुनहा एकदा वाद निर्माण झाला. इखलास खान हा इब्राहिम आदिल शाहाच्या विरूद्ध चढाई करावी या पक्षाचा होता. तर इतरांचा त्याला विरोध होता, परंतु हाच पेच इब्राहिमने अहमदनगरवर स्वारी करून सोडविला होता. त्याला उत्तर देण्यासाठी निजाम शाही फौजा नळदुर्ग येथे जमल्या. तेथे झालेल्या लढाईत इब्राहिम निजामशाह मृत्युमुखी पडला, आणि निजामशाही सैन्याचा पराभव झाला. (१६ ऑगस्ट १५९५ इ. स.).

इब्राहिमच्या मृत्युमुळे निजामशाही दरबारात पुनश्च वारसाचा झगडा सुरू झाला. नळदुर्गाच्या लढाईनंतर मियाँ मंजू पेशवा हा राजधानीत परत आला. त्याने किल्ल्याचा ताबा घेतला आणि दौलताबादच्या किल्ल्यात असलेल्या अहमद यास,

राज्याचा वारस म्हणून घोषित केले. (१६ ऑगस्ट १५९५ इ. स.) परंतु याचवेळी चाँदबिबी अहमदनगरला आली होती. तिने इब्राहिमचा मुलगा बहादूर यास वारस नेमावे असे लावून धरले. हबशांचा पुढारी अिखलास खान याला तिने या कामी हाती धरले, परंतु मियाँ मंजू याने इखलास खानास आपल्या बाजूस वळवून घेतले. त्याच बरोबर बहादूर यास कैदेत टाकले, आणि चाँद बिबीवर सक्त नजर ठेवली, मियाँ मंजूच्या दुर्दैवाने अशी अफवा पसरली की अहमद हा निजामशाही घराण्यातील नाही. तेव्हा इखलास खान त्यास पासून फुटून निघाला, व त्याने स्वतंत्रपणे हलचाली सुरू केल्या. तेव्हा मियाँ मंजू याने नगरच्या किल्ल्याची दारे बंद करून टाकली. इखलास खानाने अभंग खानास कैदेतून सोडवून आणले. हबशी लोकांना अेकत्र केले, व मोती शाह नावाच्या बहादूरच्या वयाच्या अेका मुलास राज्याचा वारस म्हणून जाहिर केले. किल्ल्याला वेढा दिला, परंतु अभंगखान, इखलास खानाशी अेकनिष्ठ राहिला नाही. त्याने विजापूरकराशी संगत करून बुरहान निजामशाह (पहिला) याचा मुलगा मिरान शाह अली यास त्याचा मुलगा अलीसह बीड येथे आणून निजाम शाही सुलतान म्हणून त्याच्या नावाची घोषणा केली.या घटनेचा विपरित परिणाम असा झाला की, मियाँ मंजू याने राजपुत्र मुराद याची मदत मागितली व सैन्यासह त्यास पाचारण केले. अकबराच्या हुकमावरून मुराद सैन्यासह अहमदनगरकडे निघाला. वाटेत त्यास राजाअली खान आणि अर्ब्दुरहिम खान - इ - खानान हे मिळाले. मुघली सैन्य अहमदनगरला पोहचण्या आधीच मियाँ मंजू याने इखालास खानाचा पराभव करून मोती शाहास ताब्यात घेतले. (२० सप्टेंबर १५९५ इ. स.). इखलास खानाच्या पराभवानंतर त्याला मुघली सैन्याची आवश्यकता नव्हती, किंबहुना ती अेक मोठी अडचण ठरली. तेव्हा मुघली सैन्यास विरोध करण्याचा पवित्रा त्याने घेतला, पण मुघली सैन्यापुढे त्याचे काही चालेना. तेव्हा अशा गंभीर राजकीय पेचात त्याने राज्याची सर्व सुत्रे चाँद बिबीच्या स्वाधीन केली. त्यानंतर तो अहमद निजाम शाहास बरोबर घेऊन विजापूर आणि गोवळकोंड्याकडे मदतीची याचना करण्यासाठी रवाना झाला.

चाँद बिबीने दरबारात ह्या सर्व मनसबदाराना विशेषतः दखनी आणि हबशी यांना एकत्र आणले. त्या सर्वांच्या विचाराने राज्य करण्याचा मनोदय जाहिर केला, आणि सर्व संमतीने बहादूर यास सुलतान म्हणून घोषीत केले. पुढील दोन

महिन्याच्या काळात मुघली सैन्याने अहमदनगरच्या किल्ल्यास वेढा दिला. हे संकट जरी नवीन नव्हते तरी अजून राज्य कारभाराची घडी बसावायाची होती. तरीही चाँद बिबीने अत्यंत धैर्याने व शौर्याने आलेल्या संकटाचा मुकाबला केला. एक अबला असून देखील तिने मुघला सारख्या बलाढ्य शत्रुस जेरीस आणले. समकालीन लेखकांनी तिच्या या कर्तबगारीवर, स्तुतीसुमने उधळली आहेत, परंतु दैवात काही निराळेच होते. या गंभीर परिस्थितीची जाण अहमदनगर येथील प्रस्थापितानी ठेवली नाही. अभंग खान अथवा इखलास खान यानी चाँदबिबीस योग्य तो प्रतिसाद दिला नाही. प्रत्येक जण स्वार्थापोटी अंधळा झाला होता. वैयक्तीक महत्वाकांक्षा ही सलतनतीच्या अस्तित्वापेक्षाही महत्वाची ठरू पहात होती. मियाँ मंजू आपल्या तोतया अहमद सह आदिल शाह आणि निजामशाही राज्याच्या सीमेवर तळ ठोकून बसला होता. अिखलास खान त्याच्या आवडत्या मोती शाहासह दौलतावादेत थांबला होता. आणि बुरहान (पहिला) याचा मुलगा शाह अली यांच्या सह अभंग खान बीड येथे मुक्काम ठोकून होता. चाँद बिबी स्वबळावर लढत होती. तिची परिस्थिती दारूण होती. तिला या सर्व अनुभवी मनसवदारांची नितांत गरज होती, परंतु तिच्या हाकेला यांच्या पैकी कोणीही प्रतिसाद दिला नाही. उलटपक्षी राज्य उलथवून पाडण्याच्या कारस्थानतच ही गुंग होती.

मुघली सैन्य अहमदनगरच्या किल्ल्यावर हल्ले करीत होते. तर अिकडे अिखलास खानाने मोती शहास सुलतान म्हणून जाहिर करून त्याच्या नावे खुत्बा पढला. नाणी पाडली आणि तोच खरा सुलतान आहे अशी दवंडी पिटली. त्यानंतर सैन्यासह तो बीडहून अहमदनगरकडे निघाला. पण पैठण येथे अहमदनगरचा सरदार शेर ख्वाजा याने त्याचा पराभव केला. त्यानंतर चाँद बिबी आणि मियाँ मंजू तसेच अभंग खान यांच्यात काही ठराव झाला. अभंग खान रातोरात नगरच्या किल्ल्यात येवून दाखल झाला. (१९ डिसेंबर १५९५ इ. स.) व त्यानी चाँद बिबीस सर्वतोपरी मदत करण्याचे ठरविले. किल्ल्याच्या रेवणीच्या भागात असलेल्या मुघली सैन्याचा मुकाबला चाँद बिबी व अभंग खान यांनी केला. तर दूरवर पसरलेल्या मुघली छावण्यावरती व्यंकोजी आणि सादत खान यानी हल्ले चढवले. त्यांची रसद तोडली.

मुघलांच्या सैनिकी तळात देखील बरेच मतभेद डोके वर काढत होते. विशेषतः राजपुत्र मुराद, शाहबाज खान, सादीक मुहम्मद खान, खाने खानान व मुराद यांचयातील मतभेद टोकास गेले होते. राजा अली खान हा चाँद बिबीस अनुकूल होता. त्यामुळे मुघलांच्या हलचाली विषयीच्या पक्क्या बातम्या किल्ल्यात विनासा-यास पोहचत होत्या. याच्याच जोडीला बातमी आली की, आदिल शाही आणि कुत्बशाही सैन्ये सुहेल नावाच्या अधिकाऱ्याच्या अधिपत्याखाली चाँद बिबीस मदत करण्यासाठी निघाले होते. या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीमुळे मुराद याने अेक शेवटचा निकराचा हल्ला चढविण्याचे ठरविले, परंतु त्याच्या दूर्दैवाने निजाम शाही सैन्याने तो यशस्वीरित्या परतवून लावला. त्यानंतर मुरादने तहाची बोलणी सुरू केली, आणि १४ मार्च इ. स. १५९६ रोजी तह झाला. मुघलांनी बहादूर यास सुलतान म्हणून मान्यता दिली. निजाम शाही राज्यातील वऱ्हाड प्रांत मुघलांना देण्यात आला. त्यानंतर मुघली सैन्य अहमदनगरचा वेढा उठवून परतीच्या मार्गावर लागली.

मुघली सैन्याच्या रूपाने राज्यावर अेवढे मोठे संकट आले असून सुद्धा निजाम शाही मनसबदार मात्र आपापसात भांडतच होते. त्यांना गप्प करण्यासाठी व राज्यकारभार सुरळीतपणे चालण्यासाठी चाँद बिबीने आपला पुतण्या इब्राहीम आदिल शाह याची मदत घेतली. मियाँ मंजू याची धाक दपाटशा दाखवून समजूत काढण्यात आली व त्याला विजापूरला रवाना करण्यात आले. तसेच इखलास खानाशी ही तिने समोझोता घडवून आणला, आणि काही कां होईना राज्यात शांतता प्रस्थापित झाली. या सर्वांचा एक परिणाम असा झाला की मुहम्मद खान हा निजाम शाहीतील पेशवा व वकील हे पद भूषविणारा मनसबदार नाराज झाला. इब्राहिमचा निजाम शाहीत हस्तक्षेप हा विषय अत्यंत मानपानाचा झाला, आणि त्याने मुघल अधिकारी खान-इ-खानान यास पुन्हा अहमद नगरवर हल्ला करण्यासाठी पाचारण केले. पुन्हा मुघली संकटाचे ढग अहमदनगर भोवती जमा होऊ लागतात किंवा कसे, असे शंकास्पद वातावरण निर्माण झाले होते, परंतु याचा गुप्त पत्रव्यवहार चाँद बिबीच्या हाती पडला, आणि पुढचा विनाश टळला. तिने विजापूर आणि गोवळकोंडेकर यांची तातडीने मदत मागितली.

इब्राहिम आदिल शाहाने सुहेल खान नावाचा सेनापती तर मुहम्मद कुली कुत्बशाहाने महदी कुली सुलतान याच्या अधिपत्याखाली सैन्ये रवाना केली. मित्र

राष्ट्राच्या फौजांनी वऱ्हाडकडे आक्रमण केले आणि गोदातीरी, सोनपत मुक्कामी मुघली सैन्याशी लढाई दिली. त्यात मित्र राष्ट्राच्या सैन्याचा पराभव झाला. (२७ - १ - १५९७ इ. स.) झालेल्या पराभवा नंतर देखील कुत्वशाह आणि इब्राहीमने चाँद बिबीस सर्वतोपरी मदत केली. आता मुघली आक्रमणाचा दबाव वाढत चालला होता. त्याच प्रमाणे अहमदनगर येथे अंतर्गत कलह देखील वाढला होता.चाँद विवी आणि अभंग खानातील मतभेद तीव्र झाले होते, आणि याचा नेमका फायदा मुघली सेनाधिकाऱ्यांनी घेतला. त्यानी निजाम शाहीतील अत्यंत महत्वाचे किल्ले लोहगड आणि त्रिंवक जिंकून घेतले. याच वेळी मुघली सैन्यात देखील दुफळी निर्माण झाली होती,व त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे खान - इ - खानास अहमदनगरवर चढाई करून जिंकून द्यावे असे वाटत होते, परंतु राजपुत्र मुराद या विचाराशी सहमत नव्हता. त्या नंतर खान - इ - खानास परत बोलावून घेण्यात आले, व त्याच्या ऐवजी अवुल फजल याला दक्षिणेच्या कामगिरीवर पाठविण्यात आले. थोड्याच दिवसात मुराद मरण पावला.(२ मे १५९९ इ. स.) आणि राजपुत्र दानियाल याची नेमणूक झाली. तो नव्या दमाचा आणि नगरचा किल्ला जिंकून घेण्यासाठीं फार उत्सुक होता. त्याने तावडतोव नगरला वेढा दिला. चाँद विवीच्या दृष्टीने ही फार मोठी चिंतेची वाव होती. यावेळी मुघली सैन्य सर्व सामर्थ्यानिशी युद्धास उतरले होते. त्यामानाने चाँद विवीस मात्र परिस्थिती साथ देण्यास तयार नव्हती. अनेक महिने चालणाऱ्या मुघली वेढ्यापुढे आपले फारसे चालणार नाही व मनुष्यहानी बरीच मोठी होईल, असा पोक्त विचार करून तिने मुघली सैन्याच्या हवाली अहमद नगरचा किल्ला देण्याचे ठरविले, परंतु ही वातमी मात्र वाहेर पडली, आणि या कृतीला विरोध असणाऱ्या किल्लयातील लोकांनी तिचा खून केला, आणि अहमदनगरच्या इतिहासाचे आणखीन एक रक्तरंजीत पान ठरले. मुघली सैन्याने हल्ला करून आणि सुरूंग उडवून किल्ल्यात प्रवेश केला. सुलतान बहादूर निजाम शाह यास कैद केले, आणि ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात रवानगी केली. या युद्धात चाँद विवीचा बळी जाऊन देखील निजाम शाहीचा विनाश टळू शकला नाही.

मुघलांनी अहमदनगरचा किल्ला आणि त्याच्या आसपासचा भाग, दौलताबादचा किल्ला, वऱ्हाड प्रांत ही महत्वाची ठिकाणे आणि विभाग जिंकून घेतली. तरीही त्यांना निजाम शाही राज्य पूर्णपणे उध्वस्त करता आले नाही. अजून त्या राज्याचा बराचसा विभाग शिल्लक राहिला होता. चाँद बिबीच्या खुनामुळे राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली होती. तरीही मुघली सत्तेला संपूर्णपणे शरण यावे असे दखनी आणि हवशी सरदारांना वाटत नव्हते. प्रमुख मराठे आणि मुसलमान सरदारांना निजामशाही टिकली पाहिजे, आणि त्यासाठी लढा दिला पाहिजे असे निश्चितपणे वाटत होते, आणि त्यामुळे निजामशाही राजवटीची शेवटची चाळीस वर्षे ज्यात त्यानी मुघली आणि विजापूरी सत्ताधीशांचा सतत सामना केला, त्या काळातील अनेक घटना या विचाराचीच साक्ष देतात. मुघली सेनेला विरोध केला पाहिजे हा विचार प्रामुख्याने मलिकंबरने मांडला. तो अनेकांना पटला,आणि थोड्याच आवकाशात त्याने हवशी, दखनी, आणि इतर मुसलमान, मराठे मावळे आणि इतर लोकांना एकत्र आणले. त्याना युद्धाचे नवीन तंत्र म्हणजे गनिमी काव्याचे तंत्र शिकविले. त्याच्या मध्ये निजाम शाहीला संकटातून वाचविण्याचा विचार बळकट केला. मुघल हे निजाम शाहीचे उघड उघड शत्रु आहेत आणि त्याना दक्षिणेत कदापि येऊ देवू नये यासाठी लढण्यास तयार केले, आणि याप्रमाणे तो स्वतः आणि त्याने तयार केलेले लोक लढले, जिद्दीने लढले. त्यातच शहाजी भोसल्याचे कतृत्व लोकांना दिसले . पुढील चाळीस वर्षाचा इतिहास हा या दोन व्यक्तींच्या कर्तबगारीचा अत्यंत जाज्वल्य असा इतिहास आहे. त्यांचे निजामशाही वाचविण्याचे प्रयत्न यशस्वी झाले नाहीत ही दुर्दैवी गोष्ट असली तरी याच काळात भावी महाराष्ट्र राज्याची बीजे पेरली गेली. लोकांच्या आकांक्षाना अंकूर फुटले. महाराष्ट्राची अस्मिता जागृत होण्यास सुरूवात झाली.

मलिक अंबर हा मुळचा हबसाण्यातला (इथोपिया). गुलाम म्हणून त्याची एक वेळेस विक्री झाली व तो मुर्तझा निजामशाहाच्या काळात, अहमदनगरच्या चंगीज खानाकडे आला. त्यानंतर तो सैनिकी पेशात पडला. व पुढे मुघली आक्रमणाच्या वेळी तो विजापूरास गेला. तेथे त्याला फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही. तो इ. स. १५९७ मध्ये अहमदनगरला परत आला आणि अभंगखानास मिळाला आणि मुघलांचा अहमदनगरला पडलेला वेढा उठविण्यासाठी प्रयत्न केले. मुघलांनी

केलेल्या पराभवानंतर, त्याने निजामशाही राज्या टिकविण्याचा निश्चय केला.

यावेळी अंबरपाशी अत्यल्प साधने होती. तरी ही शाह अलीचा मुलगा मुर्तजा यास सुलतान म्हणून घोषित केले. आता निजाम शाहाची राजधानी परिंडास हलविण्यात आली. तेथेच खुत्बा पढून मुर्तजा निजाम शाह दुसरा याच्या नावे नाणी पाडली. त्याने आपल्या मुलीचा त्याच्याशी विवाह केला आणि स्वतःस वकिल - उस - सलतनत अथवा मुख्य प्रधान घोषीत केले.

आता त्याचे मुख्य काम निजाम शाही राज्य मुघली अथवा विजापूरी संकटापासून वाचविण्याचे होते. अंबर प्रमाणेच या काळात राजू दखनी नावाचा सरदार मोठ्या नाव लौकिकास आला होता. अंबरने त्याचे सहाय्य घेतले. या दोघांनी मिळून अबुल फजल आणि खान - इ - खानान याना त्राही भगवान करून सोडले. राजू दखनीच्या पाठिवरती अबुल फजलचे सैन्य होते. तव्हा अंबरने तेलंगण प्रांतात घुसुन मुघल सरदार बहादूर गिलाणी याचा पराभव केला, आणि प्रांत उध्वस्त केला. त्यानंतर तो परत अहमदनगरकडे वळला. याचा परिणाम असा झाला की, मुघली सैन्याला राजू दखनीचा पाठलाग सोडून तेलंगणात जावे लागले. ते सैन्य तिकडे गेल्या बरोबर अहमदनगरच्या किल्ल्याला अंबरच्या सैन्याने वेढा दिला. म्हणून किल्लेदार शेर ख्वाजा याच्या मदतीसाठी मुघली सेनाधिकारी अली मर्दानखान तेलंगाणातून नगरकडे आला. याच बरोबर खान - इ - खानान याने आपला मुलगा अब्दुलरहेमान यास अंबरच्या सैन्यावर हल्ला करण्यासाठी रवाना केले. नांदेड येथे त्याने अंबरच्या सैन्यावर हल्ला केला. (१६ मे १६०१ इ. स.) त्यात अंबरचा पराभव झाला आणि सैन्याला पळ काढावा लागला. त्यानंतर अब्दुलरहिमानच्या सैन्याने राजू दखनीचा पराभव केला. नाशिक तसेच गालण्याचा किल्ला ताब्यात घेतला. (२९ मे १६०१ इ. स.) या नंतर राजूने दौलताबादकडे आपला मोर्चा वळवला. वाटेतील गावांची नासधूस व जाळपोळ केली. त्यामुळे अबुलफजलला आपले सैन्य त्या दिशेने पाठविणे भाग पडले. मलिक अबंरने मराठवाड्यातील मांजरा नदिच्या काठी, हमिद खान, बाज बहादूर, बहादूर - उल-मुल्क या मुघली सेनाधिकाऱ्यावर हल्ला केला आणि विजय मिळविला. बाज बहादूर आणि हमिदखान यास बंदी केले. तो पुढे तेलंगण्यात गेला आणि मुघली अधिपत्याखाली असलेला तेलंगण प्रांत पुन्हा अेकदा आपल्या ताब्यात घेतला.

याउलट अबुलफजलच्या सैन्याने राजू दखनीची परिस्थिती कठीण करून सोडली होती. मुर्तजा निजामशाह दुसरा याच्या पक्षाशी येऊन मिळण्या शिवाय त्याला दुसरा पर्याय उरला नव्हता. त्या प्रमाणे तो अंबरकडे आला. हे दोन्ही पक्ष एकत्र आल्यामुळे व अंबराने मुघली सैन्यावर सतत घातलेल्या छाप्यामुळे दानियालला अंबरशी तह करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. या प्रमाणे तह झाला. या तहा प्रमाणे अंबराने कैद केलेले सर्व मुघली अधिकारी सोडून दिले. उलटपक्षी दानियाल याने औसा, बीड व धारुर हे सरकार मुर्तजा निजामशाहास देऊन टाकले.

या नंतर अंबराने दक्षिणी राज्यातील गोवळकोंडेकर आणि विजापूरकर याना मुघलांच्या दक्षिणेतील आक्रमणाविषयी आणि दक्षिण जिंकून घेण्याविषयी निर्माण झालेली परिस्थिती आणि सर्वांनी मिळून अेकत्रीतपणे त्यास विरोध करावा या विषयीचा विचार प्रत्यक्ष भेट घेऊन मांडला, परंतु त्याचा फारसा परिणाम झाल्याचा दिसून येत नाही. कारण लगेच त्याने बरीदशाहीच्या इब्राहिम खानाचा पराभव केला, व त्या नंतर कुत्बशाही सैन्याचाही पाडाव केला, परंतु खान- इ - खानानने त्याला तेलंगणात घुसू दिले नाही. आपला मुलगा मिर्झा इरज यास त्याने अंबरच्या पाठलागावर रवाना केले. तेव्हा अंबर धारूर व कंधार या भागाकडे वळला. आता त्याला फरहाद खान तीस हजार घोडदळासह येऊन मिळाला . तेव्हा त्याने नांदेड येथे असलेल्या इरजखानाच्या सैन्यावर चालून जाण्याचे ठरविले, परंतु इरजखान पूर्ण तयारीनिशी असल्यामुळे अंबरच्या सैन्याला पराभव पत्करावा लागला. या लढाईत अंबर जखमी झाला, आणि शत्रुच्या हाती पडता पडता वाचला.

मध्यंतरीच्या काळात राजू दखनी याने मुघली अधिकारी ख्वाजा फतहउल्लाह याचा पराभव केला. तेव्हा राजूच्या विरूद्ध तेलंगणातून अबुल फजल, बागलाण्यातून अमानत खान आणि बुऱ्हानपुराहून इनायतउल्लाह हे चाल करून निघाले. राजूने दौलताबादेकडे आपला मोर्चा वळविला. वाटेत त्याने मुघलांच्या कडून गालण्याचा किल्ला हस्तगत केला. अशा तऱ्हेने मुघली सैन्य त्यांचा तोफखाना, त्यांचे घोडदळ आणि त्याच्यातील उत्तमोत्तम सेनाधिकारी, अबुल फजल, खान - इ - खानान आणि इतर हे राजू अथवा मलिक अंबरचा पूर्णतः पाडाव करू शकले नाहीत. यातच मलिक अंबरचे युद्धकौशल्य आणि सामर्थ्य दिसून येते.

राजू आणि मलिक अंबर या दोघांनी मिळून जरी मुघली सैन्याला हैराण करून सोडले होते तरीही आता त्यांच्यात पूर्वीसारखे सख्य राहिले नव्हते. बेबनावाची परिस्थिती निर्माण होऊन ते एकमेकाचा द्वेष करीत. याचप्रमाणे निजामशाहीतील इतर सभासदांच्या मधे सुद्धा दुही निर्माण झाली. खुद्द मुर्तजा हा देखील अंबरपासून दुरावला. तेव्हा वेंकटराव कोळी, फरहादखान मुव्वल्लद, मलिक संदल आणि इतर मनसबदारांनी अंबरची साथ सोडून दिली व ते सर्व औसा येथे मुर्तजास जाऊन मिळाले. येथून मोठे सैन्य गोळा करून अंबरचा पराभव करण्याचा त्यांचा इरादा होता परंतु त्याआधी अंबरनेच आपल्या सैन्यासह त्यांच्यावर चढाई केली आणि त्यांचा पराभव केला. औशाचा किल्ला ताब्यात घेतला तर शत्रुपक्षातील बरीचशी मंडळी विजापूरकडे पळून गेली. यामुळे त्याला निजामशाहीतील अंतर्गत परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवता आले. त्याच बरोबर त्याने मुघलांशी मैत्रीचे संबंध वाढवले व त्यांच्या सहाय्याने राजू दखनीचा पराभव करण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे त्याने दौलताबादेवर हल्ला केला परंतु त्यात त्याचा पराभव झाला व शेवटी त्याने राजूशी तह केला आणि तो परिंड्यास परत आला. याच वेळी त्याने राजधानी परिंड्याऐवजी जुन्नर केली. थोड्याच दिवसात तो पुन्हा राजू दखनीच्या मागावर गेला. त्यास त्याने कैद केले व पुढे शिरच्छेद केला. त्याच्या ताब्यात असलेला मुलुख आपल्या अधिपत्याखाली आणला. यामुळे त्याच्या शक्तीत व दबदब्यात वाढ झाली.

मध्यंतरीच्या काळात सम्राट अकबर मृत्यु पावला व राज्यासाठी खुसरौ याने बंड केले. तसेच कंधारला (अफगाणिस्तान) इराणी फौजांनी वेढा दिला. यामुळे दक्षिणेकडे मुघलाच्या हालचाली मंदावल्या. इथे आता खान - इ - खानान आणि त्याचे सैन्य होते. अंबरने अधून मधून त्याच्या सैन्यावर गनिमी काव्याने हल्ला करून त्याला हैराण केले. अंबरने मुघली सैन्याशी मुकाबला कराण्यासाठी इब्राहीम आदिलशाह आणि कुली कुत्बशाह यांची मदत घेतली. खान - इ - खानान आणि त्याच्या मुलांच्या अधिपत्याखाली असलेल्या मुघली सैन्याचा पराभव केला. खान - इ - खानास बऱ्हाणपुराचा आश्रय घ्यावा लागला. त्यानंतर अंबरने सरळ गुजरातेत मुसंडी मारली. तेथून पुढे तो माळव्यात गेला. या वेळेस त्याच्या बरोबर मराठे व मावळे सैनिक होते असे फिरिश्ता सांगतो. तिकडे त्याने मुघली मुलूख आणि रसदेची लुटालूट केली. जुन्नरला परत आल्यानंतर दरबारातील कटकारस्थाने

विकोपास गेली होती. त्याच्या मते मुर्तजा निजाम हाच या सर्वांच्या मुळाशी आहे म्हणूनत्याने मुर्तजाचा खून केला.आणि त्याचा मुलगा बुऱ्हान यास गादीवर बसविले. (१६१० इ. स.).

या नंतर उत्तरेतून राजपुत्र परवेज मोठ्या सैन्यासह अंबरला कायमचा धडा शिकविण्यासाठी आला. त्यावेळी त्याच्या बरोबर मुघली सैन्यात अत्यंत नावाजलेले सरदार राजा मानसिंग, राजा बीरसिंग देव, राजा विक्रमजीत, शुजाअत खान, सैफखान बाऱ्हा आणि खान - इ - खानान होते. तरीही त्याने त्यांचा वेळोवेळी पराभव केला. त्यामुळे त्यांना बऱ्हानपूर, आदिलाबाद, जालनापूर अशा किल्ल्यांचा आश्रय घ्यावा लागला. त्याने त्यांच्या वरती गनिमी काव्याने मात केली. त्याच्या सैनिकी हलचाली इतक्या चपळाईच्या होत्या की, मुघली सैन्याधिकारी अश्चर्यचकित होत. त्यामुळे मुघली सैन्य त्याचा मुकाबला करू शकले नाही. अंबरने अहमदनगरचा किल्ला घेतला. (१६१० इ. स.).

आता थोडी त्यास शांतता लाभली होती. त्याने या काळात आपल्या सैन्यात मावळयांची भरती केली. त्यांना गनिमीकाव्याने लढण्याचे शिक्षण दिले. सैन्याची मोठया प्रमाणात जमवाजमव केली. राज्यकारभार सुधारण्याकडेही लक्ष पुरविले. जमिन महसूलाचे नवे धोरण आणि जमिनीची मोजणी करण्याची योजना आखून अमलात आणली. राज्यकारभारास उपयुक्त व लोकहिताचे जमिनी बाबतचे निवाडे याच काळात दिले. जुन्नरहून दौलताबादेस राजधानी प्रस्थापित केली.

उत्तरेकडे मुघली राज्यात बदल होवून जहाँगीर बादशाह झाला.खान - इ - खानास परत बोलावून घेण्यात आले.(१६१२ इ. स.) आता त्याच्या ऐवजी खान जहाँ लोदीस दक्षिणेच्या मोहिमेवरती खाना करण्यात आले. परंतु खान जहाँ लोदीला त्यात फारसे यश आले नाही. तेंव्हा स्वतः बादशाहाने मलिकंबरला सर्व बाजूने घेरून पराजित करण्याची योजना तयार केली. परंतु अंबरच्या युद्ध कौशल्यापुढे ही योजना असफल झाली. मुघली सैन्यावर मिळविलेल्या या यशानंतर अंबरने आपली राजधानी दौलताबादेहून खडकी (औरंगाबाद) येथे हलविली आणि आता खान - इ - खानाची दक्षिणेवर पुनश्च नेमणूक करण्यात आली.

खान - इ - खानानने मलिकंबर बद्दल अत्यंत सावधानतेचे धोरण ठेवले होते. निजामशाहीत पुन्हा एकदा दुहीने डोकेवर काढले. या वेळेस मराठे आणि अंबर असा सामना होता. मराठ्यानी मलिकांबरवर प्राणघाती हल्ला केला परंतु अंबर त्यातून यशस्वीरित्या बचावून निघाला यानंतर मराठ्यापैकी जगदेवराव, बाबाजी काटे, उदाराम आणि हबश्यांचा आधमखान, याकूतखान इत्यादी महत्वाच्या सरदारानी अंबरचा पक्ष सोडून खान - इ - खानास मिळाले. या परिस्थितीचा फायदा घेऊन खान - इ - खानानने अंबरवरती आपला मुलगा शाहनवाजखान यास सैन्यासह चढाई करण्यासाठी निरोप दिला. मुघली सैन्याची त्याच्या विरूद्धची हालचाल बघून, अंबरने विजापूर आणि गोवळकोंड्याहून मदत मागविली. तो स्वतः खडकी येथे युद्धाच्या तयारीनिशी उभा होता. मुघली सैन्याची आणि अंबरच्या सैन्याची जोरात लढाई झाली त्यात अंबरला पराभव पत्करावा लागला. शाहनवाज खानाने खडकी शहर लुटून उध्वस्त केले. (१६१६ इ.स.) त्यानंतर तो तेथून परतला. थोड्याच दिवसात अंबर पुन्हा सैन्यासह खडकीजवळ आला. त्याने खडकी शहराचा ताबा घेतला. गावांचे पुर्नवसन केले. लोकांना दिलासा दिला. या वेळी त्याने पोर्तुगिजांची मदत घेतली. मुघलांना मिळालेल्या आधम खान, याकूत खान, बाबाजी काटे आणि उदाराम यांचा त्याने इब्राहीमच्या मदतीने शिरच्छेद केला आणि इतरांना निजामशाही मधून घालवून दिले.

या घटनानंतर राजपूत्र खुर्रम मोठ्या सैन्यासह दक्षिणेत आला. यावेळी त्याच्या बरोबर, खान - इ - खानान, खान जहाँ लोदी आणि महाबतखान ही युद्ध नितीतील मातब्बर मंडळी होती. याचा एक परिणाम असा झाला की आत्तापर्यंत अंबरला गोवळकोंडेकर आणि विजापूरकारांची जी मदत मिळत होती ती बंद झाली. या सुलतानांना कदाचित असे वाटले असावे की मुघलांशी शत्रुत्व करणे म्हणजे आपल्या अस्तित्वालाच धक्का देण्यासारखे आहे. तेव्हा मुघलांच्या शत्रु पासून थोडे अंतरावर राहिले तर ते स्वहिताचे ठरणार होते. या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीमुळे अंबरला राजपुत्राला शरण जाण्या शिवाय पर्याय उरला नाही. त्याप्रमाणे तहाची बोलणी होऊन, अंबरने अहमद नगरचा किल्ला, बालाघाटचा काही मुलुख मुघलांना दिला. या राजनीतीमुळे अंबरचा पराभव टळला, आणि पुढील दोन वर्षाचा काळ शांततेत गेला.

इ. स. १६१९ मध्ये मुघली सैन्य उत्तेरेत मोहिमात गुंतले असताना, मलिक अंबरने विजापूर आणि गोवळकोंड्याच्या सुलतानाना मुघलांच्या विरूद्ध मदत देण्यास भाग पाडले. मुघलांना दिलेला मुलुख त्याने परत हस्तगत केला, आणि मुघलांना बुऱ्हाणपुरा पर्यंत घालवून दिले. खान - इ - खानाने तातडीची मदत मागून देखील त्यास उत्तरेतून मदत मिळू शकली नाही. यावेळी परत एकदा अंबरने आपले सैन्य नर्मदापार उत्तरेत - माळव्यात आणि गुजरातेत पाठविली. या कामगिरीत त्याला पोर्तुगीजांनी चांगली मदत केली.

याचा एक परिणाम असा झाला की, राजपुत्र शाहजहाँ याच्या अधिपत्याखाली मुघली सैन्य पुन्हा दक्षिणेतेदाखल झाले. या बातमी मुळे अंबरने खडकी हे राजधानीचे गाव सोडून दौलताबादेच्या किल्ल्यात बुरहान निजाम शाहसह सर्वांना हलविले. तो पर्यंत मुघली सैन्याने दौलताबादच्या आसपासच्या मुलखात लुटालूट करून किल्लयास वेढा घालण्याची तयारी सुरू केली. तहा शिवाय अन्य मार्ग अंबरला उरला नव्हता. शेवटी त्याने राजपुत्र शाहजहाँशी तह केला. युद्धाची खंडणी देण्याचे मान्या केले, तर दौलताबादेच्या आसपासचा चौदा कोसाच्या मुलुखाचे उत्पन्न मुघलांना देऊ केले. तहाच्याअटी जरी अपमानकारक होत्या तरीही त्या स्विकारल्यामुळे निजामशाही राज्य विनाशा पासून परत अेकदा बाचवले.

या नंतर एक वर्षात सिंदखेडचे जाधव सरदार मुघलास मिळाले. तर शहजहाँनने बापा विरूद्ध बंड केले, व त्याने अंबरचे सहाय्य मागितले. परंतु मुघली राज्याशी बिघाड नको म्हणून अंबरने नाकारले. या वेळी दक्षिणेतील मुघलांचा सुभेदार म्हणून महाबत खान होता. अंबरने त्याच्याशी सूत जमावण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या मदतीने या वेळेस अंबरला इब्राहिम आदिल शाहावर स्वारी करावयाची होती, परंतु महाबत खानाने त्याला सहाय्य करावयाच्या ऐवजी इब्राहिमच्या बाजूने कौल दिला. त्यामुळे अंबरला आता इब्राहिम आणि मुघली फौजांना तोंड द्यावयाचे होते.

मुघलांची मदत मिळत नाही असे दिसल्या नंतर तो गोवळकोंड्याकडे गेला. कुत्बशाहाची मदत मिळेल असे त्याला वाटले असावे. तेथून तो बिदरकडे वळला. आदिल शाही सैन्यावर अचानक हल्ला करून पराभव केला. तेथून तो विजापूरकडे वळला. विजापूरच्या किल्ल्याला निजामशाही सैन्याने वेढा दिला. तेव्हा इब्राहिम

मुल्ला मुहम्मद लारी याच्या मध्यस्थीने मुंघलांची मदत मागितली. तेव्हा महाबत खानाने सरबुलंद राय या सरदारास सैन्य देवून विजापूरकरांच्या मदतीसाठी रवाना केले. यातूनच पुढे भातवडीच्या घनघोर संग्रामाचा प्रसंग घडून आला, परंतु इब्राहिमच्या लक्षात आले नाही की, निजामशाही जिंकल्यावर ते आदिल शाहीवर चालून येणार हे ठरल्या सारखेच होते. पण इब्राहिम आणि मलिक अंबर यांची मने एकमेकांविरूद्ध इतकी विटली होती की त्यामध्ये समझोता होणे आणि पुनश्च दोघांनी एकत्र येवून समान शत्रूशी लढा देणे हे शक्यच नव्हते. ' जात्यातले रडतात तर सुपातले हसतात अशी दोन शाह्यांची स्थिती झालेली होती. आपले आजचे मरण उद्यावर ढकलीत आहोत, हे इब्राहिम आदिल शाहाच्या ध्यानात आले नसेल असे नाही, पण या दोन शाहा मध्ये एकोपा होऊ शकला नाही, आणि मुघलांच्या सहाय्याने आपण निजामशाहीचा पराभव करू शकू व तिला अडचणीत आणू असा अदूर दृष्टीचा विचार इब्राहिमने केल्यामुळे ही लढाई घडून आली.'

ही लढाई अहमदनगरच्या भातवडी या गावी झाली. ३१ ऑक्टोबर इ. स. १६२४ पूर्वी काही दिवसात ही लढाई झाली. या लढाईचे वर्णन मराठी व फार्सी या दोन्ही प्रकारच्या साधन ग्रंथात आले आहे. या लढाईत मलिक अंबर आणि शहाजीच्या सैन्याने, मुघली आणि आदिलशाही सैन्याचा दारूण पराभव केला. या लढाईत शहाजीने मोठा पराक्रम दाखविला, आणि त्याचा धाकटा भाऊ शरीफजी मारला गेला. अंबरच्या सैन्याने शत्रुचा पाठलाग केला, नंतर त्याने अहमदनगरनच्या किल्लयास वेढा दिला, परंतु वेढा बऱ्याच काळापर्यंत चालेल असे दिसल्यावरून तो सैन्य घेऊन विजापूरला गेला. नवरसपूर लुटले. तसेच बालाघाटचा मुघली मुलुखही लुटला. नंतर तो पोर्तुगीजांवर चालून गेला, आणि दाभोळ ताब्यात घेतले, आणि पोर्तुगीजांना तह करणे भाग पाडले.(१६२५ जून १०) तेथून तो परत विजापूरास आला. विजापूरहून निघून सोलापूरच्या किल्ल्याला वेढा घातला, आणि तो किल्ला जिंकून घेतला निजामशाही राज्यकर्त्यांची ही महत्वाकांक्षा आपुरी राहिली होती. ती त्याने पूर्ण केली. त्यानंतर विजापूरचा वेढा ऊठवून तो बऱ्हाणपूराकडे सैन्यासह निघाला. तेथे किल्ल्याला वेढा दिला, परंतु परिस्थिती बदलली होती, म्हणून त्यास परत खडकी येथे यावे लागले. खडकी येथे आल्यानंतर थोड्याच दिवसात आजारपणामुळे त्यास मृत्यु आला. (१४ मे १६२६ इ. स.) यावेळी त्याचे वय

ऐंशी वर्षाचे होते. त्याने निजामशाहीस वाचविण्याचे आतोनात प्रयत्न केले. त्याची जिद्द, त्याची महत्वाकांक्षा आणि कार्यपद्धती ही इतिहासात कायम स्वरूपाने स्मरणात राहील. त्याच्या मृत्युमुळे मुघली सत्तेला समर्पकपणे झुंज देणारे दक्षिणेचे नेतृत्व संपुष्टात आले.

मलिक अंबरच्या मृत्युनंतर त्याचा मुलगा फतह खान यास वकील आणि पेशवा हा खिताब मिळाला, परंतु हा स्वभावाने अत्यंत रागीट, अदूरदर्शी, दीर्घ द्वेषी स्वभावाचा होता. त्याच्या आगमनामुळे हाबशी आणि दखनी हा वाद सुरू झाला. यामुळे बरेचसे नामवंत सरदार निजामशाही सोडून मुघलांना मिळाले. त्यामुळे निजामशाही सत्ता आणखीनच कमजोर झाली.त्यात फतह खानाने हमीद खानची मदत घेतली. हमीद खान आणि त्याच्या बायकोने अहमदनगरचा किल्ला घेण्याचा विचार करून तिकडे फौज रवाना केली, परंतु खान जहाँ लोदीने शत्रुला दाद दिली नाही. तेव्हा हमीद खानने खान जहाँस पैसे देवून किल्ल्याचा ताबा मिळविला.याच प्रकारे त्याने वऱ्हाड आणि बालाघाटचा मुलुख परत मिळविला.

मलिक अंबरच्या मृत्युनंतर शहाजी आदिलशाही सोडून निजामशाहीत आला. (१६२८ इ. स.) शहाजहाँनने निजामशाहीवर आक्रमण करण्याचे धोरण आधिक उत्साहाने पुढे चालविण्यास प्रारंभ केला. खान जहाँ लोदीने जो मुलुख निजामशाहीस देवून टाकला, तो परत घेण्याची आज्ञा झाली. फतह खानाने वऱ्हाड आणि बालाघाट परत देऊ असे वचन दिले, परंतु आपल्या लोकांना मात्र त्याने मुघली फौजांना विरोध करण्यास सांगितले. यावरून निजामशाही सरदारांच्या मनात त्याच्या विषयी शंका उत्पन्न झाली. तेव्हा त्यानी त्याला कैद केले. निजामशाहीतील या गोंधळाचा फायदा घेऊन मुहम्मद आदिल शाहाने आपले सैन्य अहमदनगरवर हल्ला करण्यसाठी पाठविले, परंतु हमीद खान आणि त्याच्या बायकोने या सैन्याचा पराभव केला.

खान जहाँ लोदीने बादशाहा विरूद्ध बंड पुकारले, आणि बुरहान निजामशाहाने त्याला आश्रय दिला. ही अत्यंत मोठी चूक होती. शहाजहाँनने निजामशाहा विरूद्ध मोठी मोहिम उघडली. तेव्हा शहाजीला आता मुघलांना तोंड द्यावे लागणार होते, परंतु मध्येच सुलतान निजामशाह याने शहाजीचा सासरा

लखूजी जाधव याचा कोणच्यातरी कारवाईस बळी पडून खून करविला. (१२ ऑगस्ट १६३० इ. स.) त्यामुळे शहाजीसह अनेक मराठे सरदार निजामशाही सोडून मुघलास जाऊन मिळाले.

इ. स. १६२९ मध्ये शाहजहाँन दक्षिणेत आला. त्याचा मुख्य उद्देश खानजहाँ लोदीला शिक्षा करण्याचा होता. त्याने आपले सैन्य आजमखानाच्या अधिपत्याखाली वऱ्हाडात घुसविले आणि तो मुलुख परत हस्तगत केला. खान जहाँ लोदी बीड येथे होता. ख्वाजा अबुलहसन खान यास त्रिंबक, नाशिक, संगमनेर तर नसीर खानास तेलंगणात रवाना करण्यात आले. आता निजाम शाही मुलुखाची संपूर्ण नाकेबंदी करण्यात आली. नसीर खानाने निजामशाही सैन्यावर हल्ला करून त्यांचा पराभव केला. (जून १६३० इ.स.) पावसाळयाच्या सुरूवातीस निजामशाही सैन्य देऊळगाव व बीड येथे परतले. पावसाळयानंतर आजमखानाने खान जहाँ लोदीवर पुन्हा हल्ला चढविला. त्यामुळे तो बीड सोडून शेगावकेडे गेला..त्याचा पाठलाग करण्यात आला, तो दौलताबादेपर्यंत. मुघली सैन्याच्या वर्दळीमुळे पिकाचे फार नुकसान झाले. आणि सर्वत्र दुष्काळी परिस्थिती जाणवू लागली. त्यामुळे बुर्हानने खान जहाँस आपले राज्य सोडून जाण्यास सांगितले, परंतु त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. सिद्दी सलिम याने धारूरचा किल्ला मुघलांना देऊन टाकला (१५ जानेवारी १६३१ इ. स.). ख्वाजा अबुल हसन आणि नसिर खान यांच्या विरूद्ध निजामशाही सैन्य लढत होते. तर राज्याच्या दक्षिण सीमेवर रणदुल्लाच्या अधिपत्याखाली आदिल शाही सैन्य जमा झाले होते. दोन बाजूने मुघली फौजा आणि तिसऱ्या बाजूने विजापूरी सैन्याच्या नाकेबंदीत निजामशाही फौजा सापडल्या होत्या. त्यानी रणदुल्ला खानाकडे मदतीसाठी याचना केली, परंतु मुघलांना दुखवणे योग्य होणार नाही म्हणून तो तटस्थ राहिला. त्यानेही मुघलांकडे बोलणी चालू ठेवली. शेवटी अजम खानाने रणदुल्लासआपल्यास येऊन मिळण्यासाठी निरोप दिला. त्याच वेळेस, खेळोजी भोसले,उदाजीराम वगैरे मराठे सरदार त्याला येऊन मिळाले. मधल्या काळात बुरहान कंधार कडे वळला. नसीरी खानाने किल्ल्याला वेढा दिला होता. तेव्हा अजम खानाने धारूरहून आंबेजोगाईकडे धाव घेतली, आणि बुरहानचा रस्ता रोखला. हे बघून बुरहान जालनापुराकडे वळला परंतु मुघली सैन्याने त्याचा पिच्छा केल्यामुळे त्याला दौलताबादेच्या किल्ल्यात परत यावे लागले. या परिस्थितीवर उपाय म्हणून त्याने रणदुल्लास निरोप दिला की मदतीच्या मोबदल्यात सोलापूरचा किल्ला

विजापूरकराना देण्यात येइल. आदिल शाही वजीर खवासखानास देखील हेच पाहिजे होते. त्याने तातडीने रणदुल्ला खानास निजामशाहीच्या मदतीस जाण्यासाठी निरोप दिला.

अजमखानाला या बातमीचा सुगावा लागला. तेंव्हा त्याने रणदुल्लाच्या सैन्यास आडथळा निर्माण करण्यासाठी परिंडा आणि सभोवतालचा परिसर लुटून उध्वस्त केला. मुघली सैन्याच्या जलद हालचालींची दखल घेऊन मुक्करबखानाने रणदुल्लाखानास त्वरेने येण्याविषयी लिहिले. धारूर आणि कंधार मुघलांनी घेतले तर संगमनेर, वैजापूर जुन्नर आणि आदिलशाही राज्याचा काही भाग हे सर्व शहाजी भोसल्यास जागीर म्हणून देण्यात आले. परिस्थितीचे गांभिर्य लक्षात आणून देऊन तातडीने मदत मागितली. अजमखानाने परिंड्याच्या किल्ल्यास वेढा दिला. तेंव्हा किल्लेदाराने मुक्करबखानास मदतीसाठी निरोप दिला विठोजी या मराठा सरदारास वेढा घातलेल्या मुघली सैन्यावर हल्ला करण्यासाठी पाठविले परंतु विठोजीला परत फिरावे लागले.

रणदुल्लाखान सैन्यासह मुक्करबखानास येऊन मिळाला. त्यामुळे मुघली सैन्याचा प्रतिकार निजामशाही सैन्य करू शकले नाही. परिंड्याचा वेढा मुक्करब खानाला उठवावा लागला आणि तो धारूरकडे गेला. त्यानंतर दोन्ही सैन्यांचा मोर्चा कंधारकडे वळला. त्यानी नसीरी खानावर हल्ला चढवून पळवून लावले. मदतीसाठी नसीरी खानाने अजम खान आणि ख्वाजा अबुल हसन यांच्याकडे याचना केली. कंधारवर केलेल्या हल्ल्यात संयुक्त सैन्याला माघार घ्यावी लागली. तीन कोस दूरवर जाऊन पुन्हा हे सैन्य एकत्र आले, आणि त्यानी मुघली सैन्यावर रात्रीचे हल्ले सुरू केले, परंतु अजम खानाची मदत तेथे पोचल्यामुळे सयुक्त सैन्याचे धाबे दणाणले. कंधारच्या किल्ल्यास संयुक्त सैन्याची मदत न मिळाल्यामुळे किल्लेदार सादिक खानाने तहाची बोलणी केली, आणि किल्ला मुघलांच्या हाती सोपविला. (७ मे १६३१ इ. स.).

आता पर्यंत मुघलांनी वऱ्हाड, नाशिक, संगमनेर, धारूर, कंधार इत्यादी भाग आणि किल्ले आपल्या ताब्यात घेतले होते. त्यामुळे बुरहान रिजाम शाहाची परिस्थिती अत्यंत बिकट झाली होती. त्यात आणखीन अेक नवीन संकट शहाजी भोसल्याच्या रूपाने त्याच्या पुढे उभे राहिले. शहाजीने मराठ्यांची मोठी फौज उभी

करून कोकण प्रांत जिंकून घेण्यासाठी योजना तयार केली होती. त्याने या आधी आदिलशाही प्रांतावर हल्ले करून जेरीस आणले होते. शहाजीचा बंदोबस्त करण्यासाठी विजापूर दरबाराने मुरारी पंडिताची रवानगी केली. मुरारी पंडिताने पुणे व इंदापूर प्रांत काबीज केला, व शहाजीस जुन्नर पर्यंत चेपले. जुन्नर येथे शहाजीने श्रीनिवासरावाचा आश्रय घेतला. तसेच शहागड नावाचा किल्ला बांधला असे प्रतिपादन बादशाहनामा या ग्रंथाचा लेखक लाहोरी करतो.

आदिल शाही सैन्याच्या मदतीने मुघली सैन्याने कोकणातील महाड, गोरेगाव व निजामपूर ही ठिकाणे घेतली. या मुळे निजामशाही दरबारातील सरदार अत्यंत हवालदिल झाले. राज्याचा शेवट जवळ आला असे त्यांना वाटावयास लागले. तेव्हा मुक्करबखानाने, आपल्या सुलतानास, मुघली सैन्याला विरोध करण्याचे धोरण सोडून द्यावे असे सुचविले. मुघल आणि आदिलशाही, ही दोन राज्ये मिळून निजामशाही राज्य गिळंकृत करीत आहेत. तेव्हा दोन्ही शत्रुंच्या बरोबर एकदम लढा देण्या-पेक्षा मुघलांशी मिळते जुळते घ्यावे परंतु हमीद खान, फरहाद खान आणि सफदरखान यांनी या धोरणाला विरोध केला. त्याच बरोबर फतहखानास कैदेतून सोडून द्यावे म्हणून त्याच्या आईने आग्रह धरला. १८ जानेवारी इ. स. १६३१ रोजी बुरहानने आपल्या भावाची अत्यंत नाराजीने सुटका केली. तेव्हा मुक्करबखानाने बुरहानचा पक्ष सोडून दिला व अजमखानास जाऊन मिळाला. फतहखानाने हमीद खानास मृत्युदंड दिला आणि मुघलांशी तहाची बोलणी सुरू केली. शहाजहाँन बादशाहाने यावर विश्वास कसा ठेवावा असा प्रश्न केला. तेव्हा फतह खानाने बुरहानचा वध केला व त्याच्या मुलाला गादीवर बसवून मुघल बादशाहाच्या नावे खुतबा पढला तसेच नाणीही पाडली.

१६ मार्च इ. स. १६३२ रोजी शहाजहाँन बुरहानपुराहून उत्तरेकडे निघाला. मुघलांनी खानजहाँ लोदीने देऊन टाकलेले बालघाट व वऱ्हाड हे प्रांत जिंकून घेतले होते. खान जहाँ लोदीची बंडखोरी मोडून काढली होती तसेच दक्षिणेत चांगला वचकही बसवला होता.

महाबतखानाची दक्षिणच्या सुभ्यावरती नेमणूक करण्यात आली. लखुजीच्या वधानंतर शहाजी मुघली चाकरीत काहीं काळ होता परंतू तेथे त्याला फक्त पाचहजारी मनसब मिळाली. शहाजी सारख्या महत्वाकांक्षी माणसाला या लहानशा

मनसबीने मानसिक समाधान लाभणे कधीच शक्य नव्हते. म्हणून ती मनसबदारी टाकून तो पुन्हा निजामशाहीत परतला. त्याने नाशिक, त्रिंबक, संगमनेर, जुन्नर आणि उत्तर कोकणातील काही भागांवर ताबा मिळविला. शहाजींच्या या वाढत्या हालचालीमुळे फतहखानाने खानजमानाकडे मदत मागितली. शहाजींच्या जोडीला आदिलशाही सैन्याने सुद्धा निजामशाहीचे लचके तोडण्यास सुरू केले होते व त्यांच्या या वाढत्या दबावापुढे दौलताबादचा किल्ला फतहखानास लढवणे अशक्य होते. इकडे रणदुल्लाखानाने फतह खानाशी बोलणी सुरू केली आणि त्यास मुघली फौजांना विरोध करण्यास प्रवृत्त केले. महाबत खानास जेव्हा याचा सुगावा लागला तेंव्हा त्याने आपल्या मुलास सैन्यासह दौलताबादच्या किल्ल्यास वेढा देण्यासाठी रवाना केले. मुरारी पंडित आणि रणदुल्ला खानाने किल्ल्यात रसद पोचविण्याची पराकाष्टा केली परंतू मुघली सैन्याच्या वेढयातून ती सुखरूप पोचू शकली नाही. महाबतखानाने आंबरकोट आणि महाकोट हे किल्ल्यातील दोन महत्वाचे टप्पे जिंकले. शेवटी फतहखान नाइलाजाने शरण आला. (१७ जून १६३३ इ. स.) त्या नंतर फतहखान आणि हुसेन यांना आग्र्यास पाठविण्यात आले. फतहखानास दोन लाखाची जागीर दिली परंतु हुसेन निजामशाहाला मात्र ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात ठेवण्यात आले.

मुघलानी दौलताबादचा किल्ला घेतल्यानंतर शहाजीने निजामशाही घराण्यातील एका लहान मुलास मुर्तजा निजामशाह (३ रा) असे नाव देऊन पेमगिरीच्या किल्ल्यात गादीवर बसविले. (सप्टेंबर १६३३ इ.स.) आणि त्याने निजामशाहाच्या नावाने राज्य कारभार करण्यास सुरूवात केली. मुघलाच्या विरूद्ध आदिलशाहीतून त्याला मदत मिळत गेली. आता त्याच्याकडे आठ हजार मराठे सैनिकांची फौज तयार होती. त्याने शिवनेरी, जिवधन, खेज, परसगड, हंसगड, माहूली इत्यादी किल्ले ताब्यात घेतले. त्याने बिदर, अहमदनगर आणि दौलताबादेच्या आसपासचा प्रदेश लुटला. मुघली सेनानी महाबतखान आणि खानदौरान यांना अजिबात विश्रांती मिळू दिली नाही. महाबतखान शहाजी विरूद्ध विशेष यश मिळवू शकला नाही आणि थोड्याच दिवसात तो मरण पावला (आक्टोंबर १६३४ इ.स.) महाबत खानाच्या मृत्युनंतर मुघली सैन्याविरूद्ध शहाजीच्या हालचाली वाढल्या परंतू शहाजहाँनला दक्षिण पूर्णपणे जिंकून घ्यावयाची महत्त्वाकांक्षा होती.

त्यामुळे मुघली सैन्याचे बळ दिवसेंदिवस वाढतच होते. मुघली सैन्याला शह देण्यासाठी त्याने पोर्तुगिजांची मदत मागितली परंतु त्यानी ती दिली नाही.

शहाजीच्या वाढत्या हलचालीमुळे शहाजहाँन जानेवारी इ. स.१६३६ मध्ये दक्षिणेत पुन्हा अेकदा आला. शाईस्ताखान व अलीवर्दी खानास शहाजीचे चांदोर, संगमनेर, नाशिक या भागातील ठिकाणे जिंकून घेण्यास सांगण्यात आले. खान जमानाला शहाजीच्या पाठीवर सोडण्यात आले. त्याने शाहाजीस निजामशाही बाहेर घालवून देवून कोकण प्रांत मुघली आधिपत्याखाली आणावयाचा होता. खान दौरान यास कुत्बशाही व निजामशाही राज्याच्या सिमेवर नियुक्त करण्यात आले व अब्दुल्लाह कुत्बशहाकडून कसलीही मदत शहाजीस पोचू नये अशी व्यवस्था करण्यात आली. खान जहाँ यास आदिल शाही राज्यावर हल्ला करण्यासाठी रवाना करण्यात आले. शहाजहाँच्या या योजनेमुळे निजामशाही राज्य खालसा होण्याच्या मार्गावर लागले. शाईस्ताखान आणि अलीवर्दी खानाने नाशिक आणि चांदोर भाग आपल्या ताब्यात घेतला. नंतर ते आदिल शाही राज्याकडे वळले. त्यांनी नळदुर्गाचा किल्ला जिंकून घेतला, व सोलापूर जवळील प्रांत उध्वस्त केला. खान जमानाने शहाजीचा पाठलाग करून त्यास माहूलीच्याकिल्ल्यात बंदिस्त केले. अेवढे होऊनही मुघली सैन्याला शहाजी विरूद्ध जय मिळविता आला नाही, अथवा नाश करता आला नाही. तेव्हा त्यांनी आदिल शाहीवर जोरदार हल्ले केले. शेवटी इ. स. १६३६ मध्ये आदिल शाह आणि मुघलांच्या मध्ये तह होऊन आदिल शाहाने मुघलांना, सोलापूर आणि परिंड्याचे किल्ले व आसपासचा भाग तसेच कल्याणी - बिदर आणि निजामशाही राज्यातील भिमा आणि निरा नद्याच्या दरम्यान असलेला मुलुख मुहम्मद आदिल शाहास देण्यात आला. शहाजी विरूद्ध आदिल शाहाने मुघलास मदत करावी असे ठरले. या तहामुळे निजामशाही राज्याची वाटणी सोईस्कररित्या मुघल आणि विजापूरकर यांच्यात करण्यात आली, निजामशाही राज्य जवळजवळ संपुष्टात आल्या सारखे झाले. शहाजहाँने राजपुत्र औरंगजेब यास दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून नेमले (१८ अेप्रिल इ. स. १६३६).

शहाजहाँन उत्तरेकडे गेल्यानंतर, औरंगजेबाने खान जमानास शहाजी विरूद्ध रवाना केले. रणदुल्लाखानाचे सैन्य व कान्होजी जेधे यांच्यासह खान जमान शहाजीच्या मागावर जुन्नरकडे निघाला. शहाजी जुन्नरहून कोंढाणा आणि तोरणा या गडाच्या आश्रयाला गेला. तेव्हा त्याच्या पाठिवर मुघली सैन्य होते. तेथून तो मुर्तजा निजामशाह (तिसरा) याला घेऊन माहुली गडावर आला. तेव्हा मुघल आणि विजापूरकर या दोन्ही सैन्यानी माहुली गडास वेढा दिला. (ऑगस्ट १६३६ इ. स.) शहाजीने काही वेळे पर्यंत या संयुक्त आघाडीस तोंड दिले. पण ज्यावेळी त्याची खात्री झाली की आपल्या हातून यापुढे निजामशाही वाचविणे काही झाले तरी शक्य होणार नाही, तेव्हा विजापूरी सरदार रणदुल्लाखान व त्याच्याच हाताखाली काम करणारा मावळयांचा सरदार कान्होजी जेधे याकरवी त्याने तहाचे बोलणे लावले. तेव्हा तह झाला तो येणे प्रमाणे, (१) निजामशाही वारसाला शहाजीने मुघलांच्या स्वाधीन करावे. (२) शहाजीने विजापूरकरांच्या नोकरीत जावे. (३) मुघलांनी त्यास आपल्या चाकरीत ठेवू नये (४) कोकणातील कल्याण भिवंडी पर्यंतचा प्रदेश आदिल शाहीच्या ताब्यात रहावा आणि त्याच्या उत्तरेकडील प्रदेशावर मुघलांनी आपली सत्ता चालवावी.

यानंतर निजामशाहीतील उरली सुरली ठिकाणे, उदगीर आणि औशाचे किल्ले औरंगजेबने सहज घेतले. या विजया बरोबरच निजामशाही राज्य जिंकून घेण्यासाठी मुघली सामर्थ्याला देखील चाळीस वर्षाचा कालावधी लागला. मुघली सामर्थ्यापेक्षाही अंतर्गत कलह, वैयक्तीक द्वेष, आणि स्पर्धा, नाकर्ते सुलतान राज्यावर येणे, याबाबी निजामशाहीत पन्नास वर्षाहून अधिक काळ सातत्याने घडत गेल्या. मुघली सत्तेच्या आक्रमणापेक्षाही या महाभयानक रोगाने निजामशाहीला ग्रासून टाकले होते. त्यामुळे राज्याचा विनाश हा शेवट अनिवार्य होता. त्यामुळे कोणा एका व्यक्तीला, मग ती व्यक्तीकितीही कर्तबगार असो, आणिक कितीही गुणानी अवगत असो, निजामशाही सलतनत वाचविणे जवळजवळ दुरापास्त होते.

कालपट

घटना	इ. स.
अलाउद्दीन खलजीची देवगिरीवर पहिली स्वारी	१२९६
अलाउद्दीन खलजीची देवगिरीवर दुसरी स्वारी	१३०७ - १३०८
रामचंद्र यादवाचा मृत्यु	१३११ - १३१२
कुत्बुद्दीन खलजीची देवगिरीवर स्वारी आणि यादवाच्या राज्याचा शेवट	१३१७ - १३१८
खलजी घराण्याची सत्ता तुघलकांनी उलथून पाडली	१३२१
राजपुत्र उलघखान मुहम्मद तुघलकची दक्षिणेत स्वारी	१३२३
मुहम्मद तुघलकाचे राज्यारोहण	१३२५
जफर खानाने तुघलकांचा पराभव केला	१३४७
नसिरूद्दीन इस्माइलशाह (सुलतान)	सप्टेंबर १३४६ ते ऑगस्ट १३४७
अलाउद्दीन हसन गंगू बहमनी - बहमन शाह - बहमनी राज्याची स्थापना	ऑगस्ट १३४७
हसन गंगूचा मृत्यु	११ फेब्रुवारी १३५८
मुहम्मद पहिला राज्यारोहण	११ फेब्रुवारी १३५८
विजयनगरकाशी युद्ध आणि विजय	१३६६
मुहम्मदाचा मृत्यु आणि अलाउद्दीन मुजाहीद याचे राज्यारोहण	२१ अेप्रिल १३७५
मुजाहीदचा खून आणि दाऊद पहिला राज्यारोहण	१६ अेप्रिल १३७८
दाऊदचा वध आणि मुहम्मद दुसरा राज्यारोहण	२१ मे १३७८
मुहम्मद दुसरा मृत्यु आणि घियासुद्दीनचे राज्यारोहण	२० अेप्रिल १३९७

घियासुद्दीन यास आंधळे करून कैदेत टाकले व याचा भाऊ दाऊद दुसरा राज्यावर आला.	१४ जून १३९७
अहमद आणि फिरोज यांनी शम्सुद्दीन दाऊद दुसरा यास आंधळे करून राज्य घेतले.	१६ नोव्हेंबर १३९७
ताजूद्दीन फिरूज राज्यारोहण मुधोळाच्या भैरव सिंहास ८४ गावाची जागीर	१५ जानेवारी १३९८
फिरोजचा देवरायाच्या मुलीशी विवाह	१४०७ - १४०८
फिरोजचा मृत्यु आणि शिहाबुद्दीन अहमद (पहिला) राज्यारोहण	२२ सप्टेंबर १४२२
राजधानी गुलबर्ग्याहून बिदरला नेली.	१४२६ - १४२७
विजयनगरची मोहिम	१४२५ - १४२६
गुजरातच्या अहमद शाह बरोबर लढाई	१४२९ - १४३०
अहमदशाहाचा मृत्यु आणि अलाउद्दीन अहमद (दुसरा) राज्यारोहण	१७ अेप्रिल १४३६
खानदेशच्या नासिर खानाशी लढाई	१४३७ - १४३८
विजयनगरकराशी युद्ध	१४३५ - १४३६
ओरिसाच्या कपिलेश्वराने राजमुंद्री आणि कोंडविडू ही ठिकाणे घेतली	१४३४ - १४३५
दुसऱ्या देवरायाचा मृत्यु	२४ मे १४४६
खलफ हसन आणि चाकणची घटना	१४४७ - १४४८
जलाल खानाची बंडखोरी	१४५४ - १४५५
अलाउद्दीनचा मृत्यु	३ अेप्रिल १४५८
अलाउद्दीन हुमायून राज्यारोहण	७ मे १४५८

हसन खानाची बंडखोरी	१४६०
अलाउद्दीन हुमायूनचा वध	४ सप्टेंबर १४६१
निजामुद्दीन अहमद (तिसरा) राज्यारोहण	१४ सप्टेंबर १४६१
ओरीसाच्या कपिलेश्वराची बिदरवर स्वारी	१४६१
महमूद खलजीची स्वारी	१४६१ - ६२
निजामुद्दीन अहमदचा अचानक मृत्यु. शम्सुद्दीन मुहम्मद (तिसरा) राज्यारोहण	३० जुलै १४६३
महमुद गावान यास मुख्य वजीर केले	१४६३
माळव्याच्या महमुदाने स्वारी केली	नोव्हेंबर १४६६
खेडच्या राजाविरूद्ध स्वारी	१४६७ - १४६८
महमूद गावान याची कोल्हापूर, दाभोळ प्रांतावर स्वारी	१४६९ - ७०
रांगणा किल्ला घेतला	१४ जानेवारी १४७१
जुन्नर घेतले	१३ डिसेंबर १४७१
असद खानाने गोवा प्रांत घेतला	१ फेब्रुवारी १४७२
बहंमनी सैन्याची ओरीसा सैन्याशी लढाई	१४७७ - १४७८
महमूद गावानचा वध	१५ एप्रिल १४८१
शम्सुद्दीनाचा मृत्यु	१२ मार्च १४८२
शम्सुद्दीन महमूद राज्यारोहण	२६ मार्च १४८२
युसूफ आदिल खानाची विजयनगरवर चढाई	१८ एप्रिल १४९३
बहादूर विरूद्ध सुलतानाची लढाई	५ नोव्हेंबर १४९४
कृष्ण देवरायाचे राज्यारोहण	१५०९
महमूदाचा मृत्यू	२७ डिसेंबर १५१८

वास्को द गामाचे कालीकत येथे आगमन	२० मे १४९८
अहमद ४ था राज्यारोहण	२७ डिसेंबर १५१८
अहमद ४ था मृत्यु	१५ डिसेंबर १५२०
अलाउद्दीन शाह राज्यारोहण	२८ डिसेंबर १५२०
अलाउद्दीन शाह मृत्यु व वलिअुल्लाह राज्यारोहण	५ मार्च १५२३
वलिउल्लाहचा मृत्यु आणि बहमनी राज्याचा शेवटचा सुलतान कलिमुल्लाह राज्यारोहण	१५२६
कलिमुल्लाह मृत्यु आणि बहमनी राज्याचा शेवट	१५३८
अहमदनगरची निजामशाही	
अहमद निजामशाह बहरी सुलतान म्हणून घोषणा	१४९०
अहमद निजामशाहाचा मृत्यु व बुरहान निजामशाह राज्यारोहण.	१५१०
राहुरीची लढाई.	१५१० - १५११
पाथरी निजामशाहीला जोडले.	१५२०
विजापूरवर चढाई.	१५३१
राज्यात शिया धर्माची स्थापना.	१५३१
सोलापूर घेतले.	१५५२
बुरहानचा मृत्यु.	३० डिसेंबर १५५३
हुसेन निजामशाह पहिला राज्यारोहण.	९ फेब्रुवारी १५५४
तालीकोट अथवा बनीहट्टीची लढाई व रामराजाचा मृत्यु.	२३ जानेवारी १५६५
हुसेन निजामशाहाचा मृत्यु.	६ जून १५६५
मुर्तजा निझामशाह राज्यारोहण.	१७ जुलै १५६५
अली आदिल शाहाची चढाई.	१५६९

गोवेकर पोर्तुगीज प्रांतावर (चौल) चढाई व पराभव.	१५७० - १५७१
वऱ्हाडची इमादशाही अहमदनगरच्या राज्याला जोडली.	ऐप्रिल १५७४
मलिक अंबरने अहमदनगर मुघलांचेकडून जिंकून घेतले.	ऑक्टोबर १६१०
मलिकंबरने जमीन मोजणी व महसुली सुधारणा सुरू केल्या.	१६१२
अहमदनगर ऐवजी खडकी (औरंगाबाद) येथे निजामशाही राजधानी हलवली.	१६१२
निजामशाही सैन्य बऱ्हाणपूर चाल करून गेले.	१६१८ - ११६१९
राजपुत्र शाहजहाँनची दक्षिणेत नेमणूक.	१६२०
मलिकअंबरचा मुघलाशी तह.	१६२१
मलिकबंर मुघल आणि विजापूरकरांच्या विरूद्ध मोहिम उघडतो.	१६२२
मुघली आणि विजापूर सैन्याबरोबर भातवडी येथे मलिक अंबर व शहाजीची लढाई, शत्रूचा पराजय.	३१ ऑक्टोबर १६२४
अहमदनगरला मलिक अंबरच्या सैन्याचा वेढा.	१६२४
पोर्तुगीजांवर हल्ला. दाभोळ घेतले.	१० जून १६२५
मलिकांबरचा विजापूरवर हल्ला व सोलापूरच्या किल्ल्याला वेढा.	१५ जून १६२५
खडकी येथे मलिकांबरचा मृत्यु.	१४ मे १६२६
लखोजी जाधवाचा वध.	१२ ऑगस्ट १६३०
कंधारचा किल्ला मुघलानी घेतला.	७ मे १६३१
फतेखानाने बुऱ्हान निजामचा वध केला.	१६३२
हुसेन निजामशाह यास गादीवर बसविले.	१६३२

हुसेनला मुघली सैन्याने ताब्यात घेऊन ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात रवानगी केली.	१७ जून १६३३
मुघल सैन्याची दक्षिणेवर स्वारी गाविलगड आणि एलिचपूर घेतले.	मार्च १५८६
हुसेन दुसरा बापाविरूद्ध स्वारी आणि सुलतानास मृत्युची शिक्षा.	१३ जून १५८८
हुसेन विरूद्ध बंडखोरी आणि हुसेनचा मुलगा इस्माईल यास राज्यारोहण.	१ एप्रिल १५८९
मुघलांच्या साह्याने दुसरा बुरहान निजामशाह गादीवर आला.	१५ मे १५९१
पोर्तुगिजांविरूद्ध स्वारी.	१५९२
बुरहानचा मृत्यु व इब्राहीम निजामशाह राज्यारोहण.	१८ एप्रिल १५९५
इब्राहीम आदिलशाहची अहमदनगरवर चढाई आणि इब्राहीमचा मृत्यु.	१६ ऑगस्ट १५९५
मुघली सैन्याचा अहमदनगरला वेढा.	१८ डिसेंबर १५९५
चाँद बिबिने मुघली सैन्याचा पराभव केला.	२० फेब्रुवारी १५९६
राजपुत्र दानीयलची अहमदनगरवर चढाई.	१५९९
चाँद बिबिचा खून.	१५९९
सुलतान बहादुर निजामशाह मुघली कैदेत.	१६ ऑगस्ट १६००
मुघली सैन्याकडून मलिक अंबरचा पराजय.	१६०१
मलिक अंबरने हमिद खान व बाज बहादूर या मुघली सेनाधिकाऱ्यांना ताब्यात घेतले - मुघलाशी तह व मुर्तझा निजामशाह यास मुघलाची मान्यता.	१६०१

मुर्तझा निजामशाह (तिसरा) यास शहाजीने गादीवर बसविले.	१६३३
शहाजानचे दक्षिणेत आगमन.	१६३६
मुघल आणि आदिलशाहीमधे निजामशाही विरूद्ध करार.	१६३६
औरंगजेबाची दक्षिणचा सुभेदार म्हणून नेमणूक.	१८ एप्रिल १६३६
शहाजीची मुघलांच्याकडे शरणागती.	१६३६
मुर्तजा निजामशाह मुघली कैदेत व ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात रवानगी व निजामशाहीचा शेवट.	१६३६
बरीदशाही	
बरीदशाही ची स्थापना अलिबरीदशाह याने केली.	१५४३
अलिबरीदचा मृत्यु व इब्राहीम बरीद गादीवर आला.	१५८०
इब्राहीम बरीदचा मृत्यु व कासीम बरीद (दुसरा) गादीवर आला.	१५८७
कासीम बरीदचा अचानक मृत्यु व अमीर बरीद राज्यावर आला.	१५९०
मिर्झा अली बरीदची बंडखोरी आणि राज्याचा ताबा	१६००
मलिकअंबर बिदरवर चालून गेला आणि अली बरीदने तह केला.	१६०२
मिर्झाअली मुघलाची मदत मागतो.	१६०५
इब्राहिम आदिलशाचे सैन्य बिदरवर चाल करून गेले.	१६१९
अली बरीद आणि त्यांच्या कुटुंबास कैद. बरीदशाहीचा मुलुख आदिल शाहीस जोडण्यात आला व बरीदी घराण्याचा शेवट झाला.	१६१९

इमादशाही

फतहउल्ला इमादुलमुल्क याने गावीलगड येथे इमादशाहीची स्थापना केली.	१४८६ नंतर
अली आदिलशाहला मदत केली म्हणून सुलतान महमूद शाह बहमनी गावीलगडावर चालून गेला.	१५०६
अहमद निजामशाहास मदत.	१५०७ - १५०८
इमादुलमुल्काचा मृत्यु.	१५१०
अलाउद्दीन उर्फ इमादुलमुल्क गादीवर आला.	१५१०
निजामशाही विरूद्ध मोहीम आणि पराभव.	१५१०
इस्माईल आदिलशाह विरूद्ध अलीबरीद यास मदत.	१५१४
माहूरचा सुभेदार खुदाबंद खान याची बंडखोरी.	१५१७
बुरहान निजामशाहा इमादशाहीतील पथारी व माहूर काबीज करतो.	१५२४ - १५२५
गुजरात सुलतान बहादूरशाह याची मदत अलाउद्दीनाने घेतली.	१५२५
अलाउद्दीनचा मृत्यु व दर्या इमादशाहाचे राज्यारोहण.	१५३० - ३१
मिराननें बुऱ्हान निजामशाहाच्या मुलाशी आपल्या मुलीचा विवाह करून दिला.	१५४१
बुऱ्हानने सोलापूरवर केलेल्या चढाईत दर्या इमादने मदत केली.	१५४३
दर्या इमादने आपली मुलगी दौलतशाह बेगम हिचा विवाह हुसेन निजाम शहाशी करून दिला.	१५५९ - १५६०
दर्या इमादशाहाचा मृत्यु व त्याचा अज्ञान मुलगा बुरहान राज्यावर आला.	१५६१ - १५६२
मुर्तजा निजामशाहाची वऱ्हाडवर स्वारी व गावील गड जिंकून घेतला. इमादशाहीचा अधिकारी तुफेल खानाचा पराभव व अटक.	१५६९ नंतर

इमादशाही घराण्यातील सर्वांना अटकेत ठेवण्यात आले व नंतर त्यांचा वध केला.	१५७४
या प्रमाणे इमादशाहीचा शेवट व ते राज्य निजाम शाहीला जोडण्यात आले.	१५७४

खानदेशाचे फारूकी घराणे

मलिक राजास फिरूजशाह तुघलाकाने खानदेशाची जागीर दिली.	१३७०
मलिक राजाचा मृत्यु व नासीरखान फारूकी राज्यावर आला.	२९ एप्रिल १३९९
थालनेरचा किल्ला जिंकून घेतला.	१४१७ - १४१८
नासीर खानाची बंडखोरी पराभव, आणि मृत्यु व मिरान आदिल खान गादीवर आला.	१४३७
मिरान आदिल शाहाचा संशयीतरित्या बऱ्हानपुरात खून	३० एप्रिल १४४१
मुबारकखान फारूकी गादीवर आला.	१४४१
मुबारकखानचा मृत्यु व मलिक आइना उर्फ आदिल खान गादीवर आला.	१४५७
आदिल खानाचा मृत्यु व आदिलखानाचा धाकटा भाऊ दाऊद राज्यावर आला.	२८ सप्टेंबर १५०१
दाऊदचा मृत्यु व आलमखान आदिलखान (तिसरा) या नावाने गादीवर आला.	१५०८
मांडूच्या वेढ्यात आलमखानाचे सैन्य.	१५१८
आदील खानाचा मृत्यु व मिरान मुहम्मद खान गादीवर आला.	१५२०
मांडूवर चढाई आणि विजय.	२८ मार्च १५३१

मिरानचा मृत्यु व मुबारक शाह फारूकी गादीवर आला	४ मे १५३७
अकबर बादशाहकडे मांडलीकत्व पत्करण्यासाठी वकील पाठवला.	१५६०
मुबारकचा मृत्यु व मुहम्मदशाह फारूकी गादीवर आला.	१९ डिसेंबर १५६६
गुजरातची खानदेशावर चढाई आणि पराभव.	१५६६
वऱ्हाड प्रांतावर हल्ला आणि पराभव. निजामशहाशी तह.	१५७६
मुहम्मद शाहाचा मृत्यु व राजा अलीखान, आदील शाह फारूकी (चौथा) या नावाने राज्यावर आला.	१५७६
अकबराच्या हुकमावरून मुघल सैन्याची खानदेशावर चढाई.-	१५७६
दक्षिणेत मुघलाची सुरू झालेली घुसखोरी थांबविण्यासाठी निजामशाहीशी सहकार्य.	१५८५ - १५८६
राजा अली खानाने मुघलांचे मांडलिकत्व मान्य केले.	१५८७
राजा अलीने आपल्या मुलीचा विवाह राजपुत्र मुराद याच्याशी करून दिला.	१५९५
सोनपतच्या लढाईत राजा अलीचा मृत्यु.	५ फेब्रुवारी १५९७
कादरखान, बहादूरशाह फारूकी या नावाने राज्यावर आला.	१५९७
अबुलफजल खानदेशात आला.	मे १५९९
अकबर बादशाह बुऱ्हाणपुरात आला व खानदेशात मुघली सैन्य घुसले व असिरगडास वेढा दिला.	मार्च १६००
फारूकी सैन्याची शरणागती व खानदेश मुघल साम्राज्याचा भाग बनले.	१७ जानेवारी १६०१

परिशिष्ट 'अ'

मध्ययुगीन महाराष्ट्र
उपयुक्त संदर्भ ग्रंथाची सूची

(१) मराठी व हिंदी

आपटे द. वि. (सं): मुधोळ संस्थानच्या घोरपडे घराण्याचा इतिहास पुणे. १९३४.

जोशी शं. ना. : मराठे कालीन समाज दर्शन, अ. वि. गृह प्रकाशन, पुणे, १९६०.

अर्वाचित महाराष्ट्रेतिहास कालांतील राज्यकारभारचा अभ्यास [१६०० ते १६८०], पुणे विद्यपीठ, पुणे, १९५९.

कोलते वि. भ. (सं): स्मृति स्थळ, अरुण प्रकाशन, मलकापूर.

(सं): स्थान पोथी, अरुण प्रकाशन, मलकापूर.

(सं): नरेंद्र कवीकृत रुक्मिणी स्वयंवर, २री आवृत्ती अरुण प्रकाशन, मलकापूर, १९४९.

(सं): महानुभवांचा आचार धर्म

कविंद्र परमानंद : शिवभारत, (सं.) स.मा. दिवेकर, पुणे.

कुलकर्णी अ. रा., (सं): खरे ग. ह. मराठ्यांचा इतिहास , महाराष्ट्र ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर.

कुंटे भ. ग. (सं): अहमदनगरची निजामशाही (बुराहने मासीर) इंग्रजी भाषांतरावरून मराठी भाषांतर, मुरली प्रकाशन, मुंबई, १९६२.

ढेरे रा. चिं. : दत्त सांप्रदयाचा इतिहास दुसरी आवृत्ती मुंबई, १९६३. श्री. गुरु गोरक्षनाथ, मुंबई, १९५९.

मुसलमान मराठी संतकवी, ज्ञानराज प्रकाशन पुणे, १९६७.

गद्रे ना. भा. : महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्व रंग (संपादक) ग. ह. खरे. पुणे.

खरे ग. ह. : श्री. विठ्ठल आणि पंढरपूर, दुसरी आवृत्ती. पुणे, १९६३, महाराष्ट्रची चार दैवते.

तुळपुळे शं. गो. : रिध्दीपूर वर्णन, सुविचार प्रकाशन, पुणे, १९६३. प्राचीन मराठी कोरीव लेख, पुणे विद्यपीठ प्रकाशन, पुणे, १९६३.

नेने ह. ना. : महानुभाव इतिहास प्रकर्ण, नेने संशोधन लेख संग्रह १२५७ - ५८.

पगडी सेतू माधवराव : सुफी संप्रदाय, मुंबई, १९५३.

पठाण यु. म. : महानुभाव कृष्ण मुनी डिंभ विरचित श्री ऋध्दिपूर महात्य, प्राचीन साहित्य, प्रकाशन, सोलापूर, १९६७.

पांगारकर ल. रा. : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड २, मुंबई, १९५९.

पानसे मु. ग. : यादवकालीन महाराष्ट्र (१००० ते १३६५), मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई १९६३.

पानसे : महाराष्ट्रातील पाच सांप्रदाय, प्रसाद प्रकाशन पुणे, १९५४.

पुरंदरे ब. मो. : राजा शिवछत्रपती (पूर्वार्ध) राजहंस प्रकाशन, पुणे.

प्रियोळकर अ. का. : महानुभाव इतिहास प्रकरण, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई. १९६५.

बेंद्रे वा. सि. : महाराष्ट्रेतिहासाची साधने विभाग, १, २, ३, मुंबई, १९६६.

मलिक मुहम्मद जैसी : पद्मावत (हिन्दी), कलकत्ता उर्दू भाषांतर - झियाउद्दीन इभ्रत लखनौ, १८५८.

इंग्रजी भाषांतर - जी. ए. ग्रिअरसन आणि एम. एस. द्विवेदी कलकत्ता, १९११.

माता प्रसाद गुप्ता : जैसी ग्रंथावली (संपादन) हिंदूस्थानी ॲकॅडमी, अलाहबाद, १९५२.

छिताई वृत्त (संपादन) नागरी प्रचारणी सभा काशी, संवत २०१५.

राजवाडे. वि. का. : राधामाधव विलास चंपू (संपादन) चित्रशाळा प्रेस, पुणे, १९२२.

महिकावतीची (उर्फ माहिमची) बखर (संपादन) १९२४.

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड ८ व खंड २०. संकीर्ण निबंध भाग २, ३. भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, १९३५.

सरदेसाई गो. स. : मराठी रियासत (पूर्वार्ध) शहाजीराजे भोसले. मुंबई, १९३५.

सय्यद महम्मद : कल्पसमूह - (संपादन) बा. ना. मुंडी. आयुर्वेद शिक्षण मंडळ, पुणे, १९८८.

श्री संत नामदेव : श्री संत नामदेव महाराज यांची अभंग गाथा, चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे.

सरदार गं. बा. : संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती महाराष्ट्र संस्कृती घडण आणि विकास.

(२) फार्सी - उर्दू

अली इब्न अझिझुल्लाह : बुरहान - इ- मासीर (मूळ फार्सी) इंग्रजी भाषांतर,
सैद तबातबा : - सर वुल्सले हेग " The history of the Nizam Shahi kings of Ahmadnagar " British India Press, Mazgaon, 1923, Bombay.

मराठी अनुवाद भ. ग. कुंटे "अहमदनगरची निजामशाही" मुरली प्रकाशन, मुंबई, १९६२.

अब्दुल बाकी निहावंदी : मासीर - इ - रहिमी, एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगाल, कलकत्ता, १९२४.

अब्दुल्लाह अल मक्की : झफरूल - वालिह.

अब्दुल जब्बार खान : तजकरे सलातीन - इ - दकन.

अबूरिहान अल बिरूनी : किताब - उल - हिंद - संपादन.

ई. सी. सचवू (E. C. Schau) लंडन, १८८७, इंग्रजी भाषांतर १९१० (दोन खंडात).

अब्दुल हम्मीद लाहोरी : पादशाहनामा, बिब्लीअथिका इंडिका, कलकत्ता, १८९८.

आफ्ताबी : तारीफ - इ - हुसेनशाह बादशाह दकन, संपादक जी. टी. कुलकर्णी व एम. एस. माटे, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, १९८८.

अमीर खुसरौ : खाजाईन - ऊल - फुतुह, संपादन मोइन - उल - हक, अलिगढ, १९२७.
नूह सिपहर, संपादन एम. वहिद मिर्झा, कलकत्ता, १९५०.

बरनी झियाउद्दीन : तारीख - इ - फिरूजशाही १८६२.
अंशतः इंग्रजी भाषांतर इलियट ॲण्ड डौसन.
' History of India as told by its historians, ' Vol III London, 1862-77.
संपादन (मूळ फार्सी) एस. ए. रशीद, खंड १ ला १९५७.
संपादन (मूळ फार्सी) एस. एस. आफीफ, १८९१.
फतावाई जहाँदारी. संपादन श्रीमती अे. सलीम खान, लाहोर, १९७२.

इबन बतुताह : रिहला (मूळ अरबी). इंग्रजी भाषांतर खंड १,२. ए. एम. हुसेन, बडोदा, १९५३.

इसामी : फुतुह- सलातीन संपादन, अेम. उषा, मद्रास, १९४८.

फजूनी अस्तराबादी : फतुहात - इ - आदिलशाही.

फिरिश्ता मुहम्मद कासीम : गुलशन - इ - इब्राहिमी (तारीख - इ - फिरिश्ता) २ खंड, संपादन मिर्झा हसन शिराझी, मुंबई, १८३२.

फखरुद्दीन निजामी : मसनवी कदमराव पदमराव (सं.) जमील जालबी, एज्युकेशन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली, १९७९. २ री आवृत्ती.

चघताई एम. ए. : तमद्दन - इ - हिंद मे दकनका हिस्सा, १९३५.

खाफी खान : मुन्तखब - उल - लुबाब - इ - मुहम्मद शाही (२ खंड) बिब्लाओथीका इंडिका, कलकत्ता, १८६९.

जहिरूद्दीन अहमद : सुलतान अहमदशाह बहमन, १९४०.

मंझू सिकंदर गुजराती : मिरात - इ - सिकंदरी - इंग्रजी भाषांतर सर - इ - क्लाइव्ह बेली, लंडन, १८८६.

मिर्झा इब्राहिम झुबेरी : बसातीन - उस - सलातीन (मराठी भाषांतर उपलब्ध आहे)

मुहम्मद सालेह कुंबह : अमल - इ - सालेह.

मुहम्मद गावान : रियाज- उल- इन्शा, (संपादन) शेख चाँद हैद्राबाद, १९४८.

चचनामा : (संपादन) उमरबीन मुहम्मद दाऊदपोता, हैद्राबाद, १९३९. इंग्रजी भाषांतर मिर्झा कलीच बेग फरिदून बेग, कराची, १९७०.

याह्याबिन अहमद सिरहिंदी : तारीख - इ - मुबारक शाही, इंग्रजी भाषांतर के. के. बासू, हिंदी गायकवाड ओरियंटल सिरिज, बडोदे, १९३२.

रफिउद्दिन शिराजी : तजकिरत - उल - मुलूक (अप्रसिध्द) डेक्कन कॉलेज, पुणे.

शरफ उद्दिन यजदी : झफरनामा, संपादन-मौलवी अलहाबादी, कलकत्ता, १८८८.

सुहेल : तारीख - इ - सलातीन - इ - बहमनी संपादन, एम. ए. चघताई, पुणे, १९४१.

शिहाब- उद्दिन - अल- अुमरी : मसालिक- उल- अबसार : इंग्रजी भाषांतर O - Spies; Aligarh, Iqtidar Husain Siddiqi and Qazi Muhammad Ahmad under the title 'A fourteenth century Arab Account of India under Sultan Muhammad bin Tuqhlaq. ' Aligarh., 1971.

दारूल मुसनफ्फीन : हिंदुस्थान अरबों की नजर में. Pakistan Historical Society, Karachi, 1965.

नदवी मौलाना सुलेमान : अरब व हिंद के ताल्लुकात.

(३) इंग्रजी ग्रंथ

Arnold T. W. : The Caliphate, 1924.

Arbery A. J. : Sufism, Allen & Unwin Ltd., 5 th Ed. London, 1969.

Abul Fazal : Akbar Nama (tr.) H. Beveridge 3 Vols. Bibliotheca Indica, Calcutta, 1902.

Asiya Begum : Society and culture under the Bijapur Sultans (unpublished Thesis), 1983. (copy available at Andhra Predesh Archives, Hyderabad.)

Aziz Ahmed : Studies in Islamic Culture in the Indian Environments, Oxford, 1964.

Bhandarkar R. G. : Early History of the Dakhan, Calcutta, 1928.

Briggs : The Rise of Mahomedan Power in India, Vol. I (1906) & VOL. II (1909), Calcutta.

Brown C. J. : The coins of India, Calcutta, 1922.

Cambridge History of India : Cambridge History of India, Cambridge University Press, VOLs III & IV. (Ed) Wolesely Haig.

Commissariat M.S. : A History of Gujarat, I. Longmans Green & Co., London, 1938.

Danverse F. C. : The Rise of Portuguese in India, Vol. I & II, W. H. Allen & Co., London, 1894.

Desai P. B. : (Ed) A History of Karnatak, 1970.

Dey U. N. : Medieval Malwa, Munshi Manoharlal, 1965, Delhi.

Elliot H. M. & Dowson : History of India as told by its own histori ans, Vols. III, IV, VI & VII, London, 1867. Reprinted, Kitab Mahal, Allahabad, 1964, Vol. II with Introduction, Notes and suppp- lement by Muhamad Habib, S. A. Rashid and K. A. Nizami. Cosmopolitan Publisher Aligarh 1952. Supplement to Elliot and Dowson's History of India, Vol. II & Vol. III by K. A. Nizami, Delhi, 1981.

Eaton Richard : Sufis of Bijapur (1300 - 1700) Princeton, New Maxwell Jersey, 1978.

Duff, James Grant : History of Mahrratta (Ed.) S. M. Edwards, Oxford, 1921.

Habib M. : Life and Works of Hazrat Amir Khusrau Aligarh, 1927.

Yusuf Husain Khan : Farmans and Sanads of the Deccan Sultans (1408 - 1687 A. D.) State Archives, Govt. of A. P. Hyderabad, 1980.

Habibullah A. B. M: The foundation of Muslim Rule in India, 2nd revised Ed. Allahabad, 1961.

Heras Father : The Arvidu Dynasty of Vijaynagar, B. G. Paul & Co., 1927.

Hardy, Peter : Historians of Medieval India, London, 1960.

Joshi P. M. : (Ed) Studies in the foreign Relations of India (from earliest times to 1947) State Archives Govt. of Andhra Pradesh, 1975.

Jai Prakash Mishra : (Ed) Aspectes of Indian History, AGAM Kala Prakashan, Delhi, 1991.

Khare G. H. : Persian Sources of Indian History, Vols I, II & III, B. I. S. Mandal, Pune.

King J. S. : History of the Bahmani Dynasty. Luzac & Co. London, 1900.

Krishnaswamy Aiyangar : Sources of Vijaynagar History. Madras, 1910.

Karim A. : Social History of Muslims in Bengal. Pakistan Historical Society, Karachi, 1963. Studies Islamic culture in the Indian Environment, Oxford, 1964.

Lal K. S. : History of the Khaljis, New Delhi, 1980. Indian Muslims who are they, Voice of India, New Delhi, 1990;.

Lane Poole Stanley : Aurangzeb (Rulers Of India) Oxford, 1893.

Lammens Henri : Islam Beliefs and Institutions,.(Tr.) by Sir. E. Dennis Ross.

Muhammad Iqbal : Reconstruction of Religious Thoughts in Islam, Lahore, 1944.

Longworth Dames : (Translation) The Book of Durate Barbosa, 2 vols, Haklyut Society London, 1918 - 21.

Majid Khadduri : The law of war and peace in Islam, Luzac & Co, London, 1941.

Mujmdar R. C. : (Ed) The History and Culture of the Indian People - The Struggle for Empire, Bombay, 1957.

Mahdi Husain : Rise and fall of Muhmmad bin Tughluq. Luzac & Co, London, 1938.

Muir Sir Willian : The Calaphate, Its Rise Decline and fall. Revised Ed. by T. H. Weir, Edinburgh J. Gant, 1915.

Major : India in the Fifteenth Century :

Travels of Athanasius Nikitin of Tver, 1857.

Misra S. C. : The Rise of Muslim Power in Gujarat, M. S. University, Baroda.

Nilkanta Sastri : A History of South India, Oxford Univer sity K. A. Prees, 1955.

Nilkanta Sastri and Venkatramanyya. : Further Sources of Vijaynagar History.

Nizami K. A.	:	Comprehensive History of India, VOL. V. ' The Delhi Sultanate,' Delhi, 1970.
		State and Culture in Medieval India, Adam Publishers, New Delhi, 1985.
Radhey Shyam	:	Kingdom of Ahmadnagar, Motilal Banarasi Das, Delhi, 1966.
Ranade M. G.	:	Rise of Maratha Power & other essays, Bombay, 1960 (Ed).
Sherwani H. K. & Joshi P. M. (Ed)	:	History of Medieval Deccan, Vol. I & II, 1973 & 74, Hyderabad.
Sherwani H. K.	:	The Bahmanis of the Deccan, Hyderabad, 1953.
		Cultural Trends in Medieval India. Asia Publishing House Bombay, 1968.
		' Mahmud Gawan, the great Bahmani wazir, ' Allahabad, 1942.
Speight	:	Coins of the Bahmani Kings.
Sarkar J. N.	:	House of Shivaji, Calcutta, 1955.
		Shivaji and His Times, Calcutta, 1955.
		History of Aurangzib, 1921.
Sri Ram Sharma	:	The Religious Policy of Mughal Emperors. Sholapur.
		Studies in Medieval Indian History, Shopur, 1956.
Shakeeb	:	(Ed) Mughal Documents of Shah Jahan's Reign. A. P. State Archives, Hyderabad.

Sardesai G. S. : A New History of the Marathas, Vol. I, Bombay, 1946.

Tara Chand : Influence of Islam on Indian culture, 2 nd ed, Allahabad, 1963.

Vincent Smith : Akbar the Great Mogul, Oxford, 1919.

Yazadani G. : Bidar its History and Monuments, Oxford University Press, london, 1947.

Zahiruddin M. : Sultan Ahmad Shah Bahmani, Hyderabad, 1937.

Gazetteers : The Gazetteer of India Publications Division, New Delhi, 1965.

The Gazetteer of the Bombay Presidency. Bombay, 1880.

Mysore Gazetteer Vol. I (Ed), Hayvadan Rao, Bangalore, 1927.

Mysore Archaelogical Report, 1929.

The New Encyclopaedia of Islam (New Edition) (Ed.), H. A. R. Gibbh and others, 1960.

* * *

Government Photozinco Press. Pune-1